

esély

2002/1

Társadalom- és szociálpolitikai folyóirat

TARTALOM

EURÓPAI SZEMMEL

- 3 **Michael Adler:** Az egymással versengő elvek
összebékíthetőségéről
- 7 **Adrian Sinfield:** Az egyenlőtlenség számít – tanulnivalók
egy nagy társadalomtudósról
- 15 **Nicholas Deakin:** A szegénységről és a szegények
társadalmi integrációjáról

TANULMÁNYOK

- 21 **Bíró Béla:** Fogalmak és indulatok
- 44 **Csuday Balázs:** Félúton a kedvezménytörvény elfogadása
és életbe lépése között
- 53 **Udvarvölgyi Zsolt:** Az ún. státustörvényről

MAGYAR VALÓSÁG

- 59 **Koncz Katalin:** A társadalmi kirekesztettség
és a szegénységkockázat nemek szerinti különbségei

SZOCIÁLIS MUNKA

- 87 **Lévai Katalin:** Pik Katalin emlékére
- 89 **Kertesi Gábor:** Oktatási reformterv a tanulási
problémákkal küszködő, hátrányos családi háttérű
gyermek megsegítésére az alapfokú oktatásban

PARLAMENTI FIGYELŐ

- 103 Beszámoló a kormány háromévi munkájáról

CIVIL VILÁG

- 116 **Dávid Zoltán – Szász Anna:** A Váltó-Ház
- 131 Az *Esély* repertórium, 1997–2001

ADRIAN SINFIELD

Az egyenlőtlenség számít – tanulnivalók egy nagy társadalomtudóstól

Az európai szociális modell

Az európai szociális modell tartalma évről évre változik, ebben azonban semmi meglepő nincsen, hiszen az unióban számos modell él egymás mellett nemzeti változataikkal egyetemben. A brit nemzeti változatra például az jellemző, hogy egy transzatlanti elmozdulás keretében eltávolodott az európai kontinensen mértékadónak számító szociáldemokrata modelltől, és mind a társadalombiztosítás, mind pedig a szociálpolitika terén egyre inkább a jövedelemvizsgálathoz kötött és összegszerűségükben igen szerény juttatások irányában mozdult el. Ami az európai szociális modell egészét a változataitól immár függetlenül illeti, arról a Londonba érkező Mahatma Gandhi mondását lehetne leginkább idézni. Őt akkor arról kérdezték, hogy mit tart a nyugati civilizációról: – Az valami nagyon jó dolog lenne, ha lenne – hangzott a válasz. És valóban, az Európai Unió valójában lebegteti ezt a kérdést a kollektív szolidaritásról szóló, nagyívű nyilatkozatok és a Washington és a Világbank stílusában megfogalmazódó, pragmatikus szociálpolitikai stratégia között.

1999-ben a Brüsszeli Bizottság négy kulcskritériumot tűzött a szociálpolitikusok elé, amellyel az európai modell modernizálását kívánták elérni. Ezek az alábbiak:

- minden munkaviszony nyújtson biztos megélhetést,
- a nyugdíjak kiszámíthatóak, a nyugdíjrendszerek pedig fenntarthatóak legyenek,
- a szociálpolitika segítse elő a társadalmi integrációt,
- működjenek a minőségi és önfinanszírozó egészségügyi ellátások.

Érdeemes egy pillantás erejéig összevetnünk ezeket a kritériumokat az 1992-ben meghirdetettekkel:

- védeni kell a minimálbért,
- a szociálpolitikai juttatások szintjét a jövedelmekhez kell kapcsolni az elért életszínvonal megvédése érdekében,
- erősíteni kell a társadalmi és gazdasági integrációt.

Minél tüzetesebb vizsgálatnak vetjük alá az új kritériumokat, annál hiábavalóbbnak tűnik a régiéik helyettesítése. Az első két új kritérium

és részben a negyedik is olyan általánosítás, hogy csak Florence Nightingale 1859-ben megfogalmazott kritériumához lehet hasonlítani ezeket. A híres ápolónő minden közkórház alapításának legelső kritériumaként – nem teljesen eredeti módon – azt az elvet szögezte le, hogy kórház az, ahol semmiképpen sem ártnak a betegeknek. Az új kritériumok közül az első fontos, de korlátozott célkitűzést tartalmaz, s itt látszik a leginkább, hogy a Bizottság az OECD és a Világbank álláspontja felé manőverez. Ezt a témát tehát, hogy minden munkaviszony nyújtson biztos megélhetést, valamint a mögötte meghúzódó, az aktív és passzív munkaerőpiaci eszközök közötti fogalmilag túlságosan durva megkülönböztetés bírálatát bővebben kifejtettem 1997-ben írott könyvemben (*Blaming the Benefit: the Costs of the Distinction Between Active and Passive Programmes*, in: Jan Holmer and Jan Ch. Karlsson, eds., *Work – Quo Vadis? Rethinking The Question of Work*, Aldershot, Ashgate).

Megjegyzem, ez a szóban forgó, első kritérium arra is alkalmas, hogy kiolvassuk belőle a Bizottságnak a szociálpolitikával kapcsolatos általános megközelítését is, amely a szociálpolitikát produktív tényezőnek szeretné látni.

Csak üdvözölni lehet az új kritériumok harmadikát, amely a társadalmi integrációt fogalmazza meg célként, szemben a korábbi megközelítéssel, amely a kirekesztő leszakadás ellen igyekezett felvenni a harcot. Persze ma még egyáltalán nem világos, meddig megy el az Unió ezzel a célkitűzéssel a szegénység okainak felszámolásában, illetve hogy mennyire éri be néhány nyomorenyhítő akcióval. Meglátjuk azt is, hogy sor kerülhet-e a brit Tony Atkinson által sürgetett európai szegénységi küszöb meghatározására.

Megelőzés és támogatás

Az előrelépés érdekében túl kell lépnünk azon, amit Ferge Zsuzsa szegénypolitikának nevez, és tematizálnunk kell a szegénység fogalmának erkölcsi alapjait, hiszen amint már Samuel Johnson is megmondta a 18. században: egy társadalom civilizáltsága a szegényekkel szembeni bánásmódon mérhető le. Rögtön hozzáteszem, ez a nyomorenyhítő megközelítés ma már persze nem elegendő. A szegénység bekövetkezésének megelőzésére van szükség, hiszen a megelőzés nemcsak mindig olcsóbb a kúránál, de egyben hatásosabb és demokratikusabb is. A szegények társadalmi reintegrációja és a nyomorenyhítő akciók mellett tehát alapvetően a megelőzésre kell koncentrálnunk.

Mindazok a megközelítések, amelyek a személyes felelősséget hangsúlyozzák a szegénység felléptében, célt tévesztenek, hiszen a valódi okok strukturális jellegűek. Ebből következik, hogy inkább a kormányzat felelősségét kell felvetnünk, a közigazgatással egyetemben minden szinten. Ezen a kijelölt úton halad előre az a projekt is,

amely – Ferge Zsuzsa részvételével – az európai szociális minőség fogalmának körüljárására vállalkozott. Itt a szociális minőség fogalmát úgy definiálják, mint mértéket, amely szerint az állampolgárok részt vehetnek közösségük társadalmi életében és gazdasági viszonyaiban, s mindezt olyan körülmények között teszik, amely jólétük és személyiségük kiteljesedéséhez járul hozzá. Ebben a szövegösszefüggésben a megelőzés, amit soha nem lehet eléggé hangsúlyozni, méltó szerepet kap.

Strukturális vagy védőháló-orientált szociálpolitika

A strukturális, vagyis társadalmi orientáltságú szociálpolitika, amit Ferge Zsuzsa is szorgalmaz, kevésbé a társadalmi milióból levezethető személyes gondokra keresi a választ, inkább a társadalmi struktúra alapkérdéseit veti fel, intellektuális művességgel. Ez a megközelítés az Európai Szociális Modell megközelítése, amely élesen szemben áll az Egyesült Államok gyakorlatával és a Világbank „védőhálós” paradigmájával. Ez utóbbiakra találó jellemzés az, amelyet Murray Edelman adott Nyelvpolitika című könyvében: „kudarcot valló politika, diadalra törő retorikával”.

A „védőhálós” megközelítés illetve az univerzalistább szociálpolitikai intézkedések közti vitát gyakran úgy állítják be, mint valami technikai kérdést, mint olyan törekvést, amely egyszerűen a szegény rétegek elérése leghatékonyabb eszközének keresésére irányul. Technikai problémák valóban felvetődnek, ám valójában ez a vita több és mélyebb annál. A Világbank például most a „szociális kockázatkezelés” címszava alatt eleveníti fel a régi, védőhálós elképzeléseit (Holzmann és Jörgensen, 2000, *Social Risk Management: a new conceptual framework for Social Protection and beyond*, Social Protection Discussion paper, February 6, 2000). Itt megfogalmazódik az igény, hogy az államigazgatás vonuljon vissza a közvetlen kockázatmérséklő szerepéből is – elég, ha a magánbiztosítás és magánnyugdíj-rendszerek szabályozási feladatait oldja meg. Az államnak itt legfeljebb a szociális krízisszituációk kezelésében marad tényleges szerepe. Ez a paradigma bizony újra csak a viktoriánus dichotómiát rajzolja ki az érdemes és érdemtelen szegények megkülönböztetésével.

A társadalmi egyenlőtlenség problémáját nem lehet mellőzni

A társadalmi egyenlőtlenségnek számos dimenziója van, és számos módon érinti az egyént, a családot és a közösségeket. Strukturálja a társadalmat, átítatja az emberi viszonylatokat, restriktív módon megváltoztatja az emberek életét, és ennyiben akadályozza a demokrácia kiteljesedését. Az egyenlőtlenség meghatározódik, amikor a szám-

kivetettséggel párosul. Ilyenkor speciális programokra van szükség. Sokan az idősebbek közül sajnos még tanúi voltunk annak is, miképpen silányulhat egy-egy kevésbé átgondolt, csak politikailag koncípiált, osztársadalminak mondott program – a hatvanas évek amerikai szegénységellenes programjának módjára – a jóléti intézmények elleni harccá. A mai romaprogramoknak is tanulniuk kellene ebből a kudarcból, amely azt mutatta meg, hogy a legjobb védekezés nem a támadás, hanem a megelőzés. A szegénység megelőzése strukturális programok beindítását előfeltételezi.

Strukturális programoknak nevezzük azokat, amelyek nem érnek véget azzal, hogy enyhíteni tudtuk a bajt. Az amerikai példa másik tanulsága abban áll, hogy ha viszont számottevő sikert érünk el a megelőzésben, akkor már a nem szegénységben élők is inkább hajlanak majd arra, hogy adófizetőként hozzájáruljanak a szegénység társadalmi gyökereinek végleges kiirtásához. Ez fenntarthatóbbá és politikailag immunisabbá teszi a strukturális programokat. A politikai védettséget az adhatja meg, ha elejét vesszük annak a hibás retorikának, amely tételezi egyfelől a „mi a nép” toposzát, másfelől pedig az „ők, a szegények” halmazát, amely feneketlen hordóként nyeli és pazarolja az adófizetők pénzét.

Szociálpolitika és a strukturális összefüggések

Ezeket az összefüggéseket Ferge Zsuzsa 1979-es *A Society in the Making: Hungarian Social and Societal Policy, 1945–1975* című könyvében vázolta fel. A könyv Richard Tawney eredményeire építkezve megállapítja: „Amit a társadalmi érzékenységgel megáldott gazdagok a szegénység problémájának neveznek, az a szegény emberek szemével nézve teljes joggal nem más, mint a gazdagság problémája”. A szegénység mélyenfekvő okainak felszámolása nem lehetséges anélkül, hogy górcső alá vennénk az elosztás társadalmi mechanizmusait. Ezen átfogóan jó megközelítés elfogadtatása azóta is várat magára – még egyetemi körökön belül is.

A globalizációról folyó diskurzus melléktermékeként széles körben visszhangzott tétellé, gyakorlatilag mítosszá kristályosodott az a felfogás, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek mélyülése szükségszerű folyamat. Ennek a mítosznak a legjobb kritikáját eddig Tony Atkinson adta, és ebben felhasználja a szociálpolitika kívánatosan strukturális megközelítését. Elemzésének végkicsengése az, hogy amiként a gyermekszegénységről senki sem meri állítani, hogy szükségszerű folyamánya volna bármilyen gazdasági folyamatnak, strukturális alkalmazkodásnak, vagy éppen demográfiai átmenetnek, azonképpen be kell látnunk, hogy ugyanez a tétel áll a szegénységre általában is: kialakulása, fennmaradása egyaránt politikai választások eredőjeként fogható fel.

Ez a felfogás felszabadító erővel bír, és kérdéseink, amelyeket ad-

dig fel se tettünk, sorjázni kezdenek. Mik az okok és mik a következmények? Mit lehet tenni a jelen körülmények között? Melyek a más országok gyakorlatából levonható következtetések?

Az egymás hibáiból tanulás maximáját most egy olyan országból jött ember mondja, ahol előfordulhatott, hogy a szegénység – még a kormányok erősen lebutított mértékével mérve is – a hetvenes évek végén bevezetett piaci reformok következtében több mint megkétszereződött.

Az egyenlőtlenségek és a szegénység két fő oka

Arról a két tényezőről lesz most röviden szó, amely – legalábbis az Egyesült Királyságban – hozzájárul és erősíti a szegénységet, sőt a társadalmi egyenlőtlenséget is általában, s eddig mégis túlságosan kevés figyelmet kapott. Ha fókuszba vonjuk őket, az csak megerősíti a fentebb elmondottakat a szegénység strukturális megközelítésének szükségességéről. Az első tényező az idős embereknek a társadalomban elfoglalt helyzete. Egy demokratikus társadalom az időskorúak szegénységének eltörlésére irányuló erőfeszítése csak eszköz lehet ahhoz az átfogóbb célhoz, amelynek a nyugdíjasok anyagi biztonságának megteremtése a lényege. Ez bizony még a fentebb tárgyalt EUCélkitűzésnél is átfogóbb, hiszen a brüsszeli maxima csupán „a nyugdíjak kiszámíthatóságáról és a nyugdíjrendszerek fenntarthatóságáról” beszél. A kiszámíthatóság formális kritériuma viszont csak egy garanciális körülmény, és nem jelent tartalmilag is kiteljesített anyagi biztonságot.

Az időskor növekvő társadalmi egyenlőtlenségei

Ami mármost magukat az oki tényezőket illeti: az időskorú szegénység viszonylag relatív jelenség. Az időskorú népesség egészében jobban áll, mint a brit népesség egészében véve! Az elmúlt húsz esztendőben a brit nyugdíjasok folyamatosan felzárkóztak a társadalom egészéhez. E felzárkózás mögött azonban a nyugdíjasok felső háromötödének teljesítménye áll, az alsó kétötöd egyáltalában nem részesült a felzárkózás áldásaiból. Maga a felzárkózás ténye egyébként viszonylag keveset mond, hiszen olyan időszakra vonatkozik, amikor a társadalmi egyenlőtlenségek drasztikusan nőttek, gyorsabban, mint bármikor máskor az évszázad folyamán. Ennyiben tehát az időskori szegénység kockázata egyáltalán nem mérséklődött, az egyedülálló idős nők esetében kiváltképpen nem. Újra rámutatok, hogy a szegénység mértéke, amivel dolgozunk, igen pontatlan, és alaposan alábecsüli a valóságos egyenlőtlenségeket – így természetesen a felzárkózásból kimaradtak arányát is. A jövedelem csak egy komponense a jólétnek, semmiképpen sem a mértéke. Ráadásul ez a mutató ma még

pontatlanabban mér, mint korábban. Ez hasonló ahhoz a helyzethez, mint ha a jól jövedelmező állások betöltőinek jövedelmét a fizetésükkel kívánnánk mérni, holott tudvalévő, hogy ahhoz még olykor bőségesen járulnak béren kívüli juttatások. Senki nem tudja megmondani, hogy ezek a vállalati jóléti kiadások mekkora lapáttal tesznek rá a társadalmi egyenlőtlenségekre, annyi azonban bizonyos, hogy itt – legalábbis ami a statisztikailag számba vett jövedelemadatok megbízhatóságát jelenti – egy eltitkolt multiplikatórral állunk szemben.

És még egy vonatkozás: a nyugdíjak szóródását is felerősítik a béren kívüli juttatások, hiszen legnagyobb részükben éppen egy a foglalkoztatotti életpálya során felvett, a vállalat forrásaiból fedezett magánnyugdíj-előtakarékosságról van szó. Az Egyesült Királyságban a nyugdíjasok kétötöde nem rendelkezik ezzel a nyugdíj-komponenssel. Ebben a kétötödben aránytalanul sok nő található, ami megmagyarázza a női időskori szegénység nagyobb számarányát. Ráadásul abban a háromötödben, ahol van valamilyen nyugdíjkiegészítés, ott is erősen szóródnak a nyugdíjjövedelmek: ha az átlagos heti nyugdíjjövedelmet 100-nak vesszük, akkor egyötöd 150 feletti bevételre tesz szert, egyharmad pedig kevesebb, mint 30-ra!

Egy további terület, ahol a társadalmi egyenlőtlenségek hatásosan csökkenthetők, a nyugdíjkorhatár kérdése. A korhatár éppen olyan egyenlőtlenül oszlik meg, mint a jövedelmek. Angliában és Walesben egy 65 évével visszavonuló embernek még jó tizenöt évnyi életkilátása van. Ezen a nagy átlagon belül azonban a nyugalmazott vállalati felső vezetők átlagosan tizenhét évre számíthatnak, míg a betanítatlan munkások előtt csak tizenhárom további statisztikai év kínálkozik. Ha ugyanezt dinamikájában vizsgáljuk, az előbbi csoport életkilátásai az elmúlt húsz évben 2,6 évvel javultak, az utóbbi csoportéi azonban pusztán egy évvel.

A nőkre lebontott adatok hasonló vagy még rosszabb mintát adnak. Ők, ha megérik a 65-ödik évüket, a férfiaknál hosszabb további életre számíthatnak, átlagosan 18-ra. Ebből 21 adódik a jó életkörülmények közé visszavonulók számára, és 16 a munkásosztálynak. Az elmozdulás mérőszáma pedig 1,5 év a menedzsereknek, és semmi a legelső néposztálynak. A nők esetében rendelkezésre álló, negyedszázados longitudinális adatok még annak a ténynek a rögzítését is lehetővé teszik, hogy a legelső néposztály leszakadása nemcsak a felsőkhöz képest manifeszt, hanem megmutatkozik a nagy átlaghoz képest, sőt az utolsó előtti társadalmi csoporthoz képest is. Azt gondolom, hogy az életkilátások osztályok szerinti bontásának további vizsgálatával jó betekintést lehet nyerni a társadalmi egyenlőtlenségek dinamikájába. Az időskori életkilátások megoszlásának változása komoly kutatási kihívást jelent, kiváltképpen annak a sejtésnek a fényében, hogy a várható életkor ott növekszik a leginkább, ahol a jövedelemegyenlőtlenségek szerényebbek és a társadalmak kohéziója és szolidaritása nagyobb. Ezekkel az észrevételekkel kívántuk bizonyítani, hogy a társadalmi egyenlőtlenség kutatásában – a jövedelmektől az

egészségügyben megmutatkozó egyenlőtlenségekig – csak a strukturális megközelítés lehet helyénvaló.

A teljes foglalkoztatás felé

A foglalkoztatás az a következő tényező, amely a szegénységet és a következményeképpen fellépő egyenlőtlenségeket gyökereiben képes megtámadni. A minél magasabb aktivitási szint mellett megvalósuló, minél teljesebb foglalkoztatás a legjobb megelőző stratégia. A szegénység elleni küzdelemben a munkalehetőség biztosítása mindenekelőtt a minimálbér kezelésén keresztül valósulhat meg. A minimálbér emelése azonban csak egy elem a komplett intézkedéscsomagon belül. Az időskori anyagi biztonság ugyanis csak teljes foglalkoztatás mellett biztosítható be. A gazdaság konjunkturális ingadozásai mellett ugyanis a nem államilag garantált nyugdíjelemek a foglalkoztatás alkalmankénti szünetelésével vagy teljes megszűnésével szintén nem kívánatos ingadozást mutatnak, ami az időskori létbiztonság hiányának alapvető oka az érintett néprétegekben. Változatlan nyugdíjrendszert feltételezve tehát le kell szögeznünk, hogy csak a teljes foglalkoztatás nyújthat kellő időskori létbiztonságot.

Az adózás mint az egyenlőtlenség motorja

Az adóztatásnak is megvan a maga szerepe a szegénység megelőzésében és az anyagi biztonság megteremtésében. Itt a családok mellett a nyugdíjasok számára nyújtható adóhitelek intézményének megteremtésére gondolok. A brit munkáspárti kormány például amellett, hogy a kisnyugdíjasok számára minimálnyugdíjat vezetett be, 2003-ra meghirdette a nyugdíjasoknak szánt adóhitelt is, amely szintén javíthatja a legalacsonyabb nyugdíjjövedelemmel rendelkezők reálhelyzetét. Meglehet, kevesen fogják majd igénybe venni ezt a lehetőséget, akárcsak a jövedelemvizsgálathoz kötött juttatásokat. Mégis, azt kell mondani, ez egy nagy lépés lenne abba az irányba, hogy az adókedvezményeket ne csak a legmagasabb rétegek felé irányozzuk.

Az adóztatás persze nem egy népszerű intézmény, és a minél kisebb kormányapparátusra és újraelosztásra törekvő kormányoktól nem is várható, hogy ezzel a stratégiával éljenek. Ha azonban az adózás filozófiájaként nem azt valljuk, hogy itt szervezett lopásról van szó, hanem a civilizált társadalom előfizetési díjáról, akkor nem mondhatunk le az adópolitika szociálpolitikai megalapozásáról sem. A szociálpolitikai kutatásnak hozzá kell járulnia annak a közkeletű nézetnek a megdöntéséhez, hogy az adót a tehetős rétegek fizetik és a szegények veszik fel. Valójában ugyanis a legtöbb országban az adópolitika igenis hozzájárul a jövedelemeloszlás szélsőségeinek kialakításához és tovább erősíti a társadalmi egyenlőtlenségeket, ráadásul a

társadalmi nyilvánosság és a parlamenti viták ellenőrző szerepének megkerülésével. A gyakran láthatatlan adójóléti állam mindezen, nem szándékolt következményei alaposan megkérdőjelezik az Európai Szociális Modell intézkedéseinek várható hatását. Az alábbi példával kívánom megvilágítani ezt a tézist:

Sok országban adókedvezményekkel segítik a nyugdíjváromány felhalmozását. Nem terheli adókötelezettség a munkaadó és a munkavállaló hozzájárulását, nem adózik az alapokban befektetett pénz hozama sem, végül a nyugdíjba vonuláskor egy összegben kifizetett pénzt sem terheli levonás. Meglehető, így egyszerre sehol sem élvezhető adókedvezmény, de külön-külön bizonyosan, és jószerevével az összevont adókorlát is olyan magas, hogy ritkán folyik be az államkasszába számottevő összeg a nyugdíjakkal kapcsolatban. A havi kifizetéskor azonban adózik a nyugdíj is.

Az Egyesült Királyságban az állam 12 milliárd font sterlinggel segítette a nyugdíjakat, ez nettó összeg, tehát a nyugdíjak megadóztatásával befolyt összeg beszámítása-levonása után értendő. Nos, ez az adóösszeg tipikusan a tehetősek javát szolgálja, hiszen kevés az a kisenyugdíjas, akinek az államtól húzott minimálnyugdíján felül magánpénztári tagsága volna. A szóban forgó kifizetés mintegy egynegyedével magasabb annál az összegnél, amit a költségvetés a jövedelemvizsgálat után a legszegényebb időszerűeknek bármely összevont címen juttat! Nem áll rendelkezésre számszerűsített empirikus kép a nyugdíjak támogatásának megoszlásáról, azok erősen regresszív természetéről.

A nyugdíjrendszerbe épített, láthatatlan adókedvezmények hatásosabban védenek a szegénység kockázata ellen, mint ahogyan a társadalombiztosítás egésze védi a lakosság egészét. Ám míg ez utóbbiak a közfigyelem középpontjában állnak, addig az előbbiek elkerülik a politikai diskurzust. Az adózás iránti össznépi ellenszenv pedig tovább erősítheti a költséghatékonynak mondott adókedvezmények iránti kedvet, beleértve a láthatatlan adókedvezményeket is, amelyek költséghatékonyágát – értelemszerűen – senki nem méri. Mivel nem létezik hatásában társadalmilag semleges adóintézkedés, célszerű volna minden adópolitikai változtatást a szociálpolitika mérlegére is tenni.

Fordította Kelen András

NICHOLAS DEAKIN

A szegénységről és a szegények társadalmi integrációjáról

Bevezetés

Ez a tanulmány arról szól, miképpen igyekeznek Nagy-Britanniában elejét venni a szegények leszakadásának, és az ennek nyomán bekövetkező társadalmi kirekesztődésének. Tárgyalásom középpontjába olyan eljárásmodokat állítok, amelyek formális keretek között rögzített partneri viszonyt hoznak létre állami- és magánintézmények között. Ez utóbbi együttműködő magánpartnerek között lehetnek vállalkozások és civil szervezetek egyaránt. Az így létrejövő szociálpolitika a megvalósulás során tehát jócskán túlnő az állami szektoron, ötvözi a hagyományos eljárásokat a legújabb menedzsment-stílusokkal. Ez nem kevesebbet jelent, mint hogy a technokratáknak találkozniuk kell a demokratákkal; a helyi társadalom érdekeit egyeztetni kell a központi kormányzat megfontolásaival és a rövid távú politikai kalkulációkat össze kell hangolni a változást előidéző kívánók céljaival.

A körülmények

A fenti értelemben vett partnerség fogalma törőlmetszett módon a poszt-jóléti állam körül zajló vitákhoz tartozik, minden olyan országban, kiváltképpen pedig Nyugat-Európában felmerült, ahol érett szociálpolitikát formálnak. Az 1945 és 1975 közötti boldog stabilitás évtizedeinek elmúltával a legtöbb társadalom kiábrándult az államból, pontosabban az államnak abból a feltételezett képességéből, hogy minőségi és hatékony közszolgáltatásokat tudna nyújtani. A partnerség fogalma ebből a konstellációból sarjadt ki: először a piac szereplőit, majd pedig a civil szféra intézményeit hívták segítségül, hogy pótolnák be azt az űrt, amelyet az állam mint kizárólagos jóléti szereplő hagyott maga után. A következmény a funkciók és szerepkörök jelentős átrendeződése lett, amint ezt az OECD PUMA projektje feltérképezte. Mindenfajta általánosítás és sommás összegzés hiábavaló ezen a területen, mert a feltérképezett országok politikai, társadalmi, jogi és kulturális helyzete igen eltérő képet mutat. Problematikus az is, ha valaki, mint Esping-Andersen, nemzeti szinten próbál meg fejleményeket úgy csoportosítani, hogy a szociálpolitika gyorsan változó jelenségvilágát néhány konstrukcióba fogja össze. E konstruált típusok természetesen elmennek a partnerkapcsolatba lépő szereplők szerep-

körei mellett is. Nyilvánvaló példa erre, hogy az állam szerepköre a partnerségi viszonyokban túl szerteágazó ahhoz, hogysem típust alkotnánk belőle. Az amerikai államnak az ottani partnerségi kapcsolatokban betöltött szerepét a szövetségi állammal szembeni bizalmatlanság hatja át; legjobban azzal jellemezhető ez, hogy sok civil szervezet az amerikai szövetségi államot amolyan háttérben meghúzódó „felelősségbiztosító” intézménynek tekinti. Kelet-Közép-Európa államait viszont a háború utáni hosszú perióduson keresztül húzódó domináns szerepkörrel jellemezhetjük, amely azután a rendszerváltozással anyagilag sok helyütt olyannyira meggyengült, hogy éppen séggel a partnerség lehetőségének vette ezzel elejét.

Az üzleti világnak a partnerségben betöltött lehetséges helye is széles skálán mozog a küldetésben megfogalmazódó értékvilág szilárd fenntartásától kezdve az üzleti kapcsolatok túlzott eluralkodásáig, a szponzorációs igények elvtelen kiszolgálásáig. E két szélsőség ellenére azt mondhatjuk, hogy a nyugati világban a civil világ és a forprofit szféra közti partneri viszony egyre fontosabb szerepet játszik a finanszírozási lehetőségek megteremtésében.

Ami pedig magának a civil szférának a partnerkapcsolatokban betöltött lehetséges funkcióját illeti, a fejlett országokban az a trend rajzolódik ki, hogy a nonprofit szervezetek ugyanolyan szolgáltatókká válnak, mint az állami vagy a magánszektorbeli társaik. Mozart Don Giovanni-ja Leporellójához hasonlóan a harmadik szektornak is ambíciói és igényei támadtak és már nem kíván pusztán szolgálni. Ennek az lehet a hátulütője, hogy szem elől tévesztik eredeti küldetésüket és mindenekelőtt a szolgáltatásuk megcélzott minőségét. Ez pedig felszámolhatja azt a hozzáadott értéket, amellyel eddig csak a nonprofit szolgáltatók dicsekedhettek. Vita zajlik a partnerkapcsolaton belüli felelősség megosztásáról is. Az új kezdeményezéseket ezen a területen az jellemzi, hogy a fejlődés irányát az ideológia helyett egyre inkább a szolgáltatás hatékonysága és hatásossága határozza meg. Ennek a menedzsment-trendnek pedig leginkább a rugalmas projektszervezet felel meg. Ez nagymértékű pluralizmust eredményez a szolgáltató szervezetek között, amelyek közti versenyben egyre inkább a fogyasztó kerül a középpontba.

Ilyen megállapítások után, immár a nonprofit szolgáltató szervezetekkel kapcsolatos viták szövegösszefüggésének felelevenítése után belefoghatunk a társadalmi kirekesztés elleni küldetésüket teljesítő angliai – tehát nem az egyre inkább szövetségi állammá formálódó teljes brit, hanem a szűkebb értelemben vett angliai – szervezetek specifikumainak tárgyalásába.

A partneri viszony fejleményei Angliában

Az 1980-as években az ország rész gazdasága strukturális reformfolyamaton ment keresztül, ennek következtében a szegénység abszolút értelemben felerősödött, a jövedelemeloszlás pedig kevésbé kiegyenlítetté vált. A feldolgozóipar hanyatlása nyomán újra megjelentek a szegénység hagyományos formái, a munkanélküliség, valamint a leginkább a nőkre kiterjedő alacsony bérezés jelenségei. Mindezt a demográfiai változások nyomán fellépő, a családon belüli eltartottak számának növekedése kísérte. Újra felütötte fejét az elslumosodó városrészekben a társadalmi feszültség, nyugtalanság és kriminalitás.

A konzervatív kormány válasza minderre – amit az állam szolgáltató szerepe csődjének is nevezhetünk – a vállalkozási szellem megerősítése volt. Kormány szinten alakult partneri viszony jött létre nagyvállalatokkal, és a vállalkozási szellem megőrzése céljából a közgazdasági hálózatán kívül alakult ügynökségek közvetítették a partneri viszonyrendszert a helyi társadalom felé. A centralista állameszményből és a piac logikájából fakadóan a választott önkormányzatokat jórészt kizárták ebből a közvetítésből. Leegyszerűsítve azt kell mondanunk, ez a megközelítés nem hozott eredményt. A kudarc részben a gazdasági ciklusnak is betudható, a gazdaság akkor éppen nem növekedett. Világos ugyanakkor, hogy más okok is közrejátszhattak, például az, hogy nem volt egyetértés azok között, akik számára a projekteket szervezték. Nagy vita volt továbbá a projektek legitimitásáról, a demokratikus beszámoltathatóság keretein kívül költött közpénzekről. Nem volt vita ugyanakkor arról, hogy ebben a felállásban tökéletesen hiányzik a tervezésnek akár csak a lehetősége is. Az állam szerepe ebben a felállásban arra korlátozódik, hogy megszabja és felügyelje a játékszabályokat, a versenysemlegességet – a megoldásokat azonban már a piac egyáltalán nem olyan rejtett kezére (inkább talán mancsára) kell bízni.

Ezen a ponton, az európai szegénységellenes programok tanulságaként a diskusszióba be kell vonnunk a társadalmi kirekesztés fogalmát. A tanulság abban áll, hogy a programok egykönnyen leegyszerűsítik azt a sokrétű jelenséget, ami elé a szegénység állít bennünket. A megközelítés szélesebbre nyitásával, pszichológiai, politikai és kulturális tényezők fókuszba vonásával a programok maguk is összetettebbé válhatnak. Ez persze jócskán megnövelheti a koordináció iránti igényt. A társadalmi kirekesztődés kapcsán a tudományos diskurzusban három érvényes megközelítés alakult ki. Az egyik az elégtelen anyagi eszközök esetén használható; a másik a munkaerőpiacról való kirekesztődésre igyekszik választ találni; a harmadik pedig a szerepet játszó kulturális tényezőket veszi figyelembe, nevezetesen azokat, amelyek lehetetlenné teszik azt, hogy a kirekesztéssel küzdő személy saját erejéből megbirkózzon a gondjával. A konzervatív arzenált az utóbbi kettő jellemzi.

Az első, Ruth Levitas tipológiájában (The Inclusive Society, 1998)

RED-nek nevezett intézkedéseggyüttes a központi kormányzat számára ró ki elsősorban adóztatási feladatokat. A második, a SID-nek nevezett intézkedéseggyüttes országos szinten megvalósított programokról szól, amelyeket állami és nem állami szervezetek valósítanak meg akár központilag, akár pedig dekoncentrált módon. A MUD-nak nevezett harmadik programcsomag a hitbázisú civil szervezetekre apelál, erkölcsi megújulást hirdető retorikával. A szegénység fogalmának ilyen remoralizálása sokat merített az Etzioni és Putnam nevével fémjelzett közösségi diskurzusból, amely a helyi társadalom kohéziós erőt és önkéntes szerveződéseit fenyegető veszélyek számbavételéből táplálkozott. Levitas megmutatta, hogy a kilencvenes évek közepére a piaci erőknak nyilvánított imperatívuszok felé nyitó brit Munkáspártban is növekvő szimpátia övezte ezt a hármas tipológiát, vagyis a társadalmi kirekesztődés elleni harcot felvenni képes (és a MUD alamizsnaosztogatásától egyben elhatárolódó szociálpolitikát megalapozó) elméleti keretet. Ez nem csak új szövetségeseket hozott a pártnak, de a diskurzus új irányát is megnyitotta: porszívóként szippantva ezzel fel a párt „Nagy Sátrába” azokat, akik az új diskurzus nyomán beinduló programokban érdekeltté vagy résztvevőkké váltak.

Az 1997-es választási győzelmet követően a miniszterelnöki hivatalban felállítottak egy munkacsoportot a társadalmi kirekesztődés elleni harcra. Ez a szokatlan konstelláció lehetővé tette, hogy a kezdeményezések ne akadjanak el a miniszteriális bürokrácia útvesztőiben és a munkacsoport személyi állománya ne közigazgatási szakemberekből álljon. A munka az elemzéssel indult, amely a helyi programok számára nyújtott kiérlelt muníciót. A központ a helyi akciók beindulása után sem hagyta magára a helyi csoportokat: az új terepen induló munka számára nélkülözhetetlen folyamatos iránymutatással és a sikerkritériumok meghatározásával nyújtott támogatást.

A koordináció nehézségekkel küzdött, jóllehet a kabinetirodán dolgozó munkacsoport a miniszterelnök személyes támogatását élvezte. Sajnos a brit közigazgatásban nincsen igazán hagyománya az apparátuson kívüli kormányzati munkavégzésnek, ennél fogva a munkacsoport hamar kompetenciaféltési konfliktusba keveredett a pénzügyi tárcával, valamint a miniszterelnökhelyettes által felügyelt regionális fejlesztési tanáccsal. Ugyanakkor módszertanilag nagy előrelépés történt azzal, hogy kikristályosodott: egyedül helyi szinten a társadalmi kirekesztődés problematikája nem támadható meg, a közélet és a társadalom valamennyi szintjén és szeletében akciózni kell. Ennek értelmében a pénzügyminiszter gazdasági reintegrációs programot indított el a munkaerőpiacra történő újrabeilleszkedés támogatására. Ennek végrehajtásában a civil szervezetek voltak a kormány partnerei. Ez a program leginkább a SID-nek felelt meg, de tartalmazta a RED egyes – nem túlhangsúlyozott – elemeit is, amennyiben Nagy-Britanniában először bevezette a minimálbért és juttatást állapított meg a munkaviszonyban álló szegények és családtagjaik számára.

Ezzel párhuzamosan a miniszterelnökhelyettes említett irodája je-

lentős változtatásokat hajtott végre egy még az előző kormány idején elindított szociálpolitikai programban. Világos társadalmi és gazdasági prioritások megszabásával megszüntették a programnak azt a konzervatívok idején kialakult jellemzőjét, amely versenyelemeket vitt a pályázó régiók közé. Ezzel a konzervatívok által megszüntetett regionális tervezés újra megjelenhetett a színen és megnyílt a lehetősége annak, hogy a szociálpolitikai programokat ne a választási harcnak kitett szervezetek, hanem szakmai testületek hajtsák végre.

A prioritások megszabása együtt járt az országos politikacsínálás teljes és átfogó decentralizálásával, ennek nyomán az Egyesült Királyság „országában” új intézmények jöttek létre, amelyek egymástól eltérő módon fogtak hozzá a szociálpolitikai kihívások kezeléséhez. Anglián belül is felerősödött a regionalizmus. Ettől azt vártuk, hogy a piac erőinek megnyergeléséhez rendelkezésre állnak majd egyrészt a kormány erőforrásai, másrészt a helyi társadalom szakértelme. Ma már ebben józanabban látunk és tudjuk, hogy a helyi részvétel erőinek kibontakozása helyett sok helyütt a „partnerség partnerségének” veszélye alakult ki.

A regionális fejlesztésben a következő alternatíva látszik kirajzolódni: az egyik az, ha kevésbé beszámoltatható szervezetek felülről lefelé osztják a pénzt. A másik pedig az, ha a regionális szint alatt választott önkormányzatokra bízunk a programok finanszírozását. A baloldali kormány színrelépésekor az volt az általános várakozás, hogy a hangsúly a választott helyi testületekre esik, a központ pedig beéri a partneri szerepkörből reá háruló feladatokkal. Az angliai gyakorlat nem igazolta vissza e várakozásokat. Jelentős központi források mozdultak ugyan meg a társadalmi kirekesztődés és leszakadás elleni programokra, ám e programok formája és tartalma egyaránt *dirigistának* bizonyult. Tehát az intézkedések a központi kormányzat, azon belül is leginkább a miniszteriális apparátus érdekviszonyait és felelősségvállalásait tükrözték vissza. Ez szervezettnek látszó felelőtlenséghez, a hatáskörök elmosódásához, új kakasoknak szemétdombjaik felett való uralkodásához vezetett ahelyett, hogy a regionális fejlesztés egymást kiegészítő helyi programok közösségi tervezésébe torkollhatott volna.

A munkáspárti kormány második ciklusához érkezve az „új partnerség” gyakorlatával kapcsolatos még mindig nyitott kérdések a következők:

- A sikeres partnerkapcsolatok vajon elindíthatóak-e felülről? Ha igen, hogyan menedzseljük ezt a folyamatot?
- Strukturális kérdések és a megfelelő beszámoltathatóság rezsimje egyaránt kidolgozatlanok még.
- A helyi szint részvételének (terhelhetőségének) kritériumai bizonytalanok.
- Egy partnerkapcsolatban vajon bizonyosan torzító tényező-e, ha aránytalanság mutatkozik a hatalmi befolyásban?

EURÓPAI SZEMMEL

- Célszerű-e intézményesíteni a partnerkapcsolatokat, például cég-bírószági bejegyzésüket kezdeményezve?
- Hogyan lehet partnerkapcsolatot létesíteni a társadalmi élet eltérő szintjei között anélkül, hogy az irányító testület bénító bürokráciává válna? Bürokrácia helyett ki koordinálhatná a koordinátorokat?

Fordította Kelen András

BÍRÓ BÉLA

Fogalmak és indulatok

A kisebbségi helyzet normalizálásának csakis a közeledés lehet a fundamentuma, a kedvezménytörvény alkalmazása is csak arra építhető. Nem valószínű, hogy a kedvezménytörvény – önmagában – *valóságos* feszültségeket generálhatna, sőt az sem biztos, hogy a *valóságos* feszültségek minden esetben föltétlenül kerülendők. Az viszont tény, hogy a valódi problémák megoldásához a feszültségek is csak akkor vihetnek közelebb, ha a határozott és átlátható érdekképviselő, határozott és jól érzékelhető kompromisszumkészséggel társul.

Egy év megkeseredett civakodás után ma már nyilvánvaló, hogy a magyar kedvezménytörvény körül kialakult politikai ellentétek főként érzelmi eredetűek. A szemben álló felek jobbára a kedvezménytörvényt használják fel arra, hogy kölcsönös ellenszenvüket úgymond racionális argumentumokká konvertálják. Az érzelmi beállítódást elősegíti, hogy azok az alapkérdések, melyekről a szemben álló felek vitáznak, a magyar és nagyrészt a nemzetközi nyilvánosságban is – tisztázatlanok. Ezért a kérdésben minden és mindennek az ellenkezője is a látszólagos racionalitás mezében jeleníthető meg.

Nézzük meg tehát, melyek azok a tisztázatlan kérdések, amelyek az irracionális (a whisfull thinkig hívószavaira alapozott) vitástílust favorizálják?

Először is a "politikai- és a kulturális közösség" (ismertebb szóhasználatlaltal az „állampolgári- és a kulturális nemzet”), másodsor a „diszkrimináció”, harmadszor a „többségi és kisebbségi nacionalizmus”, negyedszer a „politikai kompromisszum” fogalmainak tisztázatlansága, többértelműsége, s ebből következően inadekvát használata.

Vegyük sorjában.

1.

A kedvezménytörvényt megalkotói a *nemzet újraegyesítésének*, az ún. *nemzetépítésnek* az eszközeként aposztrofálják. Ezek ellen a fogalmak ellen az ellenzék és a szomszéd államok – alapjában hasonló mentalitású – elitje joggal tiltakozik, hiszen értelmezésükben a nemzet a

kulturálisan homogénnek tekintett állampolgári (értsd: politikai) közösséggel azonos. A „nemzet újraegyesítése”, a „nemzetépítés” tehát számukra csakis a magyarok által lakott területeknek a magyar államba való valamiféle „reintegráció”-ját, azaz a bújtatott (s végső konzekvenciáiban háborús konfliktusokkal fenyegető) irredentizmust jelentheti.

A magyar irredentizmus évtizedeken át a nyugati-, a keleti- és főként a szomszédos államokbeli politikai nyilvánosságok egyik legerőteljesebb (és – az adott körülmények közt – akár ésszerűnek is tekinthető módon) ideológiai tabuja volt, melyet kőkemény adminisztratív, sőt jogi szankciók helyeztek törvényen kívül. Az irredentizmus pusztá gyanúja is a közéletből való kitiltást eredményezhette. Ebben az (alapvetően antidemokratikus) légkörben az irredentizmus vádja a politikai, ideológiai, művészi, szakmai és egyéb ellenfelekkel való leszámolás egyik legkivédhetetlenebb eszközévé válhatott. Nem véletlen, hogy a fogalmat használói kezdték annak reális tartalmát (azaz a határok erőszakos megváltoztatására való törekvést) messze meghaladó értelemben használni. Irredentizmusnak, majd „bújtatott” irredentizmusnak minősülhetett a határon túli kisebbségek sorsa iránt érzett aggodalom kinyilvánítása, a nemzeti homogenizáció elítélése, a magyar kulturális közösség összetartozásának hangoztatása, az első, illetve második világháborús békerendszer bizonyos elemeinek bírálata és sok minden egyéb.

Az úgynevezett nemzeti beállítottságú értelmiség nagyobbik része (a tényleges irredenták kivételével) azonban a nemzetet voltaképpen a kulturális közösséget értette. Ezt a kulturális közösséget azonban a második világháborút követően (amikor is kiderült, hogy a történelmi Magyarország részleges visszaállítására nincsen semmi esély) semmiképpen sem azonosíthatta az állampolgárok közösségével. De az így értelmezett nemzet újraegyesítése konzekvenciáiban sem implicálhatta az irredentizmust. Nemcsak a határok egyoldalú (azaz erőszakos és a magyarokkal együtt élő kulturális közösségek érdekeit figyelmen kívül hagyó) módosítására nem nyílt és ma sem nyílik semmiféle lehetőség, hanem ennek az értelmiségnek a túlnyomó része azzal is tisztában volt (és van), hogy a határok megváltoztatása nem oldhat meg semmit, a határmódosítás a magyar kérdést csakis a jóval súlyosabb román, szlovák, szerb, ukrán kérdéssel cserélhetné fel. A nemzetépítés tehát a szó jobboldal által használt értelmében valóban csakis a magyar nemzet (a kulturális közösség) egységének határmódosítás nélküli visszaállítását jelenthette. Igaz ugyan, hogy ennek az eszmeiségnek a hívei abban reménykedtek (és reménykednek), hogy a magyar közösség megerősödésével és öntudatosodásával párhuzamosan hosszabb távon valamiféle politikai összetartozás is visszaállhat, azaz a magyar kulturális közösség, illetve a vele együtt élő kulturális közösségek (nemzeti) *egysége* úgy stabilizálódhat, hogy azt a mai államhatárok nem befolyásolják alapvetően. Magyarán a politikai szolidaritást a közösségi összetartozás természetes érzései és nem *külső* erők által létrehozott kényszerek fogják szabályozni. A létrejövő autonó-

miák, regionális és föderatív struktúrák létrejötte olyan többfokozatú (állam fölötti, állami és állam alatti) hierarchikus kötődésrendszert hozhat létre, amely a különböző nemzeti közösségek közti, minden hátsó gondolatot nélkülöző bizalom és együttműködés elősegítésével az adott állami kereteket is stabilizálhatja (mert a kisebbségek számára is elviselhetővé teheti).¹

Addig azonban, amíg a szomszédos országokban a szó múlt századi értelmében vett (tehát a kisebbségi nemzetek lerombolására alapozott) nemzetépítés folyik, addig ennek a folyamatnak az irányításába a magyar államnak is implikálódnia kell. Az Európai Unión belül, ahol már egyik állam sem rendelkezhet a kisebbségek felszámolásához szükséges hatalmi túlsúllyal, ez az implikáció fölöslegessé válik, hiszen ilyen körülmények közt a különböző kulturális közösségek természetesen a tényleges (azaz az összetett) identitások, s ebből következően a kettős, esetenként a hármas kötődések irányában fognak gravitálni. Az erdélyi magyar egyszerre kötődik Magyarországhoz és Romániához, sőt a zsidóságához is ragaszkodó erdélyi magyart Izraelhez is különleges szálak köthetik. (Bizonyos értelemben – és természetesen eltérő mértékben – mindháromat saját hazájának tekintheti.) A magyar politikán belüli feszültségek egyik fő oka az, hogy a magyar ellenzék egy jelentős része – tipikusan nemzetállami beállítódásának következtében – még mindig a mai természetellenes, azaz a kulturálisan homogénnek megkövetelt kötődést (s az ezt favorizáló asszimilációt) tekinti természetesnek.

A jobboldal – ma már elég nehezen jóvátehető – mulasztása abban rejlett, hogy nem tette világossá, mit is ért voltaképpen „nemzetépítéssel”. Ez annál is súlyosabb hiba, mivel a liberális politikai ideológián belül is egyre gyakrabban merül már fel a gondolat, hogy a nemzetépítést a nemzetközi tudományosságnak és politikai közvéleménynek éppen amiatt kell elutasítania, mert az a kisebbségi nemzetek lerombolásával egyenértékű.² Világos különbséget kellett volna tenni tehát a kulturális közösség határokon átnyúló (de a többségi kulturális közösségek lerombolásának esélyét sem implikáló, bizonyos értelemben tehát valóban *kozmpopolita*) egységesítése és az állami közösség (az ún. állampolgári nemzet) kulturális homogenizációja (azaz a kisebbségi nemzetek lerombolását implikáló, nemzetállami egységesítés) között.

Ehhez mindenekelőtt az „eticista” *kultúrnemzet* és az „univerzalista” (azaz „etnikumok fölött álló”) *állampolgári nemzet* szembeállítását kellett volna kritikai elemzésnek alávetni. E két nemzetfelfogás ugyanis az (erre vonatkozó – szinte már egyetemes – dogmarendszer

¹ Az újabb irodalom ezt nevezi főként D. Held: *Democracy and the Global Order – From the Modern State to Cosmopolitan Governance*, Polity Press London, 1995 című műve alapján „kozmpopolitanizmus”-nak.

² A fogalomra vonatkozóan lásd W. Kymlicka–Christine Straehle: *Kozmpopolitanizmus, nemzetállamok, kisebbségi nacionalizmus: a legújabb irodalom kritikai áttekintése*, Kellék Kolozsvár–Szeged, 2001, 17. szám, illetve Kis János: *Túl a nemzetállamon*, in *Az állam semlegessége*, Atlantisz Kiadó, Budapest, 1997

dacára) a legkisebb mértékben sem mond ellent egymásnak. A legújabb politológiai vizsgálódások eredményei (anélkül, hogy magát a végkövetkeztetést ki is mondanák) arra utalnak, hogy *egyazon* nemzetállami nacionalizmus eltérő aspektusainak kell tekintenünk őket. A politikai elit ugyanis a kisebbségekkel szemben *mindig* az állampolgári nemzet hívének mutatja magát (szélsőséges esetben a kisebbségek létét sem ismeri el, azokat önkényesen az egyetemesség letéteményesének beállított, többségi nemzettel azonosítja), a többséggel szemben azonban *mindig* a kulturális nemzet hívévé válik (azaz kirekeszti önmagát az – univerzalizmus örvén a kisebbség asszimilációjára törő – többségből, ami persze a többség „ügynökeinek” a kisebbségi nemzetből való „kirekesztését” is implikálja). A nagynémet nacionalizmus például Elzász-Lotharingia vonatkozásában a kulturális nemzet hívének mutatkozott, a lengyel többségű Kelet-Poroszországban (Mazúria) ugyanakkor az állampolgári nemzet argumentumait hangoztatta.³ Az első esetben ugyanis a francia nemzetállami asszimilációval szemben kellett megvédelmeznie a német kisebbséget, Mazúriában ellenben maga is a német nemzetállam nevében próbálta asszimilálni a lengyeleket, egészen úgy, ahogyan azt odaát a franciák tették. S ugyanez történt Magyarországon is. Romsics Ignác⁴ figyelt föl arra, hogy a múlt század végének magyar politikai eliteje a kisebbségekkel szemben az állampolgári (akkor főként „politikai”-nak mondták) nemzet ideájára hivatkozott, az állampolgári nemzet fogalmára alapozó, liberális Béccsel szemben azonban maga is a kulturális nemzet argumentumait kényszerült alkalmazni.

A kétféle nemzetfogalom ideológiai gyökereire vonatkozó hipotézisünk jól megmagyarázza a francia, az angol vagy az amerikai nacionalizmus ún. állampolgári jellegét is, ezek ugyanis olyan „többségi” társadalmak, melyek kifelé sem érezhették magukat soha „kisebbségben” (kivételt képeznek a quebeci franciák, de ők „kulturális nemzet”-ként is viselkednek).

Ezeknek a kérdéseknek a tisztázása a magyarországi ellenzékben is oldhatta volna az irredentizmustól való félelmet és lehetetlenné tette volna a „bujtatott” irredentizmus fogalmának politikai bunkóként való (egyébként mind hatástalanabb) alkalmazására irányuló kísérleteket is.

Arra is rájöhettek volna, hogy a Fidesz ún. nemzetstratégiai elképzelései sok korszerű elemet tartalmaznak,⁵ igaz, ezek az elemek gyakorta meglehetősen ásatag történelemszemlélettel párosulnak. A Fidesz vezetőinek történelmi utalásai gyakorta félrevezetőek vagy tényleg korszerűtlenek. Ezeknek az elképzeléseknek a vitájára azonban sem az elképzelések nyilvánosságra hozatalakor, sem később nem került sor. Az ellentábor úgy vélte, hogy ezzel a csapattal nincs miről

3 Urs Altermatt: *Szarajevói jelzőtűz*, Osiris Kiadó, Budapest, 2000, 41. oldal

4 Egy Jyvaskylaben, az V. Hungarológiai Kongresszuson megtartott előadásában.

5 Lőrincz Csaba–Németh Zsolt–Orbán Viktor–Rockenbauer Zoltán: *Nemzetpolitika '88–'89*, Osiris Kiadó, Budapest, 1998

vitatkozni. Lett volna. Ezt éppen a kedvezménytörvény nemzetközi fogadtatása bizonyította. A törvényt a magyar ellenzék és a szomszédos államokbeli nemzetállami nacionalizmusok (sok vonatkozásban „összehangolt”⁶) ellenkampánya és a magyar irredentizmussal szembeni (még mindig felfokozott) nemzetközi érzékenység dacára sem sikerült az európai normákkal ellentétesnek beállítani.

2.

Az ellenzék másik balfogása a kedvezménytörvény *alapvetően diszkriminatív* jellegére való hivatkozás. A törvény elleni leggyakoribb kifogás, hogy a környező államok többségi népességét hátrányosan megkülönbözteti a magyarral szemben. De hogy a „sérelem” valóban fennáll-e, s ha igen, miben is áll, a tétel megfogalmazói meg sem próbálják módszeresen (azaz a homályos utalásokon túlmenően) bizonyítani. Ami korántsem véletlen.

A diszkrimináció terminusa ugyanis politológiai és jogi vonatkozásban egyaránt figyelemreméltóan tisztázatlan.

Kezdjük azzal, hogy a diszkrimináció, azaz a megkülönböztetés elve (melyet nemrégén még a „szeparatizmus” vádjával is szokás volt megbélyegezni) a társadalmi rendszer kiegyensúlyozott működésének sine qua non-ja. A demokratikusan működő gazdasági érdekcsoportok, társadalmi szervezetek, szakmai intézmények, kulturális irányzatok, politikai pártok stb. mindig világosan megkülönböztetik magukat az eltérő jellegű vagy hasonló csoportoktól, szervezetektől, intézményektől, irányzatoktól, pártoktól. A diszkrimináció tilalma – rájuk vagy tagjaikra alkalmazva – magának a demokráciának a betiltásával volna egyenértékű. A *különbözés* és a *különbözőség* tényének tilalma a totalitarista rendszerek alapsajátossága.

De a diszkriminációra is érvényesnek kell lennie a liberális demokrácia alapszabályának: szabadsága csak addig terjedhet, amíg nem sérti mások hasonló szabadságát. Ez a feltétel pedig csak addig teljesül, amíg egy csoport tagjai a diszkriminációt önmagukra vonatkoztatják: amíg az a demokratikus versenyben való részvétel igényének bejelentésével egyenértékű. A diszkrimináció csak abban az esetben elítélendő, ha valamely csoportot – annak megkülönböztető jegyei alapján – egy másik csoport (vagy csoportok) nyíltan vagy bújtatva megpróbál(nak) kirekeszteni a demokratikus versenyből.

Ennek a fajta kirekesztésnek ősrégi hagyományai vannak. Már a görög demokrácia is kitiltotta a rabszolgákat a politikából. Más társadalmak az alsóbb társadalmi osztályok tagjait helyezték kívül az „alkotmány sáncain”. S a nők is csak a legújabb időkben válhattak a férfikkal egyenjogúvá.

⁶ Adrian Nastase miniszterelnök, egy-két napos késéssel, de rendszeresen, magyar érveket próbált – szóról szóra! – a kedvezménytörvény ellen fordítani. Olyan hangnemben és kontextusban, ami Európában is többet árt Románia, mint Magyarország érdekeinek.

A modern demokrácia azzal, hogy a társadalom minden tagjának törvény előtti egyenlőségét tette meg önnön alapelvül, a társadalmon belül elvileg felszámolta ennek a hátrányos-előnyös megkülönböztetésnek *minden* elvi alapját. (Nyilvánvaló: ami az egyik csoportra hátrányos, az más csoportokra nézve mindig előnyös is, hiszen a politikai közösséghez való tartozás előnyeinek preferenciális „elosztását” eredményezi.) A törvény előtt minden állampolgár egyenlővé vált, hiszen az állampolgár fogalmát ettől kezdve pusztán az adott állami közösséghez való tartozás definiálta, megalkotása során minden egyéb identitásjegytől elvonatkoztattak. Így válhatott a (politikai közösségen belüli) megkülönböztetés tilalma általában is a hátrányos(-előnyös) megkülönböztetés szinonimájává. (A két fogalom azonosítása, mint láttuk, nem magától értetődő.)

Ezzel azonban a diszkrimináció mint olyan korántsem szűnt meg. Csupán a diszkriminálható személyek köre „szűkült” *tovább*. A kirekesztő jellegű diszkrimináció ettől kezdve csupán az államhatáron túl élők „csoportjára”, az ún. idegenekre volt vonatkoztatható. A „nemzeti” törvénykezés az állampolgárság intézménye révén az adott társadalomba belépő „idegeneket” (az alapvető emberi jogok kivételével) továbbra is egyértelműen diszkriminálja (akárcsak korábban a rabszolgákat, az alacsonyabb osztályok tagjait, a nőket). És a megkülönböztetés az idegenekre nézve egyértelműen hátrányos. Ez ellen a megkülönböztetés ellen azonban senki nem emel elvi kifogást.

Pedig a világnak, ha csak nem akar komoly konfliktusokkal szembenézni, előbb-utóbb az állampolgársággal kapcsolatos diszkriminatív intézkedéseket is fel kell oldania. A világrendszernek már a következő évtizedekben az egységes világállam kialakításának irányában kell fejlődnie. A világrendszer globális problémái másként aligha lesznek kezelhetőek. Ez azonban csupán fokozatosan következhet be. A nemzetközi jog radikális reformja tehát előbb-utóbb elkerülhetlenné válik. (A magyar kedvezménytörvény olyan kísérlet, amely e reform vonatkozásában is tanulságossá válhat.)

A kérdésnek azonban további leágazása is van.

Abban az esetben, ha az állam neve és alkotmánya az állampolgárságot nem köti egyetlen kulturális közösséghez, s következésképpen egyetlen nyelv és kultúra kötelező ismeretéhez (mint például a svájci vagy a belga), ez az – állampolgárságra alapozott – megkülönböztetés nem is lenne sérelmes, mert célja valóban pusztán egy politikai közösség egységes embercsoportként való elhatárolása volna. De ha – mint a régi európai demokráciák és a kelet-közép-európai államok többségének esetében – az állam neve már eleve egy nyelvi-kulturális közösséghez kötődik, és ha az adott politikai közösséghez való tartozás az adott közösség kultúrájának és nyelvének elsajátítását is implicálja, az „idegenek” nemcsak az államhatárokon kívül, hanem azokon belül is „felbukkanhatnak”.

Az ő esetükben azonban paradox módon a *diszkrimináció hiánya* az, ami jogsérelemmé válhat, hiszen a többség a diszkrimináció tilal-

mát akadálytalanul a kisebbségek beolvasztásának eszközeként használhatja fel. Ha a többség egy embercsoportot nem hajlandó tőle különbözönek „elismerni” (lásd: Görögország, illetve Törökország), vagy a szóban forgó csoportra – az állami identitás nevében – saját identitásjegyeit erőlteti rá (lásd: Kelet-Közép-Európa és a Balkán), nyilvánvaló asszimilációs kényszerrel állunk szemben. Az adott nyelvi-kulturális közösség tagjai ugyanis csak abban az esetben válhatnak az állam egyenjogú polgáraivá, ha tökéletesen elsajátítják az adott állam nyelvét és kultúráját (értsd az ún. államalkotó többség nyelvét és kultúráját), a többség viszont nem kényszerül arra, hogy a vele együtt élő (szintén államalkotó) kisebbség nyelvével és kultúrájával – legalább nagyvonalakban – megismerkedjen. Ami evidens diszkrimináció.

Ha az állam ezt a lényegileg *antidemokratikus* (bár a ma demokratikusnak tekintett jogrendszerekben is általános) diszkriminációt nem tiltja, sőt maga írja elő, nyilvánvalóan az asszimilációt favorizálja.

Ez ellen a kisebbség úgy kényszerül védekezni, hogy önmagát diszkriminálja. A diszkriminációnak ez a formája, mint láttuk, alapvetően *demokratikus*, s a többségre nézve semmiféle valóságos hátránnyal nem jár. Az, ha a kisebbségi a saját nyelvét akarja használni, a legkisebb mértékben sem akadályozza meg a többséget abban, hogy az a maga rendjén a saját nyelvét használja. Az anyanyelv non-diszkriminatív használatának joga persze csak akkor érvényesíthető, ha a nyilvánosság spontán módon alkalmazkodik a társadalom nyelvi sokszínűségéhez (ahogyan az a premodern társadalmakban történt), azaz a (szó legtágabb értelmében vett) közhivatalnokok a politikai közösségben beszélt összes, fontosabb nyelvet a gyakorlati igényeknek megfelelő szinten képesek használni. Ez azonban egyik félre nézve sem lehet sérelmes, hiszen teljességgel kölcsönös, azaz a többségiekre ugyanúgy érvényes, mint a kisebbségiekre és a másik nyelvet maguk is csupán hivatásuk gyakorlása során és csupán a másik nyelvi közösség tagjaival való érintkezésben használják, önnön nyelvi közösségük tagjaival természetesen a saját nyelvükön értekeznek és a magánéletben is szabadon választhatják meg a társalgás nyelvét. A két nyelvi közösség és azok tagjai így válhatnak ténylegesen egyenlővé. Odáig menően, hogy a kisebbségi közösség öndiszkriminációja már a többségiek kisebbségi közösségen belüli érvényesülésének esélyeit sem korlátozza. Ha egy román származású, de a magyar nyelvet és a kultúrát kitűnően ismerő értelmiségi egy magyar kulturális intézmény vezető állására pályázik, azt ugyanúgy meg kell kapnia, mint annak a magyarnak, aki a román nyelvet és kultúrát a román származásúaknál alaposabban ismeri, és egy román kulturális intézmény vezető állására pályázik.

Addig azonban, amíg a kisebbség minden tagjának kötelezően el kell sajátítania a többség nyelvét, de a kisebbség nyelvét még a többséghez tartozó közhivatalnokoknak sem kötelező elsajátítaniuk, a kisebbség evidensen hátrányos megkülönböztetés áldozata. Ez a megkülönböztetés a kisebbségi iskolák tanulóinak esetében a leginkább

nyilvánvaló, akik átlagosan egy nappal több időt kénytelenek tanulásra fordítani, s az érettségien és a felvételikén is eggyel több vizsgát kell tenniük, mint az azonos szakmát választó többségieknek. Ha pedig többségi tanintézményekben szeretnének továbbtanulni, a többségiekkel kell – nyelvileg hátrányos helyzetből – megméretkezniük. A többlet-megterhelés mindkét esetben annyira tetemes, hogy – főként a gyengébb képességű gyerekek esetében – nagyon erős a csábítás a többségi iskolák választására, s ezzel az eredeti identitás részleges vagy teljes feladására. Az ebből eredő permanens nyomás – a nyelvi-kulturális identitás etnikai komponensének (egyébként öröndetes) lazulásával párhuzamosan (ami világtendencia) – látványosan felgyorsíthatja e kisebbségek asszimilációjának folyamatát.

Az asszimiláció ugyanis a szóban forgó kérdést tényleg „megoldhatja”.

De ha a nyelvi-kulturális kisebbség ugyanúgy ragaszkodik a saját identitásához, mint a többség a magáéhoz (ami szintén világtendencia), ezt a jogot demokratikus érvekkel nem lehet megvonni tőle.

Ráadásul a kisebbségek ön-diszkriminálása semmiben sem különbözik attól az ön-megkülönböztetéstől, mellyel a többség, saját „nemzeti” államának létrehozásakor, önmagát a (rendszerint birodalmi) többség eltérő nemzetiségű polgáraitól megkülönböztette. Ha az ön-diszkrimináció első formája „diszkrimináció” és „szeparatizmus”, akkor a másodikat is „diszkrimináció”-nak és „szeparatizmus”-nak lehet minősíteni (esetleg visszamenőleg is).

Nem világos azonban, hogy – a minden esetben többé-kevésbé önkényesen meghúzott államhatárt – mi ruházza fel azzal a mágikus képességgel, hogy a *demokratikus* ön-diszkriminációt („szeparatizmust”) – önnön keretein belül – egyszerre *antidemokratikussá* változtathassa. Ha a határokon belül élők nem különböztethetnék meg önmagukat a többségtől, gyakorlatilag nem maradna más megoldás számukra, mint az asszimiláció vagy az államból való kiválás. Nyelvi-kulturális jogaik érvényesítését *csak és csakis* az utóbbi tenné lehetővé. Az „állam szétdarabolása” tehát végső következményeiben az államhatárok misztikussá avatásából, a nyelvi-kulturális közösségek ön-diszkriminációjának ezzel együtt járó „tilalmából”, és nem magának az ön-diszkriminációnak a tényéből fakad.

Az etnikai, nyelvi, vallási különbözőség természetes adottság. A konfliktusokat nem az ön-megkülönböztetés, hanem ennek a természetes adottságnak az el nem ismerése generálja. Elég rápillantani a térképre. Egyetlen olyan államban sincsenek – véres összecsapásokkal fenyegető – konfliktusok, melyekben a nyelvi-kulturális másságot legitimnek ismerik el. (Még az évtizedek óta a szétesés határán egyensúlyozó Kanadában sem!) És mindenütt vannak, ahol a másság ki nyilvánítása akadályokba ütközik.

Persze van a diszkriminációnak egy másik formája is, amikor a *többség* – veleszületett és „*asszimilálhatatlan*” vagy annak tekintett tulajdonságok, tehát bőrszín, vérségi származás stb. alapján – diszkri-

minálja a kisebbséget. Ezekben az esetekben a többség és a kisebbség közt nem áll fenn számottevő nyelvi vagy kulturális különbség (legalábbis nem sokkal nagyobb, mint egy antropológiailag nagyjából homogénnek tekinthető nyelvi-kulturális közösségen belül), a „faji” vagy etnikai különbség azonban mindenki számára világosan érzékelhető testi vonásokban vagy viselkedésbeli sztereotípiákban nyilvánul meg. A többség a hozzá kulturálisan hasonló kisebbség tagjait – nagyon is kézzelfogható anyagi-egzisztenciális érdekek jegyében – megpróbálja kirekeszteni a politikai közösségből. Elvitatja bizonyos alapvető emberi és állampolgári jogait. A diszkrimináció tilalma ilyen esetben valóban kívánatos, ami abban is megnyilvánul, hogy a kisebbségek maguk követelik a hátrányos megkülönböztetés megszüntetését. A diszkrimináció ez esetben is a *közösség* ellen irányul, megszüntetése azonban *az egyén* szintjén is lehetséges, hiszen ahhoz, hogy a tilalom érvényesíthetővé váljon, az adott közösségnek nem kell önmagát – a fentebb leírt értelemben – diszkriminálnia. Megteszik ezt az antropológiai vonások, a bőrszín, a jellemző viselkedésjegyek.

A hátrányos megkülönböztetés a nyelvi-kulturális kisebbségek esetében sem az *egyént*, hanem a *közösséget* célozza. A közösséghez való tartozás azonban e közösségek esetében (főként az aszimmetrikus két-nyelvűség körülményei közt) nem annyira nyilvánvaló és – ami még fontosabb – *megváltoztatható*. Az egyén nyelvét és kultúráját elvben anélkül cserélheti fel, hogy előző identitásának jól érzékelhető nyoma maradna. Ami a biológiailag kódolt identitásjegyek esetében nem áll fenn. A kelet-közép-európai „nemzeti” államok szeretik magukat alapvetően nyelvi-kulturális képződményekként bemutatni. Az idegnyúlólet itt nem az idegennek tekintett csoport kirekesztésére, hanem asszimilálására irányul. Ezek a társadalmak úgymond befogadók. A kirekesztés is pusztán a „befogadás” eszköze. Ez az oka annak, hogy a *személyre* irányuló diszkrimináció tilalma ezekben a közösségekben nem szükségszerűen szünteti meg magát a hátrányos megkülönböztetést, sőt, rendszerint még ki is teljesíti, hiszen a hátrányos megkülönböztetés célja itt éppen az asszimiláció kikényszerítése. Ha valaki csak akkor tölthet be bizonyos állásokat, ha a többséghez tartozik, az formailag nem föltétlenül diszkrimináció, hiszen ez a kinevezéses rendszernek köszönhetően egyrészt nem kerül nyilvánosságra, másrészt ha az illető asszimilálódik a többségi kultúrába, az állás betöltésének többé semmi akadálya nem lesz. (Az ilyenfajta megkülönböztetés ellen a „diszkrimináció” ellenzői nem is igen tiltakoznak, bár – Romániában például – az ilyen példáknek se szeri, se száma.) A megkülönböztetés tehát – legalábbis az asszimilatív fázisban – valóban nem az illető személye (vérségi értelemben vett „származása”), hanem nyelvi-kulturális közössége ellen irányul. A román vagy magyar nacionalistáknak, amint azt gyakran explicite ki is fejtik, semmi kifogásuk a magyarok vagy a románok ellen, ha „jó” románna illetve „jó” magyarrá válnak, s a magyarokat, illetve a románokat megtanulják ugyanolyan „őszintén” utálni, mint ők maguk. Mivel ez a fajta

román identitás főbb vonatkozásaiban a magyar tagadásán „alapul” (és megfordítva), a kettős identitás „elvileg” kizárt: vagy a magyarokat gyűlölöd és a románokat szereted, vagy a románokat gyűlölöd és a magyarokat szereted, köztes megoldás nincsen, ezt is és azt is „nem lehet” egyszerre. (Körülöttem például minden esetben megfagy a levegő, mikor kijelentem, hogy kultúráim és életkörülményeim okán románoknak is tartom magam.)

Az asszimiláció azonban paradox dolog. Az „idegenek” befogadása a többség számára csak addig „fizetődik” ki, amíg az idegenek léte az állam identitását fenyegeti. Ha az asszimiláció bekövetkezett, a befogadást (a „berekesztés”-t) rögtön kirekesztésnek kell felváltania. Hiszen „kiderül”, hogy az asszimiláltak a rájuk erőltetett szerepeket (sajátos helyzetükből adódóan) sokkal jobban elsajátították, mint a közösségi magabiztosság fedezékében élő asszimilálók többsége, az előbbieket tehát a társadalmi élet kulcsfontosságú (vagy annak érzett) területein túlréprezentálttá váltak, s következésként az utóbbiak elől szívják el a levegőt.

A nyelvi-kulturális konfrontációt ezen a ponton váltja fel az etnikai.

Meggyőződésem, hogy ha a romániai magyarság asszimilációja azal a viharos gyorsasággal zajlott volna le, ahogyan azt a román nacionalisták eltervezték, a román társadalom ma már ugyanúgy a „rejtőzködő magyarok” azonosításával lenne elfoglalva, mint a magyar a magyarországi zsidósággal. Az asszimiláció időszakában ugyanis a román expanzió a magyar kulturális funkciók kisajátítását, azaz a román értelmiség gyors és gyakorlatilag konkurenciamentes térhódítását jelentette volna (Ceaușescu alatt jelentette is). A magyarok közben kemény, emberpróbáló konkurenciára kényszerültek volna, s az erősen felhígult, félművelt, elkényelmesedett román értelmiségiek elől mind több román értelmiségi funkciót hódíthattak volna el. „Jogtalanul”, ugyebár! Kezdődhetett volna tehát a boszorkányüldözés, melynek során maguk a magyar asszimilánsok is a kirekesztettek ellen fordultak volna, sőt, megpróbálták volna a „román románok”-nál is hangosabbak lenni, hiszen a román társadalom a magyarok gyűlöletére szocializálta őket. Rövidesen azonban ki kellett volna derülnie, hogy bármikor ők következhetnek. És ekkor már nem maradt volna más kiútjuk, mint valamiféle „magyar szolidaritás”. Utálnák egymást és önmagukat, de az azonos helyzet elkerülhetetlenül „egy akolba terelné őket”, más szóval az ellenük irányuló támadások félreérthetetlen közösségi reakciókat váltanának ki belőlük. Ezek azonosítása annál is könnyebb volna, mert a korábbi kultúra számos nem-tudatosított eleme a nyelv- és kultúracsere folyamatában is elkerülhetetlenül megőrződött volna. Fokozatosan a szó szoros értelmében skizofrénné válnának, önmagukat továbbra sem definiálnák egy kisebbségi csoport tagjaiként, hiszen éppen a kisebbségi csoport elhagyása révén váltak románná, a magyarelles támadások mégis folytonosan „önleplező” tiltakozásra kényszerítenék őket. A szónak ebben a sa-

játos értelmében tehát valóban „asszimilálhatatlanná” válnának. Pontosan azonosítható, „fajspecifikus” reakcióik ugyanúgy idegenekként azonosítanak őket, mint a bőrszín. Ez esetben a diszkrimináció tilalma elvileg már valóban elégséges volna a hátrányos helyzet megszüntetésére. Ahhoz azonban, hogy a diszkriminációt tiltani lehessen, azonosítani kell a diszkriminált csoportot. A csoportnak viszont tagadnia kell önnön létezését. Ezzel ugyanakkor a többség szemében éppen azt ismeri el, hogy létezik, sőt titokban a többség ellen „áskálódik”. (Amit bizonyos vonatkozásokban – ráadásul jogos önvédelemből! – kénytelen is lesz megtenni.) A diszkrimináció tilalma ily módon csak kisebbségellenes érzület további erősödését eredményezhetné.

És ezzel már előttünk is áll az a bűvös kör, amelyből a hasonló helyzetű zsidóság kivételes intelligenciája ellenére sem képes – sehol a világon – igazán kitörni.

A határon túli magyarság asszimilációja tehát valójában nem oldana meg semmit.

A nyelvi-kulturális kisebbségek esetében a bűvös kör szerencsére elkerülhető. A megkülönböztetés megszüntetésének ugyanis, látszatra paradox módon, *van lehetősége*: 1., a csoport öndiszkriminációja, majd ezt követően 2., a csoport egyéb csoportok általi diszkriminációjának tilalma. A második lépés a gyakorlatban azt jelenti, hogy a szóban forgó csoportot jogilag a társadalom más csoportjaival egyenlőnek ismerik el. Nézetem szerint ez az egyetlen méltányos, s ezért hosszú távon is megnyugtató megoldás.

A diszkrimináció két formája, mint a fentiekből is látható, két, jól megkülönböztethető szinten érvényesül: alacsonyabb szinten, a nyelvi-kulturális közösségek (a „kulturális nemzetek”, „nemzetiségek”) szintjén az állam elismeri az (ön)diszkriminációhoz való jogot, magasabb szinten, a politikai közösség (a „politikai nemzet”) szintjén viszont bevezeti a diszkrimináció tilalmát.

A kulturális közösség fogalma azonban lehet tágabb a politikai közösségénél (amikor egy meghatározott nyelvi-kulturális közösség több államban él), és lehet szűkebb annál (amikor egyetlen állam kisebbsége). Ha az állam határain túl élő kisebbségek a történelem folyamán hatékonyan hozzájárultak az adott állam fenntartásához és védelméhez, s kulturálisan továbbra is az államalkotó többség részét képezik, érthető, hogy az adott állam, melynek politikáját a többséget alkotó nyelvi-kulturális többség meghatározóan befolyásolja, úgy érzi, tartozik ezeknek a kisebbségi lét folytán hátrányos helyzetbe került közösségeknek. Míg más közösségekkel szemben nem érez hasonló kötelezettségeket.

Az államnak megkérdőjelezhetetlen a joga ahhoz, hogy bizonyos idegenekre az állampolgársággal járó előnyöket vagy azok egy részét kiterjessze, illetve hogy az állampolgároknak nem járó előnyökben részesítse őket (lásd: bevándorlási politika, idegenrendészeti szabályok, politikai menedékjog stb.). Mivel bizonyos államok esetében a kérelmezők száma meghaladja a lehetőségeket, az állam arra kény-

szerűl, hogy a kérelmezők közt különbséget tegyen. És ez a megkülönböztetés valakiket mindig előnyösen, másokat mindig hátrányosan érint. Hogy kiket, az a kritériumoktól függ. A kedvezménytörvény elsősorban nyelvi-kulturális előnyöket biztosít olyan embereknek, akiket saját hazájukban nyelvi-kulturális (sőt politikai-gazdasági) hátrányok sújtanak, és nem nyújt olyanoknak, akiket ilyen hátrányok nem sújtanak.

Az alapvető kérdés tehát az, hogy nevezhető-e hátrányos megkülönböztetésnek, ha az állam egy bizonyos – a határain túl élő – nyelvi-kulturális csoport tagjaira kiterjeszti az államon belüli szolidaritást, konkrétan: a csoport tagjaira vonatkozóan megszünteti az idegenekre érvényes diszkrimináció bizonyos vonatkozásait, míg egyéb nyelvi-kulturális csoportokra vonatkozóan fenntartja? Illetve milyen kifogás emelhető a „hátrányos megkülönböztetés” értelmében vett diszkrimináció megszüntetése ellen, ha az maga is diszkriminatív?

3.

Lényegét tekintve ez a kérdésfelvetés sem előzmény nélküli, sőt, akár hétköznapi is tekinthető.

A demokratikus közélet, politika, társadalom, gazdaság nap mint nap diszkriminál. Diszkriminálunk, amikor a nőket nem akarjuk arra kényszeríteni, hogy férfiak gyanánt éljenek és érezzenek, amikor a muzulmánokat nem akarjuk a katolikus hitre kényszeríteni, amikor a cigányt nem próbáljuk börtönnel, kirekesztéssel, megvetéssel „civilizálni”, amikor a Magyarországra látogató angolt, franciát, németet nem kényszerítjük arra, hogy magyarul szólaljon meg...

Hátrányos megkülönböztetés értelmében vett diszkriminációról csak akkor lehet szó, amikor az elárúsító a magyart vagy az angolt *ugyanazért* a pénzért előzékenyebben szolgálja ki, mint az oroszot, a románt vagy a bolgárt. Amikor a tulajdonos az *ugyanolyan* teljesítményre képes, vele azonos állampolgárságú cigányt vagy románt vagy magyart azért nem alkalmazza, mert az cigány, román vagy magyar. Amikor a tudományos teljesítményt a tudományos élet cerberusai nem tudományos értéke alapján, hanem aszerint ítélik meg, hogy beleillik-e az éppen divatos vagy hatalmi eszközökkel érvényesített diskurzusba, vagy sem. Amikor a napszámos szülők gyereke *ugyanazért* a feleletért kisebb jegyet kap, mint a nagymenő vállalkozóé, amikor valaki annak függvényében nyer el egy művészeti vagy tudományos ösztöndíjat, hogy milyen ideológiai áramlatot képvisel...

A nyelvi-kulturális megkülönböztetés sem önmagában válik hátrányossá (ahogyan azt a *magyar* liberálisok egy része is szívósan véli), hanem csak akkor, ha a nyelvi-kulturális kritériumot *inadekvátan* alkalmazzák. De ha a határon túli magyarokat az identitásuk megőrzése érdekében támogatjuk (amibe akár a munkavállalási lehetőségek bővítése is beletartozhat, főként akkor, ha a kisebbséget a többségi tár-

sadalomban bizonyítható – s kemény asszimilációs nyomásként érvényesülő – gazdasági-társadalmi hátrányok érik), a nem magyaroktól való megkülönböztetés aligha tekinthető diszkriminációnak, hiszen a kritérium itt éppen a nyelvi-kulturális hovatartozás. A megkülönböztetés intézményesített tilalma esetén (mely a diktatúrák alapsajátága) a kisebbségeknek nem maradna más alternatívájuk, mint a beolvadás vagy a „kiszakadás”.

Az, ha a (mindössze három hónapig) Magyarországon dolgozó vendégmunkásokat nyelvi-kulturális hovatartozásuk vonatkozásában megkülönböztetik a nem magyaroktól, egyéb vonatkozásban sem föltétlenül tekinthető hátrányos megkülönböztetésnek, hiszen a magyarországi munkavállalás egyik nélkülözhetetlen feltétele (s ezzel a kiválasztás egyik fontos *kritériuma* is) a magyar nyelv és a magyar kulturális szokások ismerete. Persze ez a kritérium sem tekinthető kizárólagosnak, hiszen Magyarországon széles körben beszélnek idegen nyelveket, számos esetben tehát egy világnyelv ismerete is elégségesnek tekinthető. A rangsorolás azonban indokolt. Hiszen egy magyarul beszélő, a magyar kultúrát ismerő ember sokkal zökkenőmentesebben beilleszkedhet munkahelyi környezetébe, lakóközösségébe, mint akár a világnyelveket beszélő „idegen”. Ez a fajta „diszkrimináció” egyébként is általános. Nyelvi és életkori vonatkozásban még maga a Soros Alapítvány is szisztematikusan alkalmazza. Nem beszélve a nyugati országok nagykövetségeiről, melyek számos esetben nemcsak az illető országok nyelvét tanító tanárokat mentesítik a vízumilletéktől, de a munkavállalók esetében is előnynek tekintik az ország nyelvének ismeretét. Ha ezt a megkülönböztetést is „diszkriminációnak” tekintenők, akkor – továbbmenve – az orvosok esetében sem volna jogunk megkövetelni az orvosi diplomát, és a tehetséges zeneszerzőt sem volna szabad előnyben részesítenünk a tehetségtelennel szemben, hiszen ily módon a diplomával nem rendelkezőket és a botfűlűeket úgymond hátrányosan megkülönböztetnők a diplomásokkal vagy a muzikálisokkal szemben.

Ha a nyelv és a kultúra ismeretének nem lenne semmi jelentősége, végképp érthetlenné válna, hogy az államok milyen alapon erőltetik rá az ún. hivatalos nyelvet a más nyelvi-kulturális csoporthoz tartozó kisebbségekre, s hogy a diszkrimináció ellenzői milyen alapon helyeselhetik ezt? Annak ellenére is, hogy helyileg a kisebbségi nyelv is betöltheti a közvetítő nyelv szerepét! (Márpedig nem csak helyeslik, de – szerintem helyesen – meg is követelik!)

A magyar állam tehát joggal követelhetné meg ugyanezt. A kritérium azonban ez esetben már nem a kisebbségi identitás megőrzésének segítése, hanem egy merőben gyakorlati szempont lenne: a kommunikációképesség.

Felmerül tehát a kérdés: mi az oka annak, hogy a nyelvi-kulturális megkülönböztetést (kisebbség-többség relációban és csakis abban) hajlamosak vagyunk minden további mérlegelés nélkül hátrányosnak minősíteni?

Azt hiszem, az a – ma már a nyugati liberálisok jó része által is meghaladott – *előítélet*, miszerint a (makacsul etnikainak – sőt „etnicistának” – *bélyegzett*) nyelvi-kulturális kisebbségek létének pusztá elismerése is veszedelmes *felforgatás*, amely szükségszerűen vezet konfliktusokhoz. Ez a feltevés minden empirikus alapot nélkülöz. Kanadában, ahol a quebeci francia kisebbséget államalkotó tényezőként *ismerik el*, sőt még a területi elkülönüléshez való jogát is respektálják, a véres összecsapások *esélye* is ismeretlen⁷ (bár a „cross-cultural communication”-nel ott is vannak bajok), Törökországban azonban, ahol a kisebbségek létét sem ismerik el, az önrendelkezéshez való jogról nem is beszélve (s ahol a „cross-cultural communication” fogalma is ismeretlen), az erőszak mindennapos jelenség. A példákat mindkét vonatkozásban hosszan folytathatnám, s a felsorolás nyomán kibontakozó *rendszer* félreérthetetlenül tanúsíthatná, hogy éppenséggel az öndiszkriminációhoz való jog elutasítása az, ami konfliktusokat generál.

A kedvezménytörvény által nyújtott kedvezmények többsége nézetem szerint sem negatív, sem pozitív értelemben nem nevezhető diszkriminatívnak. (A pozitív diszkrimináció egyébként is pusztán tükörképe a negatívnak. Olyan *előnyös* megkülönböztetés, amely korábbi, *hátrányos* megkülönböztetések kiegyenlítését szolgálja, és mint ilyen, eleve csak átmenetinek tekinthető.) Ezekben az esetekben ugyanis – amint azt fentebb már bizonyítani véltük – az adott államok nem diszkriminációt *vezetnek be*, hanem bizonyos, a külföldiekre vonatkozó (s a nemzetközi jogban általánosan elfogadott, de a hátrányos megkülönböztetés lényeg szerinti értelmében) *diszkriminatív* intézkedéseket a saját területükön vagy más államok területén az ugyanazon nyelvi-kulturális közösséghez tartozó (de az osztrákoktól, a svájci németektől, vagy a belgiumi franciáktól eltérően kisebbségi helyzetben élő) személyekre vonatkozóan *megszüntetnek*. A megkülönböztetés még indokoltabb lehet, ha az érintett kisebbségek (az utódállamok magyar kisebbségeihez hasonlóan) fokozottan hátrányos helyzetben is vannak, tehát némi pozitív diszkriminációra is rászorulhatnak.

Az „állampolgár”-„idegen” megkülönböztetés (amely az „idegen”-ekre nézve kétségtelenül hátrányosnak tekinthető) nem a nyelvi-kulturális kisebbségek invenciója, hanem a hatályos nemzetközi jog alapkategóriái közül való. E megkülönböztetés jegyében a tegnap Magyarországra települt, még a nyelvet sem igen beszélő argentin nem számít „idegen”-nek, az önmagát a magyar nyelvi-kulturális közösséghez tartozónak érző-valló, határon túli magyar viszont „idegen”. Ami azért mindennek nevezhető, csak éppen természetesnek nem.

A nyelvi-kulturális (és nem vérségi!) összetartozást irrelevánsnak tekinteni ugyanolyan abszurd dolog, mint (fiktív, vérségi elemekkel is feldúsítva) az állampolgárság kizárólagos kritériumává változtatni, s ezzel az állampolgárt asszimilációra kényszeríteni. Márpedig azok, akik a magyar nyelvi-kulturális közösség összetartozását a konkrét-

⁷ Lásd ismét Kymlicka.

valóságos állampolgársággal szemben valamiféle elvont-fiktív entitásnak tekintik, voltaképpen ezt teszik. A nyelvi-kulturális közösség léte, s az ezzel járó összetartozás-érzés olyan tény, amit csak komoly kockázatokkal lehet nem-létezőnek nyilvánítani.⁸ A tények elutasítása pedig a valóság-érzék komoly torzulásait eredményezheti.

Erre utal, hogy a kedvezménytörvény ellenzői magyar vonatkozásban hajlamosak azt is diszkriminációnak minősíteni, ami nem az (legalábbis nem egyértelműen az), a szomszédos államok vonatkozásában azonban azt sem tekintik annak, ami egyértelműen az. Mindezek előtt a kisebbségek nyelvének hátrányos megkülönböztetését, melyet az új helyhatósági törvény, illetve a Kisebbségi Nyelvek Európai Chartájának ratifikálása Romániában és Szlovákiában jelentősen csökkent ugyan, de alkalmazásának ez idő szerint még mindig nincsenek meg a feltételei. (Hogy a Magyarországon élő nyelvi-kulturális kisebbségek helyzete még mostohább, más kérdés, de sokan a magyarországi helyzetet sem tekintik diszkriminatívnak. A nem nyelvi-kulturális kisebbségként nyilvántartott cigányság kivételével természetesen.)

S ezenkívül is egész sor egyéb diszkriminatív rendelkezés van vagy volt (egészen a legutóbbi évekig) érvényben. Romániában a homoszexuálisokat még tavaly is 5 éves börtönbüntetésre ítélték. Az ortodox egyházat a törvény ma is ún. „nemzeti” vallásnak minősíti, a többi egyházat (a katolikusokat, a görög katolikusokat, a protestánsokat) azonban ez a státus nem illeti meg. A román hírszerző szolgálatban, a hadseregben, a rendőrségnél, a diplomáciában (azaz az ún. „nemzeti” hivatásokban) a magyarság – a számarányához képest – megdöbbentő mértékben (a nullához közel) alulreprezentált. S kisebb mértékben bár, de erősen alulreprezentált az állami vállalatok vezető állásaiban is. A marosvásárhelyi összecsapásokat követően kizárólag magyarokat és cigányokat ítélték súlyos börtönbüntetésekre, román egyet sem. A 89-es lincselések résztvevői közül csupán a román rendőrtisztek feltételezett magyar gyilkosait ítélték el, ahol viszont román rendőrtiszteket románok lincseltek meg, ott még perre sem került sor. (Az egyik diszkriminatív per még ma is folyik.) A kisebbségeket, főként a cigányokat a román médiák gondosan és folyamatosan diszkriminálják, a bűnügyi tudósításokban mindig pontosan megadják az elkövető etnikai hovatartozását is (a román kivételével, persze). Arról pedig, amit Funar Kolozsváron a magyarokkal művel, jobb nem is beszélni.

A magyar közvélemény e tények tudatosításától jól érzékelhetően elzárkózik. Ami bizonyos mértékig érthető. A nacionalisták ugyanis szeretnék túlhangsúlyozni ezeket. A normális magatartás azonban valahol a kettő között lenne. Funarnak – a bevett jogi terminológia alapján nehezen minősíthető – szövegei azonban a magyar „diszkrimináció” mai elutasítóiban közletről sem váltottak ki olyan ellenérzést, mint

⁸ Lásd: Will Kymlicka: *Igazságosság és biztonság. A kisebbségi nacionalizmus kezelésének kritériumai Nyugaton és Keleten*, Fundamentum, 2001/3, 5–26. oldal

a kedvezménytörvény ún. diszkriminatív elemei. Pedig ezek Magyarországon is hozzáférhetőek voltak. Balázs Sándor és Schwarz Róbert gyűjteményét néhány éve a budapesti Pont könyvesboltban is hónapokon át árusították. Mindössze a Magyar Narancsban olvashattunk róla egy fulmináns kirohanást, melyben a szerzők (az első régi baloldali, a második elkötelezett liberális) váll váll mellett fasisztává léptek elő.

Arról a – végrehajthatatlansága miatt – időközben hatályon kívül helyezett (de '89 után meghozott) román törvényről sem olvastam, amely a magyar falvakban egyetlen román gyerek számára is lehetővé tette iskolai osztály létrehozását, de a magyarok esetében legalább 14 jelentkezőhöz kötötte.

Annak, hogy a törvény ellenzői különösebben rokonszenveznének a románokkal (mint például a megboldogult Mészöly Miklós), mindazonáltal nem sok jelét láthattuk. A román értelmiség demokráciáért folytatott – a szó szoros értelmében heroikus – harcáról sem hallhattunk vagy olvashattunk tőlük túl sokat. (Igaz, ehhez egyszer el kellett volna ismerniük, hogy van mi ellen harcolni.)

A diszkrimináció-ügyben érvényesített diszkrimináció következtében nem feltétlenül a román demokraták iránti rokonszenvből fakad (mint kettős mércét, ezt sem lehetne különösebben helyeselni, de talán együtt lehetne érezni azokkal, akik alkalmazzák), hanem a magyar nacionalisták iránti ellenszenvből. Ezzel azonban már csak komoly fenntartásokkal lehet együttérezni is.

A magyar állam egyértelmű és minden határon túli magyarra kiterjedő felelősségvállalása – főként lélektani szempontból – döntő jelentőségű, hiszen a romániai magyar a magyar identitás megőrzésével járó (tetemes) többletterheket és hátrányokat hosszabb távon csak akkor vállalhatja, ha érzi, hogy a magyar nyelvi-kulturális közösség számára sorsa nem közömbös, hogy érdemes magyarnak megmaradnia, mert odaát (is!) számítanak a képességeire. Abban persze az RMDSZ-szel kell egyetértenünk, hogy minden olyan esetben, amikor csak lehet, a munkahelyeket kell áthozni a magyarlakta területekre, és nem a munkaerőt áttelepíteni Magyarországra.

Ebben az esetben ugyanis már a kölcsönös kétnyelvűség számíthatna előnynek.

Azt, hogy a román és a magyar szomszédok viszonyát a magyarországi kedvezmények megrontánák, nem valószínű. A németek, a horvátok, a szlovákok esetében sem rontották meg. Ha a magyarok esetében mégis megrontánák, az már valóban olyan hátrányos megkülönböztetés lenne, amely ellen érdemes szót emelni.

A román-magyar viszony rendezésének kulcsa nem a tények elhallgatása vagy elferdítése, hanem az elfogadása. Mindkét oldalról.

Martonyi Jánosnak abban kétségtelenül igaza van, hogy az Európai Unió belülről, az államhatárok megszűnésével a helyi-, a regionális-, a nyelvi-kulturális közösségek fognak elkerülhetetlenül felértékelődni, hiszen csak ezek lehetnek képesek a társadalom belső kohézióját meg-

teremtteni, illetve fenntartani. A mesterségesen létrehozott államhatárok helyett ismét a természetes történeti képződmények kerülnek előtérbe. Aki ezt a folyamatot elutasítja, az a 21. század Európájából zárja ki önmagát.

Nekünk, *minden következményével egyetemben*, el kell fogadnunk Trianont (a Fidesz-koalíció felelőtlen akciói, pl. a trianoni ünnepségek és egyebek, ennek az elfogadásnak az őszinteségét nem egy esetben sajnós kérdéssé teszik, s hamis látszatokat is kreálhatnak). De Trianont a románoknak is el kell fogadniuk. És nekik is *minden következményével egyetemben!* Azaz el kell fogadniuk a nagy számú és identitásához ragaszkodó magyar kisebbség létét és nyelvi-kulturális egyenjogúságra támasztott igényeit. Ehhez azonban az aszimmetrikus hatalmi viszonyokat (mindenféle konfliktuális helyzet legfőbb forrását) kell fokozatosan felszámolni. A kedvezménytörvény ebben is segíthet.

4.

Van azonban a kérdésnek egy negyedik dimenziója is. A gyakorlati. A törvény alkalmazásának számot kell vetnie egyrészt a magyar társadalom, másrészt a szomszédos országok társadalmainak hagyományaival, az uralkodó mentalitásokkal, érzelmekkel.

Az elméletileg meglehetősen egyértelműnek tekinthető kérdés e pillanatban tehát kizárólag *kompromisszumok* árán oldható meg.

Sajnos éppen ez az, amire kezdettől egyik magyarországi tábor sem mutatott túl sok hajlandóságot. (Az MSZP sok vonatkozásban üdítő kivételt képviselt.)

Az a bevezetőben megfogalmazott feltevés, hogy a törvénnyel kapcsolatos reakciókat kizárólag az érzelmek határozzák meg, a törvény hatályba lépését követően egyértelműen igazolódott.

Az már korábban is kiderült, hogy a törvény bizonyos kitételei a parlament által elfogadott formában nem érvényesíthetőek. Vagy a Nyugattal, vagy a szomszédos államokkal nem sikerül elfogadtatni őket. Az is kiderült azonban, hogy a nemzetközi közvélemény a törvény teljes elutasítását sem támogatja.

Az lett volna tehát természetes, ha a kormány és az ellenzék kölcsönösen engednek, s közösen törekszenek arra, hogy a szomszédos államok közvéleményét megnyugtassák. Erre egyik fél sem mutatkozott hajlandónak.

Martonyi János már a kormánydöntést kisebbségi oldalról legitimáló MÁÉRT tanácskozás előtt arról beszélt (egy, a Duna TV-nek adott interjúban), hogy a gazdasági-szociális kedvezmények vonatkozásában a magyar állam nem előnyöket fog biztosítani, hanem a magyar nemzetiségűek, azaz a magyar igazolványok birtokosai számára csupán könnyítéseket alkalmaz majd, Orbán Viktor miniszterelnök pedig a tanácskozást követő, vasárnap esti tévéinterjújában (melyet szintén a Duna TV jóvoltából láthattunk) még tovább ment, és úgy

fogalmazott, hogy a román kormányzat kifogásai megalapozottak, a kérdést felül fogják vizsgálni.

S visszahátrált az egészségügyi kedvezmények vonatkozásában is.

Azt is megtudtuk, hogy a magyar igazolványok tulajdonosai az oktatási támogatáshoz sem alanyi jogon jutnak hozzá, hanem azokat a magyar állam alapítványokon keresztül, pályázati alapon folyósítja.

Az ajánló szervezetekről is kiderült, hogy nem fognak ajánlani, csupán a megkövetelt adatokat: a magyar származást, a nyelvismeretet, a magyar politikai szervezetekhez vagy felekezetekhez való tartozást, illetve a népszámlálás során tett nyilatkozatot dokumentáló iratok hitelességét igazolják. Az „ajánló” jelző tehát merőben félrevezető.

S további példák, amelyek arra utalnak, hogy nem elég a végrehajtási rendelkezéseket egyeztetni, magának a törvénynek a szövegén is végre kell hajtani bizonyos – és nem is jelentéktelen – változtatásokat, a fentiek felül is akadhatnak.

A törvénytövegen végrehajtott változtatásokra nemcsak azért lett volna szükség, mert bizonyos korábbi megfogalmazások (egyébként mindössze néhány) a törvény körül kibontakozott, nemzetközi vita során kédesnek bizonyultak, hanem azért is, mert a román és a szlovák fél csak ez esetben érezhette volna úgy, hogy a magyarok is figyelembe veszik az ő szempontjait. S ezeket a szempontokat már csak azért is figyelembe kellett volna vennünk, mert az új megfogalmazások a törvény által célzott kedvezmények gyakorlati érvényesítését egyetlen esetben sem érintenék. Vegyük az (SZDSZ által is) leginkább vitatott esetet, a gazdasági-szociális kedvezmények esetét. Az eredeti megoldás (bár elvileg, mint láttuk, indokolható) a *jelenlegi helyzetben* valóban kivihetetlen, a későbbiekben (az Európai Unión belül pedig) amúgy is tárgytalanná válik. Ezeket a kedvezményeket, főként a munkavállalás lehetőségét, valóban a szomszédos államok minden polgára számára lehetővé kell és lehet tenni. Ki lehet kötni azonban, hogy Magyarország területén előnyt élvezhetnek azok, akik a magyar nyelvet kielégítő szinten beszélnek. Ez ellen a kitétel ellen azért sem emelhető kifogás, mert ezt az elvet saját területén az összes szomszédos állam mereven érvényesíti, amikor az ún. államnyelv elsajátítását még azokon a területeken is, ahol bizonyos kisebbségek többségben, esetenként elsöpítő többségben élnek (lásd Székelyföld), a társadalmi integráció alapfeltételeként írja elő. Márpedig annak, aki Magyarországon munkát vállal – bizonyos mértékig legalább – a magyar társadalomba is integrálódnia kell. Az alkalmasság egyik kritériuma, mint arra már utaltunk – a nyugati államokban is az „államnyelv” (vagy nyelvek), vagy legalább egy világnyelv ismerete. Mivel a magyar nem világnyelv, a teljes elfogulatlanság érdekében esetleg azt is ki lehetne kötni, hogy a magyar *után* a munkaadó előnyben részesítheti a szomszédos országok azon polgárait is, akik a legelterjedtebb világnyelven, angolul beszélnek. Ez *után* következhetnek azok, akik sem a magyar nyelvet, sem az angolt nem ismerik, de vállalják, hogy (a magyart legalább) rövidesen elsajátítják.

Ha a magyar államnak (a liberalizmus jogelvi alapján) nincs joga *viszonylagos előnnyé* tenni a területén munkát vállaló idegen állampolgárok számára a magyar nyelv *elfogadható* ismeretét, lehet-e joguk a szomszédos államoknak az ún. államnyelvet nemcsak a gazdasági, de a szociális, politikai és kulturális jogok gyakorlásának *kizáró* érvényű *feltételévé* tenni, a kisebbségek által többségben lakott területeken is? (Mert hiszen az ún. államnyelv kötelező oktatása a többségi nyelvek *kitűnő* ismeretét ilyen – *kizáró érvényű!* – kritériummá teszi.) Ha Romániában az egyének és a közösségek közti társadalmi kommunikáció alapfeltétele a román nyelv ismerete, Magyarországon – a magyar társadalomba való akár átmeneti beilleszkedés tartamára – miért ne lehetne az a magaré?

A törvény szövegének megváltoztatása tehát nemcsak szükséges, de lényegesebb nemzetközi presztízsveszteség nélkül lehetséges is. Igen ám, csak hogy a törvény megváltoztatása és főként némely, az SZDSZ, illetve az MSZP által vitatott pontokon az utóbbiaknak szolgáltatott volna részleges elégtételt. Márpedig a Fidesz-koalíció erre még a kisebbségek érdekében sem hajlandó, bár ezeket az érdekeket – egyébként – fennkölt pátozzsal emlegeti.

Sőt, merev elutasítását megtámogatandó, magukat a kisebbségeket is hajlandó volt felvonultatni az ellenzék ellenében. A MÁÉRT tanácskozása nem csak a Velencei Bizottság jelentése által is jelzett gondok enyhítésében nem vitt előbbre, de újabbakat is kreált. Nem volt világos, hogyan fogok hozzáférni például a népszámlálási ívemhez, melynek alapján a népszámlálás során tett nyilatkozatomat dokumentálhatom. Különösen akkor nem, ha a román hatóságok a törvény végrehajtásában nem fognak velem és a magyar hatóságokkal együttműködni. Feltehetőleg sehogyan. Azt meg egyáltalán nem hihettük, hogy a MÁÉRT résztvevői ennek ne lettek volna tudatában.

Így aztán a kitételnek egyetlen (emberi ésszel felfogható) értelme lehetett, az, hogy a „státustörvény” révén valamely következő népszámláláson növekedjen a magukat magyarnak vallók számaránya. Ez ellen a kedvezményekkel kecsegtető „kényszerintézkedés” ellen a románok joggal berzenkedhettek. Nehéz elképzelni, hogy a magyarságnak mi szüksége lehet az efféle lépen fogdosott „magyarok”-ra? S az sem világos, hogy ha tiltakozunk a románok, szlovákok, szerbek, ukránok által gyakorolt hasonló jellegű, burkolt asszimilációs kényszerintézkedések ellen, milyen alapon próbálkozunk magunk is hasonlóval? Szolgálhatja mindez a közeledést?

Márpedig a kisebbségi helyzet normalizálásának csakis a közeledés lehet a fundamentuma, *a kedvezménytörvény alkalmazása is csak arra építhető.* Nem valószínű, hogy a kedvezménytörvény – önmagában – *valóságos* feszültségeket generálhatna, sőt az sem biztos, hogy a *valóságos* feszültségek minden esetben föltétlenül kerülendők. Az viszont tény, hogy a valódi problémák megoldásához a feszültségek is csak akkor vihetnek közelebb, ha a határozott és átlátható érdekképviselet, határozott és jól érzékelhető kompromisszumkészséggel társul. A

MÁÉRT döntése ennek a kompromisszumkészségnek a – riasztó – hiányáról „árulkodott”.

Az SZDSZ magatartása sem volt konzekvensebb. A liberálisoknak a törvénnyel szemben emelt legfigyelemreméltóbb kifogása az volt, hogy a törvény végzetesen megronthatja a román–magyar viszonyt. Akkor tehát, amikor a román-magyar megegyezés végre létrejött, az ember azt várhatta volna, hogy a liberális oldalon örömujjongás tör ki (vagy legyünk realistábbak: visszafogott elégedettség uralkodik el). Ezzel szemben az SZDSZ soraiból is a nemzetállami nacionalizmus és xenofóbia szólamai hangzottak fel.

Félreértés ne essék, a liberálisok ingerültsége érthető, hiszen Orbán (nem is először) a saját leghatásosabb fegyverüket csavarta ki a kezükből: megegyezett a románokkal. A nacionalizmus, sőt a „bujtatott” irredentizmus vádját tette – mindenekelőtt a Nyugat szemében – tárgytalanná. S a gesztusban az is világosan kifejeződött, hogy a kormányzat a – nem különösebben kedvelt – románokkal is szívesebben megegyezik, mintsem a magyar liberálisokkal megegyezne.

A (bizonyos értelemben jogos) felháborodás az SZDSZ képviselőit kontrollálatlan reakciók sorára ragadtatta. Egy alkalommal Szent-Iványi Istvánt, az SZDSZ frakcióvezetőjét láthattuk a Magyar ATV *Összefüggések* című adásában. Szent-Iványi úr ismertette pártjának jobbara racionális kifogásait. De nem méltatta egyetlen szóra sem azt, a korábbi kritikák (intolerancia, szomszédokkal szembeni ellenérzések, nacionalista szélsőségek bátorítása) fényében mégiscsak figyelemre méltó tény, hogy a kormányzat a román–magyar megegyezés érdekében felülemelkedett „elfogultságain”. Ha ezeket a sokat kárhozott elfogultságokat az SZDSZ tényleg belső meggyőződésből ítélte volna el, Szent-Iványi úrnak most kitűnő alkalma nyílhatott volna arra, hogy maga is ismét tanúbizonyságot tegyen elfogulatlanságáról, a román-magyar kiegyezés ügye melletti őszinte elkötelezettségéről. Annál is inkább, mert korábban az volt a fő ellenvetés, hogy a törvény a romániai románokat hozza hátrányos helyzetbe (diszkriminálja) a romániai magyar munkavállalókkal szemben. Nem ezt tette. Főként azt a vádat hangoztatta, hogy az egyezmény Magyarországra szabaddítja a román munkavállalókat, s általában is hátrányos helyzetbe hozza (diszkriminálja) a magyar állampolgárokat a románokkal szemben.

Az adás alatt azonban egyéb is történt: egy Miskolc környéki telefonáló is bejelentkezett. Elmondta, hogy a környék amúgy is tele van már mindenféle román népséggel, csencselőkkel, tolvajokkal, akik elszívják a magyarok elől a levegőt, s felelősségre vonta az SZDSZ-t, hogy mért nem tett meg mindent egy ilyen magyarelles törvény jóváhagyásának megakadályozása érdekében. Szent-Iványi István szó nélkül végighallgatta a xenofób hadovát, sőt a végén kifejezte egyetértését is. Hogy a telefonáló véletlenül sem lehetett az SZDSZ szimpatizánsa, az rögtön nyilvánvalóvá vált, amikor az SZDSZ-en számon kérte a „mindent-megtétel”-t – egy szimpatizánsnak vagy párttagnak ugyanis tudnia kellett volna, hogy az SZDSZ – a szó szoros értelmé-

ben – mindent tőle telhetőt megtett, hogy a kedvezménytörvény elfogadását megakadályozza.

Hogy Orbán Viktor ezzel a megegyezéssel nem vált 23 millió román miniszterelnökévé, s nem szabadította rá Magyarországra nagyobb mértékben a román alvilágot, mint ahogyan az a liberális demokrácia alapelveinek egyik (bizonyos vonatkozásokban akár ellen-szenvesnek is tekinthető) következményeként már korábban is rászabadult, aligha igényel bonyolult bizonyítási eljárást. A munkavállalóknak és a hatóságoknak továbbra is jogukban áll, hogy az alkalmazás során a szaktudást, nyelvismeretet, a törvények tiszteletben tartását stb. is figyelembe vegyék. S nemigen értem, hogy miért volna a romániai magyarságra sérelmes az, ha a rossz magyar szakember, a megbízhatatlan munkás, a szélhámos elől a szakmáját jobban ismerő, megbízhatóbb, a munkáját hivatásként végző és nem utolsó sorban magyarul is beszélő román viszi el a melót? Ezzel a romániai magyarok magyarországi megbecsültsége is csak javulhat. Mi, romániai magyarok „hírhedt kollektivizmus”-unk ellenére sem rokonszenvezünk jobban közösségünk kétesebb minőségű tagjaival, mint a tisztességes románokkal. Ahogyan a magyarországi munkaerőpiacnak is jót tesz, ha a tisztességes munkára alkalmatlan, megbízhatatlan ember munka nélkül marad. Ez nem a kedvezménytörvény, hanem a kapitalista gazdasági rendszer, az ún. szabadpiac velejárója.

S annak, aki a románok magyarországi munkavállalása ellen tiltakozik, ugyanilyen alapon a magyarok (EÜ csatlakozást megelőző) németországi munkavállalása ellen is tiltakoznia kéne, hiszen az adott országok közt a különbség, fejlettségi nívelben, szakképzettségben és egyebekben csaknem ugyanaz. Ha az SZDSZ és az MSZP a magyar munkaerőpiacot akarják védelmezni, nem a kedvezménytörvényt, hanem a szabad piacot mint olyat kéne elutasítaniuk.

De (az adott esetben) mindez pusztán öncélú játszadozás az argumentumokkal.

A három hónapos munkavállalás a komoly magyarországi munkavállalóknak igazi (azaz a munkabérek tartós leszorításával járó) konkurenciát nem jelenthet. A román munkanélkülinek aligha fogja megérni, hogy a három hónapos magyar szezonmunkáért feladja itthoni munkanélküli segélyét, elhelyezkedési esélyeit, nyugdíjjogosultságát stb. A törvény főként a fiataloknak, közülük is elsősorban a diákoknak jelent valódi kedvezményt. S abból, hogy a magyar diákok mellett románok is munkához juthatnak, hosszú távon a román–magyar viszony vonatkozásában is csak jó származhat. Fokozatosan átalakulhat a magyarokra, Magyarországra vonatkozó román mentalitás is. Ez pedig hosszú távon felmérhetetlen jelentőségű lehet. Egyebek között Magyarország kelet-közép-európai státusát is megszilárdíthatja.

Azt a (szinte már nem is leplezett) románellenes hangsúlyokkal terhes kampányt, amely a kedvezménytörvény kapcsán a magyar ellenzéki sajtóban kibontakozott, s melynek xenofób hangsúlyai jobban

„tapadnak”, mint ahogy azt a magyarországi szónokok akárcsak sejt-hetnék is, nemcsak a román közvélemény szemében tehetik kérdéses-sé az ellenzék román–magyar kiegyezésre vonatkozó szólamainak ko-molyságát, hanem a magyar értelmiségi közvélemény nagy részében is. A bujtatott sugallatok, melyek az átlagember feltételezett idegen-gyűlöletét célozzák meg, a jobb érzésű magyarokban is könnyen azt a látszatot kelthetik, hogy a sokat hangoztatott román barátság mö-gött voltaképpen az erdélyi magyarok iránt érzett ellenszenv hózódik meg, azaz hogy sok ellenzéki politikus számára a románoknál csak a romániai magyarok ellenszenvesebbek.

A liberálisok és a szocialisták reakciói azonban – ha az első részben kifejtett feltevéseink helyesek – korántsem tekinthetők mindenestől látszatnak, de még csak választási fogásnak sem. Ezek a reakciók saj-nos az állampolgári nemzetfogalom, s az azzal szervesen összefüggő állampolgári nacionalizmus logikus következményei. Hogy a libera-lizmus és a nemzetállami nacionalizmus szervesen összefügg, a nyu-gati szakirodalomban közhelynek számít.⁹ A mai magyar liberálisok esetében ez azért nem evidencia, mert az SZDSZ inkább – a monarchia többnemzetiségű szerkezetéből fakadóan – (az adott összefüggésben kisebbségi és „kozmpolita”) „pária-liberalizmus”, semmint a magya-rországi kisebbségek ellen irányuló (az adott összefüggésben többségi és „nacionalista”) „nemzeti” liberalizmus közvetlen folytatójának te-kinthető.¹⁰ A magyar liberálisok „nemzetietlenségére” vonatkozó vá-dak ezért bizonyos mértékig megalapozottak, de szó sincs itt semmi-féle „idegenlelkűség”-ről, az SZDSZ is magyar hagyományt, egy sa-játos, de időközben a magyar nemzetállami nacionalizmus eszme-rendszeréhez hasonlatosan elavult magyar gondolatrendszert folytat. A magyar liberálisok – a fogalom Kymlicka által adott definíciója ér-telmében – ugyanolyan nacionalisták, mint jobboldaliak, hiszen ma-guk is „megkísérlik biztosítani, hogy az állam valóban »nemzetállam« legyen, amelyben az állam és a nemzet egybeesik”¹¹. Ők a maguk ideo-lógiai standardjai szerint szeretnék homogenizálni (sőt gleichshal-tolni) a magyar társadalmat, a jobboldaliak a maguk ideológiai stand-ardjai szerint. Igazán lényeges különbség nincsen. Mindkét tábor csu-pán a hatalom birtokában érezheti biztonságban magát, hiszen mind-kettő a másik fél – a nyugati értelemben vett jogállam lehetőségeit meghaladó – kirekesztésére (magyarán: jogi eszközökkel való betiltá-sára vagy elhallgattatására) tör. A magyar politikai élet nagy tragé-diája, hogy a politikai csatákat továbbra is a 19. század kísértetei vív-ják.

A politikai rendszer alapvetőnek tekintett értékei sorra elavultak, a kulturális összetartozás értékei azonban továbbélnek. Ezeknek az értékeknek a felvállalása egybevág a nyugat-európai trendekkel (még ha Magyarországon egyesek súlyosan korszerűtlen törekvések jegyé-

⁹ Lásd Kymlicka–Straehle: *I. m.*, 29–32. oldal

¹⁰ Lásd: Ernest Gellner: *A Habsburg-dilemma*, Café Babel, 2001, 115–127. oldal

¹¹ Kymlicka–Straehle: *I. m.*, 29. oldal

ben hivatkoznak is rájuk). A politika és főként a választási kampány (legalábbis itt minálunk Kelet-Közép-Európában) soha nem erkölcsi megfontolásokon alapul, inkább az érzelmi-indulati szférára alapoz, de a pártok hosszú távú megítélése már egészen bizonyosan erkölcsi természetű (vagy legrosszabb esetben az is). A magyar választó korántsem olyan ostoba, hogy ne vehetné észre, ha a pártok a gyakorlatban önnön erkölcsi elveikkel kerülnek összeütközésbe, illetve politikai doktrínájuk mutatkozik súlyosan önellentmondónak, ahogyan azt is bizonyosan észre veszi, ha ezeket az elveket (korlátozott érvénnyel akár) olyanok igazolják, akiktől korábban nem várta volna. Hogy Orbán gesztusában volt egy jó adag hecc is (a Nastaséval kötött egyezmény aláírásakor készített felvételekből tényleg nem véletlenül kacsint ki), számomra is tény, de egyáltalán nem mindegy, hogy valaki a nemzeti előítéleteken felülemelkedő (de legalábbis annak látszó) gesztussal sokkolja az ellenzéket, vagy hogy az általa évtizedek óta nemes pátosszal elítélt xenofóbiával döbbsenti meg saját híveit is (sőt, leginkább talán azokat).

5.

A választási kampány nem kedvez a józan és tárgyilagos vitának. Mégis úgy vélem, az ellentéteket ez esetben is okosabb volna végre félre tenni.

A törvény mindenképpen csak átmenetnek tekinthető, addig maradhat érvényben, amíg az érintett államok mindenike bekerül az Európai Unióba. De – addig is – szükség van rá. Célja ugyanis nem a szomszédos országokban élő nyelvi-kulturális csoportok közti különbségek elmélyítése, ahogyan azt többen is állítják, hanem éppen-séggel az asszimilációs nyomás mérséklése. A törvénnyel szembeni ellenállás arra utal, hogy ezeknek az államoknak az értelmisége a kisebbségek beolvasztásának álmát még mindig nem adta fel, csupán a korábbi durva és leplezetlen módszereket szeretné civilizált és humanusabb módszerekkel felcserélni. Az erőszakos asszimilációt valóban megfékező (illetve az azt spontánná-kölcsönössé változtató) megoldásoktól továbbra is idegenkedik.

A végső megoldás mindazonáltal nem a kedvezménytörvény, hanem a kisebbségi kérdés méltányos rendezése, melyre az uniós szabályozások távlatilag lehetőséget is teremtenek.

Amint azt a marosvásárhelyi Pro Europa Liga vezető aktivistája, Smaranda Enache egy nyilatkozatában megállapította, a kedvezménytörvény az érintett országoknak kitűnő lehetőséget kínált arra, hogy bizonyítsák: képesek közös dolgaik rendezésére. A dolog mégis kínosan nehéznek bizonyul, ami sajnos arra utal, hogy ezeknek az államoknak – beleértve Magyarországot is – hosszú utat kell még megtenniük, amíg tényleg megérkezhetnek Európába.

CSUDAY BALÁZS

Félúton a kedvezménytörvény elfogadása és életbelépése között

Magyarország és a magyar nemzet határai nem esnek egybe. Fogalmazhatunk azonban úgy is, hogy Közép- és Dél-Európában az államok és a nemzetek határai többnyire nem azonosak. Éppen ezért természetes, hogy eddig a térség szinte minden állama megalkotta a maga státustörvényét¹, vagyis azt a jogszabályt, amely az adott állam határain kívül élő nemzeti kisebbség és az anyaország (kin-state) közötti kapcsolatokat szabályozza. A szomszédos államokban élő saját kisebbségről szóló törvény² megalkotása tehát nem magyar találmány.³
A cikk ennek fényében elemzi a témát.

Talán nem tűnik túlzásnak az a kijelentés, mely szerint a Magyar Országgyűlés történelmi adósságát törlesztette, amikor több mint kilencven százalékos szavazati aránnyal elfogadta a jogszabályt.

Az alábbi tanulmány a törvény létrejöttének előzményeit és indokait vizsgálja, és egyben a következő tételket kívánja alátámasztani:

– A törvény elsődleges célja az, hogy hozzájáruljon a szomszédos államokban élő magyarok identitásának megőrzéséhez a szülőföldön, és hogy segítsen a multikulturális régió fenntartásában.

– A magyar kormány elvetette a kettős állampolgárság intézményének bevezetését, és kiemelt jelentőséget tulajdonít a határon túli magyarok szülőföldön megmaradásának, ezért a törvény egyfajta preventív jelleget is hordoz.

1 Tekintettel arra, hogy a köztudatban a státustörvény elnevezés ragadt meg, ez a jelen cikkben is megjelenik, mindazonáltal jelezni szeretnénk, hogy ez nem a helyes megnevezés. Pontatlan a státus kifejezés részben azért, mert nem tükrözi a politikai és jogalkotói szándékot, ráadásul a státus, tehát a jogállás valamint a kedvezmény eltérő fogalmak. A státus esetében a jogok mint alanyi jogok jelennek meg, míg az egyes kedvezmények gyakorlása meghatározott feltételrendszertől függ.

2 A szomszédos államokban élő magyarokról szóló 2001. évi LXII. törvényt a Magyar Országgyűlés 2001. június 19-én fogadta el több, mint kilencven százalékos szavazati aránnyal.

3 Szlovénia, Szlovákia, Lengyelország is megalkotta a vonatkozó törvényeket, sőt Románia is megalkotta a külföldön élő románokról szóló törvényt. A Szlovén Alkotmány I. fejezete egyik rendelkezése szerint „azok a szlovénok, akik nem szlovén állampolgárok, Szlovéniában külön jogokat és kedvezményeket élveznek”.

– A határon túli magyarok legitim képvisellel rendelkező szervezetei következetesen kiállnak állampolgárságuk szerinti országuk EU- és NATO-integrációja mellett, és immár bizonyíthatóan a legmegbízhatóbb partnerei az adott ország kormányának. A határon túli magyarság szülőföldön megmaradása így az egész közép- és dél-európai térség stabilitását is erősíti.

– A törvény megalkotói figyelembe vették a témában született eddigi jogi szabályozást és az eddigi európai gyakorlatot is. Továbbá figyelembe vették a Magyarország által az Európai Unióval kötött Európai Megállapodás rendelkezéseit is.

– A törvény megalkotásánál tekintetbe vették a nemzetközi jog elveit. A magyar kormány folyamatosan konzultált az érintett szomszédos országokkal, és az ET Velencei Bizottsága jelentésének megállapításait figyelembe véve, tovább konzultál a végrehajtási jogszabályok kialakítása során.

Aki figyelmesen elolvassa a Fidesz-Magyar Polgári Párt e tárgyban 1988 és 1998 között megfogalmazott állásfoglalásait, annak nem jelent különösebb meglepetést az 1998-ban hivatalba lépett kormány magyarság- és nemzetpolitikája.⁴ A polgári kormány, hatékony érvrendszerként használva a nemzetpolitikát, „arcot” adott a külpolitikának, amikor elődeihez képest nemcsak hangsúlyosabban vállalta a határon túl élő magyarság problémáit, hanem hathatós cselekedetek megtételére is vállalkozott. Nemzetpolitikájának célja a magyar állam és a magyar nemzet érdekének összehangolása és együttes képviselete.

A magyar külpolitika alapelveként szögezte le azt is, hogy az erdélyi, felvidéki, vajdasági, kárpátaljai, muravidéki stb. magyarsággal kapcsolatosan a Magyarországon felmerülő kérdésekben az a döntő szempont, hogy mi az ő véleményük ezekről a problémákról. A rendszerváltozás óta folyamatosan kialakított, a határon túli magyarokkal foglalkozó intézményi hálózat rádiusza értelemszerűen túlnyúlik területi határainkon, s ezt a jelenséget a határon átnyúló, „virtuális” nemzetegyesítésnek is tekinthetjük. Ugyanakkor, hangsúlyozva a célok legitim és demokratikus voltát, a „szerződéses nemzet” megteremtéséről is beszélhetünk. Bár e vázlatos tanulmány nem az elmúlt évtized magyar külpolitikáját kívánja elemezni, mégis megemlíthető, hogy az 1998-ban hivatalba lépett Orbán Viktor vezette kormány nem hogy nem ásta alá a magyar külpolitika tartóoszlopait, hanem éppen ellenkezőleg, összhangot és egyensúlyt teremtett a fő külpolitikai és nemzetpolitikai irányok között.

A kormány szembenézett a rendszerváltoztatás évtizedes mulasztásával, amikor belevágott a törvény megalkotásába. Érdemes felhívni a törvényt támadók figyelmét arra az elvi jelentőségű tényre, hogy a

⁴ Cikkünk terjedelmi korlátai nem engedik meg, hogy részletesen ismertessük mindazon alapelveket, amelyek a nemzetpolitikát meghatározzák. A fent idézett időszak alapvető politikai dokumentumait lásd: Nemzetpolitika '88–'98. Lőrincz–Németh–Orbán–Rockenbauer, Pro Minoritate, 1998.

törvény elfogadásával a magyar nemzetpolitika a nyolc évtizedes területi szempontú megközelítésről a határok jelentőségét relativizáló megközelítésre tért át.

A jogszabályról szólva emlékeztetni kell a Magyar Állandó Értekezlet (MÁÉRT) jelentőségére is. A MÁÉRT alapvetően politikai, de közjogi elemeket is hordozó konzultatív testület, amelyben megfelelő keretek között tanácskozhatnak a szomszédos államokban élő magyarok legitim képvisellel rendelkező szervezetei, a nyugati (diaszpóra) magyarság képviselői, a Magyarok Világszövetsége, a Magyar Országgyűlés pártjai és a kormány képviselői. A MÁÉRT működése elvi és gyakorlati jelentőségű. Elvi jelentőségű, mert a közvetlen kapcsolattartás lehetőségének biztosításával a határon túli nemzeti közösségek és a magyar állam egyfajta integrációjának intézményrendszerét jelenti. Gyakorlati jelentőségű, mert hivatott testületként döntéseket hozhat, és intézkedhet olyan kérdésekben is, amelyeknek eddig illetékes fórumuk nem volt.

A törvény egyik alapvető célja, hogy ne a származási (etnikai) alapú identitás érvényesüljön, hanem a szabad azonosságválasztás (identitásválasztás), amely az ET Kisebbségvédelmi keretegyezményében rögzített elveknek is megfelel. Azt szeretné elérni, hogy akik tudatos döntés eredményeképpen vallják magyarnak magukat, azok a személyek nyelvi és kulturális identitásukat annak az államnak a területén őrizhessék meg, ahol élnek.⁵

Az identitás megőrzése a támogatások révén különösen azért fontos, mert a határon túli magyar kisebbség létszámát tekintve mind abszolút számban, mind a többségi lakossághoz mért arányaiban jelentősen csökkent.

A magyar lakosság száma és aránya a jelzett országokban, illetve területeken⁶

	Erdély (Románia)	Felvidék (Csehszlovákia) ⁷	Vajdaság (Jugoszlávia)
1910:	1,663,774 (31,6%)	937,768 (30,2%)	425,672 (28,1%)
1920–21:	1,305,753 (25,5%)	758,422 (22,0%)	363,450 (23,8%)
1980:	1,691,048 (22,5%)	559,801 (11,2%)	385,356 (18,9%)
1991–92:	1,619,735 (21,0%)	567,296 (11,5%)	339,491 (16,9%)

⁵ A közelmúltban a Balázs Ferenc Intézet által végzett felmérés adatai szerint a határon túli magyarok 25 százaléka gondolkodik az áttelepülésen. A státustörvény megszületése és sikeres végrehajtása kedvezően befolyásolhatja szülőföldön maradásuk feltételeit, mely esetben az áttelepülési hajlandóság jelentősen csökkenne.

⁶ A táblázat az első világháborút követő rendezés alapján Magyarországtól Romániához került területeket összefoglalóan Erdélynek, a Csehországhoz került területeket Felvidéknek, az ebből később Ukrajnához kerülteket Kárpátaljának, a Jugoszláviának szerbiai részéhez kerülteket Vajdaságnak, a szlovéniai részéhez kerülteket Muravidéknek, az Ausztriához kerülteket pedig Burgenlandnak nevezi. A demográfiai adatok Horvátország esetében az országra, míg más esetekben az adott régióra vonatkoznak. A közölt adatok a hivatalos censusok adatai, több esetben demográfusok és szociológusok más adatokkal is dolgoznak.

⁷ Csehszlovákia 1992-ig létezett.

Csuday: Félúton a kedvezménytörvény elfogadása és életbelépése között

	Kárpátalja (Ukrajna)	Horvátország (Jugoszlávia ⁹)	Muravidék (Szlovénia ⁸ , Jugoszlávia)
1910:	184,287 (30,8%)	121,408 (3,5%)	20,707 (23,0%)
1921:	111,052 (18,1%)	81,835 (2,4%)	14,065 (15,2%)
1980:	158,446 (13,7%)	25,439 (0,5%)	8,617 (9,5%)
1989–91:	166,700 (13,4%)	22,355 (0,5%)	8,174 (9,1%)
	Burgenland (Ausztria)		
1910:	26,225 (9%)		
1930:	10,442 (3,5%)		
1980:	4,147 (1,5%)		
1991:	6,763 (2,8%)		

A törvény tehát nem támogatja a Magyarországra történő áttelepülést, sőt gátat szab ennek azzal, hogy a kedvezmények és támogatások elnyeréséből kizárja azokat, akik már magyar állampolgárok, vagy akik magyarországi állandó tartózkodási engedéllyel rendelkeznek. A szülőföldön való megélhetés és boldogulás eszközrendszerének alapjait teszi le, amelyre a meglévő támogatási gyakorlat tapasztalatainak megvonásával az új rendszer felépülhet. Fontos szempont az átlátható döntési mechanizmusok megerősítése a támogatások folyamatosságának biztosítása érdekében. Ez a működési forma alkalmas a nemzetstratégiai jellegű beruházások lebonyolítására (Erdélyi Egyetem), a születő intézmények fenntartására.

A törvény – különös figyelemmel az európai közösségi normákra¹⁰ – további céljául tűzte ki továbbá a kulturális sokszínűség megőrzését és támogatását. Magyarország e törvény megalkotásával a kulturális sokszínűség fenntartását is elősegíti. Bizonyosnak látszik, hogy a globalizáció által felvetett kérdések ezen alapvető elv következetes tiszteletben tartása nélkül nem válaszolhatók meg, és tegyük hozzá, a különbözőségek eltűnésével Európa is megszűnne létezni. Bátran kijelenthetjük: „nincs sokszínűség identitás nélkül”.

A jogszabály kapcsán mindenképpen szólnunk kell a határon túli magyarság és a térség stabilitásának összefüggéseiről. A polgári kormányzat arra vállalkozott, hogy hozzákezd a határon túli magyarság előremutató és az európai gyakorlatot is magában foglaló kisebbségi támogatási rendszerének kimunkálásához és megvalósításához, még ha ez a munka vitákhoz vezet is a szomszédos országokkal fenntartott kétoldalú kapcsolatokban. A határon túli magyar kisebbségek tudniillik elkötelezett támogatói a térség átfogó európai felzárkózásának, azon államok demokratikus átalakulásának és gazdasági reformjai-

⁸ Szlovénia 1992-ig Jugoszlávia része volt.

⁹ Horvátország 1992-ig Jugoszlávia része volt.

¹⁰ A kulturális sokszínűség elvét az 1992-es Maastrichti Szerződés vezette be (EUSZ), és az Európai Közösséget létrehozó (EKSZ) szerződés 151. cikke szól a kulturális sokszínűség elvéről. Az Alapvető Jogok Európai Kartájába azonban nem sikerült kisebbségvédelmi tételeket foglalni. L.: dr. Görömbei Sára: A kisebbségek esélyei az EU-csatlakozás után. In: Pro Minoritate, 2001/Ősz.

nak, amelyekben élnek. A magyar kisebbségi közösségek tudatában vannak annak, hogy sajátos értékeik, nyelvük és kultúrájuk megőrzését és gyarapítását kizárólag a demokratikus társadalmi keretek között valósíthatják meg. Ennek alapján a határon túli magyar szervezetek a jogállamiság talaján, alkotmányos és politikai eszközökkel kívánják előmozdítani jogaik érvényesülését. A kisebbségi problémák megoldásában a mindenkori magyar kormánynak támogatnia kell e sajátos magyar gyakorlat tovább folytatását. A problémák megoldása a kétoldalú kapcsolatokban tudvalevően időbe telik, s az esetleges nézeteltérések felmerülése sem jelenti azt, hogy a magyar kormány politikája a stabilitást veszélyeztetné. Éppen ellenkezőleg, e problémák kezelése feltételezi a stabilitást, hiszen a viták szabályozott rendszerben tartásáról tanúskodik. Az integrációs szervezetek éppen azt várják Magyarországtól, hogy megfeleljen a nemzeti érdekérvényesítés és a stabilitás együttes követelményének.

Bár az Európai Unióban sem ismeretlen a kisebbségvédelem fogalma, jelentőssé alapvetően a keleti bővítési folyamattal vált.¹¹ Magyarország jövőbeni európai integrációs kötelezettségeinek betartására nézve a törvény 27 § (2) bekezdése az irányadó, amely leszögezi, hogy Magyarország uniós csatlakozásától a törvényt a csatlakozási szerződésünkkel és az uniós szabályozással összhangban kell alkalmazni. Ennek alapján jelentette ki az Európai Unió korábban, hogy ami a tagság és törvény viszonyáról folyó vitát illeti, az „elméleti és idő előtti”. Az Európai Parlament pedig egyértelműen leszögezte, hogy a törvény összhangban áll az Európai Megállapodással. A törvény filozófiája egy tőről fakad az EU egyes tagországainak a határaikon túl élő nemzeti kisebbségek támogatását célzó létező modelljeivel, és az Európai Bizottság pénzügyi és politikai támogatásával megvalósuló, az EU területén élő nemzeti kisebbségek identitásának megőrzését célzó programokkal (baszk, katalán, walesi, breton, skót-kelta, burgundiai magyar és horvát, olaszországi és ausztriai szlovén kisebbségeket támogató programok).¹² A Nizzában elfogadott Alapvető Jogok Európai Chartájának 22. cikke kimondja, hogy a nyelvi, kulturális és nemzeti sokszínűség tiszteletben tartása az Európai Unió sarokköve. Ez azt jelenti, hogy a kulturális sokszínűség Európa fejlődésének hagyományosan meghatározó mozgatóereje, megújulásának forrása. A törvény összhangban van az Európai Uniónak a kulturális sokszínűségről vallott felfogásával, elveivel és céljaival. Mint „posztmodern” jogalkotás, elő kívánja mozdítani a közép- és kelet-európai térség multikulturális hagyományainak megőrzését, ami a térség európai in-

11 Közvetlen összefüggés az EU bővítése és a kisebbségvédelem területe között a legutóbbi EU bővítési kör alkalmával következett be. „Ausztria, Svédország és Finnország csatlakozási szerződéséhez olyan különleges jegyzőkönyveket fogadtak el, amelyek célja, hogy az EU-jog hatásával szemben megőrizték az Åland szigetek speciális státusát Finnországban, illetve a számi népnek biztosított külön jogokat Svédországban és Finnországban.” Ibid.

12 L.: dr. Grúber Károly: Pozitív, nemzeti alapú intézkedések a kisebbségek és határon túli nemzetpolgárok identitásának megőrzésére Európában. In: Pro Minoritate, 2001/Ősz.

tegrációjával frissítőleg hathat, energiát kölcsönöz a „közösségek közössége” Európájának megteremtéséhez.

Ami a Velencei Bizottság¹³ jelentését illeti, elmondható, hogy e nyilatkozat a magyar javaslatot elfogadva, átfogó európai kitekintésben vizsgálta meg a határon túl élő kisebbségeknek nyújtható kedvezményekre vonatkozó európai gyakorlatot. Egészen pontosan kilenc nemzeti szabályozást vizsgál meg, hasonlítja össze. Ezek az olasz, az osztrák, a görög, a szlovén, a szlovák, a bolgár, a román, az orosz és a magyar. A jelentés megállapítja, hogy az anyaországoknak (kin-state) is joguk van a kedvezmények és támogatások megadására a határainkon túl élő kisebbségek számára.

A magyar fél álláspontja az, hogy miután nincs irányadó nemzetközi szabályozás, ezért a magyar szabályozás nem tilos. Ezzel szemben a román fél felfogása azt az álláspontot tükrözi, hogy ami nincs kifejezetten előírva, az tilos. Véleményünk szerint a Velencei Bizottság álláspontja ebben az elvi vitában a magyar fél véleményét támasztja alá. Természetesen messzemenően egyetértünk avval, hogy be kell tartani a nemzetközi jog általános elveit. A magyar álláspont soha nem vonta és a törvény maga sem vonja kétségbe a pacta sunt servanda elvét, továbbá azt sem, hogy tiszteletben kell tartani az államok területi integritását, érvényesíteni kell az emberi jogokat, és be kell tartani az országok közötti együttműködés alapelveit. Úgy véljük, a törvénynek nincs területen kívüli hatálya, nincs extraterritoriális jellege. A törvény végrehajtása során a magyar hatóságok semmiféle államigazgatási cselekményt nem végeznek más állam területén. És ezen a ponton szólnunk kell az ajánlószervezetekről és az ún. magyar igazolványról is.

Úgy véljük, a magyar kulturális és nyelvi identitáshoz való tartozásnak a szabad önazonosság-választás alapján történő kinyilvánítása az adott ország törvényeivel összhangban történik, és a konkrét végrehajtási jogszabályok kialakításánál a Velencei Bizottság ajánlásait is figyelembe vesszük. Az ajánló szervezetek nem állítanak ki hatósági igazolásokat, csak bizonyos tényeket igazolnak. Például azt, hogy az illető kérelmező tud-e magyarul. Hiszen a magyar elvi álláspont alapján nem a felmenők etnikai hovatartozását kell bizonyítani, hanem azt, hogy az illető tud-e magyarul.¹⁴ Az igazolást a magyar állam-

¹³ Az Európa Tanács Joggal a Demokráciáért Európai Bizottsága 2001. október 19–20-i velencei ülésén jóváhagyott 168/2001. jelentése. www.venice.coe.int

¹⁴ Sőt, ha alaposabban megvizsgáljuk a MÁÉRT IV. ülésének a zárónyilatkozatát az is világossá válik, hogy a magyar fél figyelembe vette Adrian Nastase korábbi javaslatait. „A Magyar Állandó Értekezlet 2001. október 25–26-i ülésén megvitatta a Szomszédos államokban élő magyarokról szóló törvény végrehajtásának kérdéseit, amelynek alapján szükségesnek ítéli, hogy a végrehajtási rendeletek megalkotása során a törvény jogalanyainak meghatározásában vegyék figyelembe az alábbi szempontokat:

magyar igazolványt kaphat az a magát magyarnak valló személy, aki tud magyarul, illetve

- valamely bejegyzett magyar szervezet nyilvántartott tagja,
- valamely egyházi nyilvántartásban magyarként tartják számon,
- az állampolgársága szerinti állam magyarként tartja nyilván.” (A MÁÉRT IV. ülése zárónyilatkozatának melléklete.)

igazgatási szervek, Magyarországon állítják ki. Ebben a munkában, tekintettel a Velencei Bizottság ajánlásaira, a magyar konzulátusok is szerepet kapnak. Reméljük, hogy az érintett országok – különösen Románia, a jószomszédi kapcsolattartás elvét is figyelembe véve – nem gördítenek akadályt a már régóta tervezett főkonzulátusok, konzuli irodák megnyitása elé. Az ajánlószervezetek lehetnek már meglévő érdekvédelmi szervezetek is, információkkal szolgálhatnak a kisebbségi egyénre vonatkozó feltételek meglétéről abban az esetben, ha az egyén dokumentumokkal azokat nem tudja igazolni. Az ajánlás tekintetében tehát háromszintű rendszerről jön létre: az ajánlószervezetek támogató nyilatkozatok, információ formájában juttatják kifejezésre az adott egyénnek kapcsolatos állásfoglalásukat. A konzulátusok továbbítják ezeket az információkat a magyarországi államigazgatási hatósághoz, amely kiadja, és ismételten a konzulátusokat igénybe véve, eljuttatja az igazolványt. Ez a dokumentum pedig kizárólag az egyénnek a kedvezményekre és a támogatásokra való jogosultságát fejezi ki. Az igazolvány az egyén szabad identitásválasztásának akarati kinyilvánítása.¹⁵

Véleményünk szerint a Velencei Bizottság megerősítette azt az álláspontot, hogy a törvény antidiszkriminációs céllal és hatással bír. A kisebbségek önazonosságának védelméhez és ápolásához nyújtott támogatás nem minősül hátrányos megkülönböztetésnek, hanem célja a kisebbségek esélyegyenlőségének előmozdítása. A kisebbségek esélyegyenlőségének elősegítése a kisebbségi léthelyzetből fakadó hátrányok kiegyenlítését, a különbségek és a többségi diszkrimináció csökkentését szolgálja. A Velencei Bizottság jelentése kimondja, hogy az oktatáson és a kultúrán kívüli területeken is lehet szó kedvezményes bánásmódról, amennyiben az legitim célt szolgál, és e célhoz mérten arányos. A törvény alapján biztosított kedvezmények és támogatások Magyarország területén nyújtott kedvezményekre, és magyarországi közalapítványokhoz benyújtott pályázatok útján igénybe vehető támogatásokra terjednek ki. Az oktatási, kulturális jellegű támogatást egyébként a Velencei Bizottsághoz eljuttatott román beadvány sem kifogásolja. Ilyen támogatásokat tehát Magyarország már eddig is nyújtott, sőt a Magyarország területén élő nemzeti kisebbségek is részesülnek hasonló támogatási formákban anyaországuk részéről. Meggyőződésünk, hogy a nyelvi és kulturális önazonosság megóvását célzó kedvezmények és támogatások, jellegükből és tartalmukból fakadóan, csak azok számára jelentenek valódi értéket, akik az adott identitástudatot vállaló kisebbségi közösséghez tartoznak. A kisebbségi identitás ápolásához nyújtott juttatások következtében a

¹⁵ Az ajánlások alapján Magyarország területén, a magyar hatóság bocsátja ki a törvény alapján biztosított juttatások igénybe vételére feljogosító magyar igazolványt, aminek a szomszédos országok területén hatálya szintén nincs. Az igazolvány így az egyén szabad akaratanak kinyilvánítását jelképezi. Szlovákia az 1997-ben elfogadott hasonló törvény alapján ad ki a határain túl élő szlovákoknak szlovák igazolványt, és ilyenekkel Magyarországon vagy például Romániában élő szlovák nemzetiségűek is rendelkeznek.

többséget alkotó személyek semmilyen szempontból nem kerülnek hátrányos helyzetbe, hiszen a törvény alapján biztosított juttatások tőlük nem vonnak meg olyan előnyt, amelyet a saját kulturális és nyelvi önazonosságuk gyarapítására élveznek.¹⁶

Álláspontunk szerint abban lehet vita, hogy a törvény teljesen beillik-e az állandó fejlődésben lévő európai szabályozásba. Nem is baj, ha ebben vita van, hiszen ebben a kérdésben az Európai Unió sem egységes. Az EU Bizottságának éves országjelentése sem foglal egyértelműen állást abban a tekintetben, hogy a törvény ellentétben állna a kisebbségvédelmi standardokkal. Azt pedig, hogy ebben a formában „látszólagos ellentmondásban” állna az európai jogrendszerrel, a törvény végrehajtása során tisztázzuk. Az EU Bizottsága, a Vencei Bizottság jelentését alapul véve nem kérdőjelezi meg a törvény 2002. január 1-jei életbe lépését, és még csak azt sem említette, hogy a törvényt módosítani kellene. Ami pedig a szomszédos országokban történő kétoldalú egyeztetéseket illeti, megállapíthatjuk, hogy abból a hét országból, amelyből hatot érint a törvény, négy számára világos, hogy nem ellenük irányul. A magyar kormány folyamatosan konzultált a szomszédos államokkal: 2000. december 11-e és 2001. november 22-e között összesen negyvenhárom alkalommal folyt konzultáció, különböző szintű és rangú kormányzati képviselők között. Jugoszlávia nem emelt kifogást a törvény bevezetése ellen. A magyar és a szerb miniszterelnök megegyezett abban, hogy az esetlegesen felmerülő technikai problémák ügyében a két fél a törvény életbe lépése után is tárgyal majd. Magyarország és Horvátország írásban rögzítette, hogy horvát részről nincs kifogás a törvénnyel szemben. Ukrajnával és Szlovéniával is folynak a tárgyalások, eddig egyik ország képviselői sem emeltek kifogást a törvény ellen. Szlovákia és Magyarország között érdemi, konkrét kérdésekben folynak egyeztetések. Tekintettel arra, hogy Szlovákia már jóval a magyar törvény megszületése előtt meghozta saját hasonló törvényét, látunk esélyt a megegyezésre. Romániában a kormányváltás után a törvénnyel szemben a legmagasabb szinten fogalmazódtak meg a kifogások. Ezek főleg a nyilvánosság útján voltak hallhatóak, a tizenöt egyeztetés ellenére. Sajnálatos módon a törvény román fogadtatásának leginkább belpolitikai okai vannak. Ezt az a tény is megerősíti, hogy kifogásaikat érdemben először csak 2001. november 16-án ismerhettük meg. Le kell szögeznünk azonban, hogy az együttműködés a törvénnyel kapcsolatos vi-

¹⁶ A törvénytervezet parlamenti vitája során a magyar kormány a törvény területi hatálya alól kivonta Ausztriát. Ezt a törvénynek a szülőföldön való maradás elősegítését szolgáló célja indokolta, mivel a juttatások csak az Ausztriában élő magyarok mintegy 10 százalékát kitevő Burgenlandban élő őshonos magyar kisebbségre vonatkoztak volna. Az ausztriai magyarok 90 százalékának egy része Magyarországról vándorolt Ausztriába, akik emigránsként nem veszítették el magyar állampolgárságukat, magyar állampolgárok pedig nem vehetik igénybe a törvény által nyújtott juttatásokat. Másik részük egyéb térségbeli országból települt át Ausztriába. E sajátos helyzet folytán nem lett volna kívánatos megkülönböztetést tenni az Ausztriában magukat magyar önazonosságúnak vallók különböző csoportjai között.

TANULMÁNYOK

ták ellenére sem szakadt meg a szomszédainkkal – még a törvényt a leghevesebben támadó Romániával sem. Sőt, fontos eredmények is születtek. Elegendő utalásszerűen hivatkoznunk az Erdélyi Tudományegyetem megnyitására, a Mária-Valéria híd felavatására, vagy a kitűnően működő és bővülő román–magyar katonai és gazdaságpolitikai kapcsolatokra.

Végezetül, egyetérthetünk a régiekkel, akik úgy tartották, hogy az út fele olyan határvonal, amely – mert lényegesen közelebb hozza a célt, az út végét – egyszersmind az addig kiállt megpróbáltatásokat is könnyebbnek mutatja. Avagy Judy Batt szavaival élve: „A kisebbségek érdekeinek közeledése mind nyugaton, mind pedig keleten meg fogja szilárdítani és új erőt fog adni azoknak a stratégiáknak, amelyek e kisebbségek európai szintű elismerését és kedvezőbb státusuk elnyerését tűzték célul. Ebben a nagyobb kulturális autonómia, de számos esetben a területi autonómia is.”¹⁷

17 L.: Judy Batt: Kisebbségi Jogok és az Európai Unió keleti kibővítése. In: Jelentés az EU bővítésének hosszú távú hatásait vizsgáló kutatócsoport első üléséről: az új határok sajátossága. (1998.) Pro Minoritate 2001/Ősz.

UDVARVÖLGYI ZSOLT

Az ún. státustörvényről¹

A Magyar Állandó Értekezlet (MÁÉRT) 1999. novemberi ülésének egyhangúlag elfogadott zárónyilatkozatában fogalmazódott meg az az igény, hogy a kormány vizsgálja meg egy, a határon túli magyarok magyarországi státusára vonatkozó törvényi szabályozás lehetőségét. Eredetileg a magyarországi munkavállalás megkönnyítésétől, a széles körű ingyenes egészségügyi ellátáson túl egészen a magyar állampolgárság megadásáig sok minden szerepelt a kínálat- és kívánságlistákon. A határon túl mindez – érthető módon – roppant elvárásokat keltett. A Magyarország és szomszédai között lezáruló schengeni határ nem túl biztató és pár éven belül bekövetkező képe az ott élőkben drámai módon idézte fel az 1949–1989 közötti negyven esztendő emlékeit. Habár a kommunista korszakban nem minden állam alkalmazott egyforma utazási korlátozásokat, de például a legnagyobb létszámú erdélyi magyarságnak 1989 előtt valóban alig volt alkalma szorosabb kapcsolattartásra az anyaországgal. Ezért is vált a státustörvény körüli vita érzelmekkel telítetté és néhol túlfokozottá.

A törvénytervezet a Kormány 2001. március 20-i ülésének napirendjére került, amely azt elfogadta, és immár törvényjavaslatként továbbította az országgyűlési képviselőkhez. *A nagy többség által csak státustörvényként emlegetett, 2001. évi LXII. a szomszédos államokban élő magyarokról szóló törvényt 2001. június 19-i ülésnapján a Magyar Országgyűlés 94 százalékos többséggel fogadta el.* A kormánypártok és a MIÉP fenntartások nélkül, az MSZP a módosító indítványainak elfogadása fejében támogatta a törvény elfogadását. Az SZDSZ elutasította a törvénytervezetet, amely szerintük a határon túli magyarok szülőföldről való elvándorlását segíti elő. Orbán Viktor a MÁÉRT IV. ülésén kijelentette, hogy a törvény meghozatalában nagy szerepet játszott az anyaországi parlamenti pártok és a határon túli magyar szervezetek

¹ Az írás az eredetileg a *Political Capital Policy Research & Consulting Institute* számára készült elemzés aktualizált és kibővített változata. Az eredeti megtalálható: www.politicalcapital.hu

akarata, és ez által valósulhat meg a határokat átívelő, nemzetegyesítő program.

A státustörvény Európában, és főleg Közép-Európában egy elterjedt szabályozás. Szlovákia, Románia, Horvátország és Lengyelország is rendelkezik hasonló törvénnyel, míg Szlovéniában kidolgozás alatt van a jogszabály. Tágítva a horizontot hasonló megoldásokat alkalmazott Németország, Izrael, Finnország és Portugália is.

A 2001. évi LXII. törvény a szomszédos államokban élő magyarokról²

A 29 paragrafusból álló törvény komplex módon szabályozza a határon túli magyarok részére nyújtandó kedvezményeket. A törvény preambuluma hivatkozik az Alkotmány 6. § (3) bekezdésére, ami kimondja, hogy *„A Magyar Köztársaság felelősséget érez a határain kívül élő magyarok sorsáért, és előmozdítja a Magyarországgal való kapcsolatuk ápolását.”* Vitathatatlan, hogy a törvény megfelel az alkotmány ezen alapelveinek. Az már viszont kétséges, hogy a törvény tekintettel van-e *„a közép-európai térségen belüli két- és sokoldalú jószomszédi viszonyra, a regionális együttműködés fejlesztésére, és Magyarország stabilizáló szerepének erősítésére; ill. „hazánk európai integrációs törekvéseire, továbbá a nemzetközi szervezeteknek, különösen az Európa Tanácsnak, valamint az Európai Uniónak az emberi jogok tiszteletben tartásával, a kisebbségi jogok védelmével kapcsolatos alapelveire”.*

A törvény hatálya arra a Horvát Köztársaságban, a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságban, a Romániában, a Szlovén Köztársaságban, a Szlovák Köztársaságban vagy Ukrajnában lakóhellyel rendelkező nem magyar állampolgárságú, magát magyar nemzetiségűnek valló személyre terjed ki, aki magyar állampolgárságát nem önkéntes lemondással veszítette el, továbbá nem rendelkezik állandó magyarországi tartózkodásra jogosító engedéllyel. A törvény hatálya abban az esetben is kiterjed a fentebb meghatározott személy együtt élő házastársára és a közös háztartásukban nevelt kiskorú gyermekre, ha egyébként nem magyar nemzetiségűek.

Ezen személyek a „Magyar igazolvány” és a „Magyar hozzátartozói igazolvány” alapján kedvezményekben és támogatásokban részesülnek, amelyek *a művelődés, kultúra, tudomány; a kitiüntetések és ösztöndíjak; a társadalombiztosítási ellátás és egészségügyi szolgáltatás; az utazási kedvezmények; az oktatás; a diákkezdőkedvezmények; a határon túli magyar pedagógusok továbbképzése; a határon túli kihelyezett képzés; a szülőföldön nyújtható oktatási támogatás; az egyik legneuralgikusabb pontnak bizonyult munkavállalás; a közszolgálati hírközlő szervek; ill. a határon túli magyar*

² A törvény teljes szövege megtalálható: www.htmh.hu, ill. Horvátországi Magyarság VIII. évf. 2001, 5-6. szám, 3-22. old.

szervezetek terén és kapcsán nyújtanak előnyöket a határon túli magyarok számára.

Ami a törvényhez benyújtott módosító indítványokat illeti, bár időközben számos ilyen (MSZP által kezdeményezetteket is) elfogadott az országgyűlés, ezek a szövegen érdemben nem módosítottak, inkább stilisztikai pontosítások voltak. Mindösszesen egyetlen érdemi módosítás akadt közöttük, ami Ausztriát kivette a kedvezményezett tényezők köréből. Nyilvánvalóan az Európai Unió fenntartásaira való tekintettel tették ezt, ugyanis a törvény több vonatkozásban is ellentétes az unió azon elvárásaival, hogy etnikai alapon nem lehet állampolgáraival szemben diszkriminációt alkalmazni.

A törvény elemzése

A törvény számos helyen keretjelleggel foglalja össze a határon túli magyarokra vonatkozó szabályokat, és ez nagy mozgásteret adhat abban, hogy milyen lesz a részletes és végleges szabályozása egyes kedvezményeknek.

A törvény, és ez mindenképpen pozitívum, mellőz minden olyan korábban, felelős kormánytisztviselők által tett irreális ígéretet, amelyek képtelenségük dacára fellelkesítették a határon túli magyar közösségeket (például: kettős állampolgárság, magyar útleveél stb.). Ehhez kapcsolódóan a törvény figyelembe veszi a gazdasági realitásokat, és nem terheli tovább az amúgy is lehetetlen helyzetben lévő magyarországi egészségügyi és társadalombiztosítási infrastruktúrát.

Sokáig vitatott volt az is, hogy kit tekint a törvény magyarnak, kiket illetnek meg ezek a kedvezmények. A hosszas vitára a MÁÉRT 2001. október 25–26-án tartott negyedik ülése tett pontot, ahol az SZDSZ kivételével elfogadott zárónyilatkozat melléklete szerint magyar igazolványt kaphat az a magát magyarnak valló személy, aki tud magyarul, illetve valamely bejegyzett magyar szervezet nyilvántartott tagja, vagy valamely egyházi nyilvántartásban magyarként tartják számon, vagy az állampolgársága szerinti állam magyarként tartja nyilván, vagy a szülei közül az egyik magyar nemzetiségű.

Az egyik homályos pontja a státustörvénynek, hogy egyelőre még pontos becslések sem állnak rendelkezésre arról, mennyibe fog kerülni a törvény végrehajtása. A kormányfő bejelentése, hogy majd a költségvetési tartalékokból fogják ezt fizetni, egyáltalán nem jelent biztosítékot, hiszen ezeket a tartalékokat általában – kiindulva az elmúlt évek természeti csapásaiból – a kormány fel szokta használni az árvizek, belvizek következményeinek felszámolására, és ez által ez az összeg nem tekinthető valóságos pénzügyi garanciának. Egyes kormányzati becslések szerint 8 milliárd forintra tehető a törvény beindításához szükséges összeg nagysága. Ellenzéki vélemények szerint ez az összeg korántsem lesz elegendő a törvény kivitelezéséhez, de

pontos összeggel, reális költséghatás-elemzéssel senki sem tudott szolgálni.

Több elemző a törvény koncepciójával szemben fogalmazott meg kritikákat. Abban konszenzus van a magyar politikai élet véleményformáló erői között, hogy a határon túli magyarokat Magyarországnak támogatnia kell. Olyan támogatásban kell részesíteni őket, amely megkönnyíti egyéni és kollektív életüket ott, ahol élnek, a szülőföldjükön. Számosan azonban – főként az SZDSZ politikusai – szkeptikusan nyilatkoztak a törvény azon célkitűzésével kapcsolatban, hogy a helyben maradást fogják szolgálni a törvény által biztosított előnyök. Szerintük sokkal nagyobb a valószínűsége annak, hogy az elvándorlást fogja elősegíteni, hiszen aki munkavállalóként vagy tanulmányi ösztöndíjjal huzamosabb ideig Magyarországon tartózkodik, azoknak túlnyomó része nem tér vissza szülőföldjére, hanem áttelepül, és magyar állampolgárságért folyamodik. A határon túli magyar szervezetek (Romániai Magyar Demokrata Szövetség és a Szlovákiai Magyar Koalíció Pártja) vezetői többször jelezték ez irányú aggályait. Az SZDSZ, mely a magyar parlamenti pártok közül egyedül nem szavazta meg a törvényt, arra az álláspontra helyezkedett, hogy a határon túl működő, a magyarsághoz kapcsolódó intézményekhez kell eljuttatni a támogatást. Olyan kulcsintézményekhez, amelyek ténylegesen részt vesznek az identitás, a kultúra megőrzésében, fenntartásában (iskolák, magyar nyelven tanulók, hallgatók és oktatók, ill. a kultúrintézmények, a színházaktól magyar nyelvű médiáig). Be is nyújtottak 2000 nyarán a parlamentnek egy ilyen tartalmú országgyűlési határozattervezetet, amely világos és racionális alapon igen nagy, 6–8 milliárdos összeget biztosított volna az intézményes kulturális keret támogatására.³

A munkavállalás kapcsán, amely a jelenlegi elképzelés szerint évente háromhónapos magyarországi munkavállalást tenne lehetővé a határon túli magyarok számára (15. § ... „Az engedélyezési eljárás során a külföldiek magyarországi foglalkoztatásának engedélyezésére vonatkozó általános szabályokat azzal az eltéréssel kell alkalmazni, hogy az engedély naptári évenként összesen három hónap időtartamra a munkaerő-piaci helyzet vizsgálata nélkül adható ki. Külön jogszabály hosszabb időtartamra szóló engedély kiadását is lehetővé teheti ugyanilyen módon.”), más jellegű súlyos probléma is felmerül. Ugyanis eddig sem az jelentette a fő dilemmát, hogy milyen jogi keretek között történhet egy határon túli magyar alkalmazása. Rengeteg magyarországi vállalkozó, gazdálkodó kizárólag illegálisan, feketemunkásként akarja alkalmazni a határon túli, zömmel ukrán és román állampolgárokat, mert sokkal olcsóbban juthat így munkaerőhöz, megspórolván a tb és egyéb, a munkaadókra kötelező terheket. A törvény életbe lépése nem fogja befolyásolni és legális keretek közé kényszeríteni a munkaadók döntő többségét. Nem elhanyagolható tényező a törvénnyel kapcsolatosan Orbán Vik-

3 Bővebben: www.szdsz.hu

tor többszöri bejelentése, miszerint Magyarország fejlődő gazdaságának előbb-utóbb több milliós munkaerőre lesz szüksége.

A szomszédos országok kritikai észrevételei

A szomszédos országok közül elsősorban Romániával, kisebb részben Szlovákiával a törvény megalkotása előtti egyeztetés hiánya, ill. a törvény jogalanyainak meghatározása, a törvény egyes paragrafusai miatt élénkültek fel a viták, néhol vádaskodások. A sajtóban való üzengetések, a félremagyarázott döntések (az ET Velencei Bizottság állásfoglalása) és az érzelmi alapú kisebbségpolitika miatt várhatóan a törvény továbbra is meg fogja terhelni a bilaterális kapcsolatokat.

Román relációban emlékezetes fejlemény volt a bukaresti CEFTA-csúcs alkalmával megvalósult magyar–román kormányfői találkozó, Orbán Viktor és Adrian Nastase között. Bár a korábbiakhoz képest kifejezetten konstruktív, sőt baráti hangvétellű találkozón áttörést nem értek el a felek, de végre konkrétumokról tudtak tárgyalni. A román miniszterelnök átadta magyar partnerének a román kifogásokat tartalmazó listát, aki ígéretet tett, hogy erre hamarosan válaszolni fognak. Nastase elfogadhatónak nevezte a romániai magyarok identitásának megőrzését szolgáló magyar elképzeléseket, kulturális, vallási és nyelvi téren. Ellenben határozottan kifogásolta az általuk etnikai diszkriminációnak tekintett, a határon túli magyaroknak nyújtandó gazdasági és szociális támogatásokat. Orbán Viktor ezt a vélekedést kissé erősnek találta, de megemlítette partnerének, hogy a magyar kormány meggondolja a háromhónapos munkavállalás lehetőségét. Mindketten kifejezték a párbeszéd folytatásának szükségességét, hogy megtalálják a vitás kérdések megoldását. Ezt követően a Krónika című erdélyi napilap kiszivárogtatta a román miniszterelnöknek Orbán Viktorhoz írt levelét, amiben viszont a státustörvény radikális módosítását kérte magyar partnerétől. A levélben Nastase követelte, hogy a törvény kerüljön összhangba a Velencei Bizottság, az EBESZ és az Európai Bizottság észrevételeivel, az európai kisebbségi normákkal ill. az amszterdami egyezmény diszkriminációellenes elveivel. Továbbá kerüljön ki az „egységes magyar nemzethez tartozás” kitétele, ill. minden munkavállalásra és egészségügyi ellátásra vonatkozó előírás. A számos egyéb követelés közül az a leg súlyosabb, hogy román vélekedés szerint törölni kéne az ajánló szervezetekre vonatkozó valamennyi előírást, és a kedvezményeknek kizárólag a kulturális identitás megőrzését kellene szolgálniuk. Új elem az irreális követelések özönében, hogy a magyar állam ezentúl csak Románia beleegyezésével támogathasson határon túli magyar szervezeteket. Természetesen a magyar elutasító válasz sem késlekedett sokáig. Orbán Viktor román partneréhez küldött válaszában határozottan leszögezte, hogy a kedvezménytörvényt nem kell módosítani, mert az kerettörvény; és így változatlan formában 2002. január 1-jétől hatályba lép. A végre-

hajtási utasításokról azonban kész további tárgyalásokat folytatni Nastaséval.

A státustörvény kapcsán Szlovákia esetében sem sikerült egyelőre megoldást találni a két ország közti vitás kérdésekre. Jaroslav Čhlebo, a szlovák külügyminisztérium államtitkára többször kijelentette, hogy nem fogják megakadályozni a Szlovákiában élő magyarokat abban, hogy éljenek a kedvezménytörvény nyújtotta lehetőségekkel, de csak abban az esetben, ha a jogi norma hatásköre nem terjed ki Szlovákiára. A státustörvény végrehajtása volt a fő téma Németh Zsolt politikai államtitkár és Čhlebo 2001. november 22-i pozsonyi tárgyalásain. Čhlebo a tárgyalás végeztével úgy nyilatkozott, hogy árnyaltabban tudják majd megítélni a státustörvény céljait, de nem minősítette a találkozót. Németh ellenben optimistán vélekedett. Szerinte csak nemzetkülönbségek vannak, feszültségek azonban nincsenek a két ország között, és határozottan kijelentette, hogy „februártól zakózsebben lesznek az első magyarigazolványok”. A találkozó után még jobban elmérgesedett a helyzet. A szlovák parlament külügyi bizottsága döntést hozott arról, hogy amennyiben Magyarország nem módosítaná a Szlovákia által elvárt módon a törvényt, akkor a szlovák parlament nyilatkozatban foglal állást a jogszabály ellen. Peter Weiss, a bizottság elnöke bejelentette, hogy ezáltal is erősíteni kívánják majd pozíciójukat a nemzetközi fórumokon, ahol várhatóan ismét foglalkoznak majd a kedvezménytörvényt érintő kifogásokkal. A külügyi államtitkár az ülésen határozottan leszögezte, hogy a státustörvény túllép Magyarország határain, valamint a kétoldalú egyezmények keretein, és ez által beavatkozik a szlovák állam szuverenitásába. Várhatóan mind a magyar–szlovák, mind a magyar–román vita tovább fog generálódni a státustörvény jövő év eleji bevezetése után is.

Mi várható?

Egyre inkább valószínűsíthető, hogy bár a törvény elvileg 2002. január 1-jétől hatályba lép, leghamarabb csak jövő áprilistól élhetnek majd a kedvezményekkel a törvény hatálya alá esők. A magyarigazolványok kiadása az ehhez kapcsolódó adminisztratív teendők miatt hosszú hónapokig is elhúzódhat. A bürokratikus intézkedés, a logisztikai és technikai nehézségek miatt várhatóan csak a jövő év második felétől lesz működőképes a kedvezménytörvény. Továbbá az is világosan látszik, hogy a szomszédos országok közül, a fent vázolt problémák miatt, zökkenőmentesen csak Szlovéniában, és talán Horvátországban zajlik majd le eredményesen a magyarigazolványok kiállítására.⁴

⁴ A tanulmány 2001. december első hetében készült el. Az azóta bekövetkezett fejlemények, például az Orbán–Nastase egyetértési nyilatkozat, és a szlovák parlamentnek a státustörvényt elítélő határozata, részben igazolta, részben módosította feltevéseimet.

KONCZ KATALIN

A társadalmi kirekesztettség és a szegénységkockázat nemek szerinti különbségei

Felfogásomban a szegénységkockázat a társadalmi kirekesztettség kockázata. A nők társadalmi kirekesztettségének mértékét és sajátosságait az alábbi három kritérium szerint vizsgálom:

- részesednek-e a gazdasági fejlettség adott szintjén a társadalom rendelkezésére álló anyagi és kulturális javak, szolgáltatások egy főre jutó átlagának legalább a felével,
- rendelkeznek-e a javak és szolgáltatások átlagos mértékének tartós birtoklásához szükséges hatékony érdekérvényesítési képességgel életpályájuk minden szakaszában,
- lehetőségük van-e, hogy a férfiakkal egyenrangúan vegyenek részt a politikai döntéshozatali folyamatokban és a hatalomgyakorlás minden szintjén.

Magyarországon 1997-ben a háztartások 34 százaléka tartotta magát szegénynek, és 12,5 százaléka nagyon szegénynek (KSH, 1999:37). *A szegénységre, mint társadalmi jelenségre a jelenleginél nagyobb figyelmet kellene fordítani* a politikai döntéshozatal minden szintjén, mert kétes jövőt lehet építeni egy olyan társadalomban, ahol a népesség közel felének életérzésében a társadalmi kirekesztettség a meghatározó. A magukat szegénynek és nagyon szegénynek tartók aránya az alacsonyabb jövedelmi tartományokban az átlagosnál is magasabb: a legalsó jövedelmi tizedben a háztartások 78 százaléka, a létminimum alatt élők 70 százaléka vallotta magát szegénynek (KSH, 1999:37). Szociológiai vizsgálatok utalnak arra, hogy e szegénységhez hatalomnélküliség és kiszolgáltatottság érzés, az élet értelmének és érthetőségének kétségbevonása társul (Andorka-Spéder, 1996:38), leépül a társadalommal való azonosulási igény, elvész a közösségtudat.

A világon 1,7 milliárd ember szegény, akiknek 70 százaléka nő. A világ népességének legszegényebb ötöde átlagosan évi 250 \$ jövedelemmel rendelkezett 1995-ben (Sivard, 1995:5). Miközben *a szegénység feminizálódásáról* cikkeznek a fejlett piacgazdaságok országaiban, az ENSZ IV. Női Világkonferenciáján több munkacsoport foglalkozott a

kérdéssel,¹ hazai kutatók nem találnak „lényeges különbséget a nők és férfiak szegénységi kockázata között” (Spéder, 1997:136). Más vélemények szerint „...a nemi hovatartozás alig-alig van hatással az egyének közötti jóléti különbségekre és szegénységkockázatokra” (Hegedűs–Spéder, 1999:116 – kiemelések: KK). Bár Bokor Ágnes (1987) rámutat arra, hogy a depriváltak között a nők gyakrabban szerepelnek, mint a férfiak, későbbi magyarázatok ezt strukturális tényezőkre és nem a nemek közötti különbségekre vezetik vissza (Spéder, 1997). Ferge Zsuzsa előadásában „a szegénységről mint női jelenségről nem tud számot adni”, és hozzátette: „a gyeseen lévők, a gyermeket egyedül nevelő szülők, a 70 éven felüli népesség a szegényekhez sorolható, de ők a népesség 10–15 százalékát jelentik csupán”². A KSH szegénységet vizsgáló kiadványában nem közöl nemek szerinti adatokat (KSH, 1999). A hazai CEDAW jelentés (Szociális és Családügyi Minisztérium, 2000) fel sem veti a problémát. A szegénységben és egyenlőtlenségben bekövetkezett generációs eltolódásokat vizsgálva a szerzők nem foglalkoznak a nemek szerinti dimenzióval (Medgyesi–Szívós–Tóth, 2000)³. A fejlett piacgazdaságok és a hazai tények interpretálása közötti kontraszt indokoltá teszi a jelenség vizsgálatát.

A szegénységvizsgálatok alapkérdése a szegénység definiálása és mérése, az alkalmazott szegénységhatár és felhasznált statisztikai forrás függvényében más és más eredményre jutnak a kutatók (Ferge, 1996). A hazai szegénységvizsgálatok többsége a létminimumban (abszolút szegénységi küszöb), az egy főre jutó (átlag, medián) jövedelem 50 százalékában (relatív szegénységi küszöb – Andorka–Spéder, 1996:27), esetenként 60 százalékában, vagy az ekvivalens jövedelem felében (Hegedűs–Spéder, 1999) jelöli meg a szegénységhatárt⁴. A szegénység megjelenítésére különböző mutatókat alkalmaznak: szegénységi rátát, szegénységi rés-arányt, aggregált szegénységi deficitet, Sen-indexet, Thorbecke-indexet számolnak (Medgyesi–Szívós–Tóth, 2000:184-187). Bokor Ágnes (1987) a *depriváltságot* a „szegénység modernebb típusának” fogalmaként használta,⁵ ami közel áll az utóbbi

1 Women in Poverty, Feminization of Poverty: Cause and Effect, Alleviation of Poverty, Women and the Problem of Poverty, Pauvreté et pouvoir économique des femmes, Women and Poverty in the European Union című munkacsoportok keretében (Koncz, 1996:54).

2 Előadás a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetemen (2001. szeptember 27.).

3 A szerzők a szegénységi kockázat családi életciklus, képzettség, munkaerő-piaci részvétel, etnikai hovatartozás szerinti és regionális különbségeit vizsgálják (Medgyesi–Szívós–Tóth, 2000).

4 Andorka, 1989; Andorka–Spéder, 1996; Ferge, 1998; Hegedűs–Spéder, 1999; KSH, 1999; Medgyesi–Szívós–Tóth, 2000; Spéder, 1997.

5 A nyolcvanas évek Magyarországon „depriváltak, akik a társadalom által nyújtható javak bizonyos köréhez (tudás, hatalom, autonómia, stb.) nem vagy a társadalom többségéhez képest igen csekély mértékben jutnak hozzá, az életfontosságú anyagi javakból mennyiségileg szükségletüknek megfelelően részesednek” (Bokor, 1987:35).

évtizedben a fejlett piacgazdaságokban elterjedt társadalmi kirekesztettség fogalmához.⁶

A *társadalmi kirekesztettséget* nem lehet egyetlen mutatóba sűríteni. Definiálása nem könnyű feladat, ezért sokféle értelemben használják (Atkinson, 1998), „szinte annyi meghatározása van, ahányan foglalkoznak a kérdéssel” (Ferge, 2000:117). A szegénység és a kirekesztettség szorosan összefügg: a szegénység, a munkanélküliség és a társadalmi kirekesztődés között „háromszoros kölcsönviszony” áll fenn (Atkinson, 1998:3). Egyetértve Atkinsonnal (1998) ugyanakkor a szegénység mégsem teljesen azonos a kirekesztettséggel, mert bár a szegények kirekesztettek, de a nem szegények között is vannak kirekesztettek. A társadalmi kirekesztettség inkább társadalmi csoportok jellemzője (Atkinson, 1998:8), ezért megfelelő terminológiát kínál a nők társadalmi helyzetének jellemzésére. Felfogásomban a *szegénységkockázat a társadalmi kirekesztettség (social exclusion) kockázata*, amely vonatkoztatható társadalmi csoportra (vizsgálatomban a nőkre) és a háztartáson-családon belül a családtagokra (vizsgálatomban a nőkre) egyaránt. A társadalmi kirekesztettség a szegénységghatárt az egy főre jutó jövedelemmel fémjelzett szegénységküszöb fölé emeli, és nemcsak a munkaerő-piacról, a fogyasztásból való kizárást jelenti, hanem a jövőkép hiányát, „...a saját és a gyermekük jövőjébe vetett hitük” hiányát (Atkinson, 1998:8).

Megközelítésemben *társadalmi kirekesztettség jellemző egy csoportra*, ha az alábbi három feltétel közül valamelyik igaznak bizonyul:

- nem részesedik a gazdasági fejlettség adott szintjén a társadalom rendelkezésére álló anyagi és kulturális javak, szolgáltatások egy főre jutó átlagának legalább a felével⁷;
- nem rendelkezik a javak és szolgáltatások átlagos mértékének tartós birtoklásához szükséges hatékony érdekérvényesítési képességgel, életpályájának⁸ minden szakaszában;
- nincs lehetősége arra, hogy részt vegyen a teljes értékű állampolgári lét gyakorlásához szükséges politikai döntéshozatali folyamatokban.

A társadalmi kirekesztettség nemek szerinti különbségeit e három kritérium mentén magyarázom. A társadalmi kirekesztettség *mértékét, mélységét, a társadalmi integráció jövőbeni esélyét* az határozza meg, hogy e három kritérium közül az érintett csoport hányban és melyikben érintett. A legrosszabb helyzetben azok a társadalmi csoportok van-

⁶ A társadalmi kirekesztettség (social exclusion) fogalma és ezzel összefüggésben a társadalmi integráció (social inclusion) érdekében tett intézkedések minden fejlett európai ország társadalompolitikájának szerves részévé váltak az elmúlt évtizedben. Az „exklúzióról” széles körű nemzetközi áttekintést nyújt Ferge Zsuzsa (2001).

⁷ A gyakran alkalmazott szegénységmérce mintájára.

⁸ Az életpálya szakaszolására példaként említtem az alábbi felosztást: növekedés (0–14. év), felderítés (15–24. év), építkezés (24–44. év), megőrzés (45–65. év), hanyatlás (65–). (Dressler–Turner, 1992:321–322).

nak, amelyek mindhárom kritérium alapján kirekesztettnek minősülnek.

A társadalmi kirekesztettség állapota a jövedelmi szegénységnél tágabb fogalom, a *társadalmi integrációs küszöb elfogadása szegénységi határként magasabb követelményeket támaszt a társadalommal szemben az érintett népesség helyzetének javítása terén*.⁹ A társadalmi kirekesztettség része a „jövedelmi szegénység”, amely befolyásolja az életvitelt és a mindennapi lét minőségét, a fogyasztás szerkezetét. Alacsony jövedelemszinten a fizikai lét egyszerű újratermelése felemészti a teljes jövedelmet, magasabb rendű szükségletek kielégítése fel sem merül, de fel sem merülhet. A jövedelmi szegénység összefügg az alacsony képzettséggel és a munkanélküliséggel, a családok szétesésével,¹⁰ melyek következményei a szegényes lakásviszonyok, a magas kriminalitás,¹¹ az egészségtelen életmód és a rossz egészségi állapot,^{12,13} a magas halandóság¹⁴. Mindezek megnyilvánulnak a gyenge érdekérvényesítő képességben a gazdaság és a társadalom minden szférájában. A szegénység tehát nem csupán anyagi kérdés, hanem egymással többszálon összefüggő és egymás hatását felerősítő, sokdimenziós társadalmi jelenség (Kent, 2000; KSH, 1999); „nemcsak gazdasági szűkösség, hanem társadalmi és politikai kizártság is”¹⁵. Éppen ezért nehéz kilépni belőle. A társadalmi kirekesztettség a társadalmi ellehetetlenülést jelenti, a reménytelenség csapdájába zárja áldozatait, beszűkíti társadalmi kapcsolataikat, elzárja őket a társadalmi integrálódás gazdasági, kulturális, szociális csatornáitól. A világ fejlettebb régióiban a jövedelmi szegénységkockázat csökkent az elmúlt évtizedekben, miközben a társadalmi kirekesztődéssel fenyegetettek száma nem vagy alig csökken, mert az alacsonyabb rendű szükségletek felől a magasabbrendű szükségletek felé mozdul a társadalmi átlagnorma, a társadalmi integráció feltételeként a magasabb rendű szükségletekből egyre több kerül be a határként megszabott körbe.

A társadalmi kirekesztettséget azért is fontos vizsgálni, mert ez

9 A Glasgow-i Egyetemen töltött tanulmányutam (2000) során igen gazdag anyaghoz jutottam a társadalmi kirekesztés témaköréből is, amelyből a továbbiakban idézek.

10 Glasgow-ban 1981-ben az egyszülős háztartások aránya 8,5% volt, amely tíz év alatt háromszorosára (27,9%-ra) nőtt (Kent, 2000:9). A magyar adatokra a későbbiekben részletesen kitérek.

11 Egy 1996-ban végzett vizsgálat szerint a Skócia szegényebb körzeteiben élőknek sokkal nagyobb volt az esélyük, hogy bűncselekmény áldozatává váljanak, mint a gazdagabb körzetek lakóinak. 1995-ben a szegényebb körzetekben élők kétszer nagyobb eséllyel váltak közlekedési baleset és egyéb erőszakos cselekmény áldozataivá (Kent, 2000:7).

12 1996-ban Skóciában a gazdag térségek lakosainak körében a terhes nők 10%-a dohányzott, a szegény körzetekben élő terhes nők 52%-a. A gazdag körzetekben élő anyák 6%-a szült kissúlyú csecsemőt, a szegény körzetekben élők 11%-a. 1996–97-ben a gazdag körzetekben 1000 nőre 5-ször több (18,7) 13–15 éves korú tinédzser terhesség jutott (Kent, 2000:8).

13 Logikailag is belátható, de matematikailag is igazolt, hogy korreláció van a jövedelemgyenlőtlenség és a népesség egészségi állapota között (UNICEF, 1999:13).

14 A 0–64 éves népesség körében a szívkoszorúér miatti halálozási ráta 3-szor nagyobb (1000 főre 140) volt a szegény körzetekben élők körében (Kent, 2000:8).

15 S. M. Miller–P. Roby (1970): The future of inequality. Basic Books, idézi Ferge és mtsai (1980:19).

alkotja a „jövedelmi szegénység” újratermelődésének alapját. A társadalmi kirekesztettség mértéke határozza meg, hogy a szegénység mennyire átmeneti vagy tartós jelenség, hogy kik képesek és milyen társadalmi segítséggel kiemelkedni a jövedelmi szegénységből.¹⁶ Amennyiben a politikai döntéshozók a jövedelmi szegénység mérséklését és felszámolását tűzik ki célul, akkor főként szociálpolitikai eszközökben és a munkanélküliség elleni küzdelem passzív eszközeiben gondolkodnak. Kiterjedt szociálpolitikai intézkedések és célzott munkanélküliségi támogatási rendszer a jövedelmi szegénységet átmenetileg csökkenthetik, de újratermelődését nem akadályozzák meg. A kirekesztett rétegek újra és újra kiesnek a régi bázison szőtt szociálpolitikai hálóból. A társadalmi integráció igénye a szociálpolitikai intézkedések mellett megkülönböztetett jelentőséget szán a *foglalkoztatottság megteremtésének, az élethosszig tartó képzésben való részvétel és a társadalmi integrálódás egyéb formáinak biztosításában, mint a karitatív tevékenységben, a sportban, a művészetekben, a szabadidős programokban való részvételi lehetőségeknek* (Kent, 2000).

A társadalmi kirekesztettség kockázata különbözik a társadalmi-foglalkozási-demográfiai rétegek és az etnikai hovatartozás szerint. Területileg is változó az érintettség, a társadalmi kirekesztettség területi koncentrációja jelentős (Kent, 2000:8–9). Jelen tanulmányban a nők társadalmi kirekesztettségének elemeit vizsgálom, elsősorban a hatalomgyakorlás, a foglalkoztatás és a szociális ellátás szemszögéből. Számos, a társadalmi kirekesztettség egyéb faktorainak nemek szerinti vizsgálatát a későbbiekben tervezem elvégezni. A megfelelő adatok és főként ezek nemek szerinti hiánya miatt nem foglalkozom a többszörösen hátrányos helyzetű romákkal, akiket – mint az etnikai szegénység elszenvedőit – a rendszerváltás legnagyobb veszteseiként jegyez a szakirodalom (Andorka–Spéder, 1996:34; Koncz–Kozma, 1999). A cigányok szegénységkockázata – a legalsó jövedelmi negyedbe kerülés esélyével mérve – a népesség többi részéhez viszonyítva 7,7-szeres (Tóth, 2001:13). Nem foglalkozom a csökkent munkaképességű ill. rokkant népességgel, az intézményi ellátottakkal és a hajléktalanokkal, akiknek szegénységkockázata szintén kiemelkedően magas. Nem vizsgálom a társadalmi kirekesztettség legjellemzőbb áldozatainak, a prostituáltaknak a kirekesztettségi állapotát és jellemzőit. Ezeknek a rétegeknek a társadalmi integrálása összetett intézkedéssorozatot feltételez, az intézkedések megalapozására nélkülözhetetlenek a fehér foltok feltérképezését célzó kutatások.

Jelen tanulmányban a nők szegénységkockázatát és ennek jellemzőit vizsgálom. Hipotézisem szerint:

- téves a szegénységvizsgálatok azon feltételezése, hogy a család minden tagja azonos szinten él,
- a közvetlen és közvetett szegénységkockázat vizsgálatával a nemek szerinti jellemzők új aspektusai tárulnak fel,

¹⁶ A tartósan szegények aránya Magyarországon becslés szerint 5–8% (Tóth, 2001:14).

- a nők szegényebbek, mint a férfiak a gazdasági aktivitás és családösszetétel szerinti minden csoportban – az egyedülálló férfiak kivételével,
- a nők és férfiak közötti keresetkülönbségek befolyásolják a családon belüli hatalmi viszonyokat,
- az önálló kereset hiánya korlátozott társadalmi integrációt tesz lehetővé, társadalmi kirekesztettségként értelmezhető még akkor is, ha az önálló keresettel nem rendelkező fél egy szegénységhatár felett élő család tagja,
- a rendszerváltást követő elszegényedés következménye a nőket nagyobb mértékben érintette, mint a férfiakat.

A szegénységkockázat családon belüli különbségei

Vizsgálatok szólnak a családon belüli szegénységkockázat azonossága mellett és ellen is (Spéder, 1997), hitelt érdemlően azonban empirikusan még nem igazolták a családon belüli szegénységi ráták különbségeit. Közvetve bizonyíthatónak vélem, hogy *nem helytálló a szegénységvizsgálatok azon feltételezése, hogy az adott szegénységi szinten a család minden tagja egyformán szegény*. Logikailag inkább a különbség, semmint az azonosság igazolható. A társadalmi kirekesztés koncepciója a hatalomforrás-elméletekhez kapcsolódik. A családon belüli viszonyokra hasonló megfontolás alapján leginkább az „erőforrás-elméletek” adnak értelmezhető magyarázatot. Az idézettség alapján elsősorban Pahl (1990) kutatásaihoz fűződik a családon belüli hatalmi viszonyok elemzése a pénzkezelés függvényében. Szerinte a családon belüli egyenlőségnek-egyenlőtlenségnek legfőbb mércéje a pénz (Pahl, 1990:137), a pénzkezelés gyakorlatán keresztül a családon belüli hatalmi viszonyok jól megközelíthetőek. Pahl a nők és a férfiak önálló jövedelme arányának függvényében négyféle pénzkezelési gyakorlatot különít el: a kizárólagosan a feleség által ellenőrzött, a feleség által ellenőrzött közös, a férj által ellenőrzött közös, és kizárólagosan a férj által ellenőrzött pénzkezelést. Kutatásai szerint ha a feleség jövedelme 30 százalékkal haladja meg a férj jövedelmét, akkor a vizsgált házaspárok között a legnagyobb arányban a feleség által kontrollált közös kassza a jellemző; ha a feleség jövedelme van 30 százalékkal a férjé alatt, akkor a férj által kontrollált közös kassza érvényesül a házaspárok pénzkezelésében. Ha a feleség nem rendelkezik jövedelemmel, akkor a férj által kontrollált közös kassza és a kizárólagosan férji pénzkezelés jellemző (Pahl, 1990:124). A valósághoz képest az eredmény valószínűleg túlzottan leegyszerűsítő, a tényleges gyakorlatban mindenkor feltételezhetően befolyásolja a gyermekek száma és kora. Ahhoz azonban elegendőnek tartom a vizsgálat eredményét, hogy megkérdőjelezze azt a hipotézist, amely a családon belüli szegénységi ráták azonosságát feltételezi.

Feltételezhető továbbá, hogy a családon belüli hatalmi viszonyok

befolyásolják a javakhoz való hozzáférés lehetőségét, a szükségletkielégítés mértékét. Környezeti tapasztalataim szerint inkább azt látom tipikusnak, hogy az anyák azok, akik lemondanak a jobb falatokról a gyerek(ek) és a férj javára. A feleség az, aki úgy ítéli meg, hogy az agyonhordott télikabát még kibírja a következő telet is. Az ország keleti felében még napjainkban is gyakori, hogy a feleség kiszolgálja az asztal körül ülő családtagokat, majd asztalbontás után egyedül eszi meg a konyhában, ami marad – ha marad. A hazai család mint szervezet kultúrájában sokkal inkább a nők – többnyire önkéntes – áldozatvállalása dominál, mint szükségleteik kielégítése a család többi tagjának rovására. Természetesen ezeket a feltételezéseket csak kutatásokkal lehet érdemben igazolni vagy cáfolni. Jelen formájában csupán olyan hipotézisként fogalmazódhat meg, amely logikai és szűkkörű tapasztalati alapon megkérdőjelezi a szegénységgráták nemek szerinti különbségeit elimináló szegénységfelfogást.

A szegénység növekedése a rendszerváltást követően, és ennek hatása a nők társadalmi kirekesztettség-kockázatára

UNICEF elemzés szerint a rendszerváltást megelőzően a foglalkoztatottság magas szintje nagy jövedelembiztonságot garantált, a jövedelemszóródás mértéke alacsony volt. Az oktatás és egészségügy széles néptömegek számára volt hozzáférhető. A bőkezű társadalmi juttatások a gyermekes családok kiterjedt támogatását nyújtották (UNICEF, 1999:10). A szegénység mint társadalmi jelenség azonban a *rendszerváltás előtt is létezett*. Andorka Rudolf szerint „1962-ben több mint 3 millió ember, 1967-ben több mint 1 millió ember élt a létminimumnál kisebb jövedelemből” (Andorka, 1989:33). A lényeges csökkenést követően 1987-ig stagnált a létminimum alatt élők aránya, amikor becslések szerint a népesség 10 százaléka élt a létminimumnál kisebb jövedelemből (Andorka–Spéder, 1996:31). Bokor Ágnes mintájában 1985-ben 11 százalék volt a depriváltak és 20 százalék a veszélyeztetettek aránya¹⁷ (Bokor, 1987:47). Ferge Zsuzsa számítása szerint 1962-ben az 1 főre jutó havi átlagjövedelem fele alatt élt a lakosság 10 százaléka (Ferge, 1998:43). A rendszerváltást megelőzően a „hagyományos szegények” csoportját a községekben lakó, alacsony iskolai végzettségű, szakképzetlen fizikaik alkották (Andorka–Spéder, 1996:33).

A rendszerváltást követően a szegénység drámai mértékben nőtt a térségben: 1993-94-ben a régió 414 millió népességéből 120 millió fő volt szegény, a népesség 29 százaléka napi 4 dolláros szegénységi küszöb

¹⁷ A vizsgált egyenlőtlenségi mutatók: a munka, az érdekérvényesítés, a lakóhely-lakás, az anyagi életkörülmények, az életstílus és az egészségi állapot. A mutatók többségében érintetteket tekintti Bokor Ágnes depriváltaknak, a 2-3 mutatóban érintetteket veszélyeztetetteknek (Bokor, 1987:45).

alatt élt. A szegények száma 1988–89-hez képest a 8,8 szorosára nőtt (UNICEF, 1999:10). A szegények népességen belüli arányában igen nagyok a különbségek a rendszerváltó országokban. Közép-Ázsia országaiban a népesség fele-háromnegyede szegény, Bulgáriában, Észtországban, Oroszországban és Ukrajnában a népesség 30–40 százaléka. Az európai országokban ezen szegénységi küszöb szerint a szegények aránya csekély (UNICEF, 1999:10). A tanulmány is utal azonban arra, hogy más vizsgálatok, más szegénységi küszöbértékek mellett a szegénység lényeges növekedését jelzik Közép-Európában is.

Magyarországon – a hivatkozott szerzők által durva becslésnek nevezett számadat szerint – „1989 óta a magyar társadalom legalább kétharmada elszegényedett”, 1995-ben a szegények aránya 30–35 százalék körüli volt (Andorka–Spéder, 1996:25, 26). A fogyasztási életstílus szerint a népesség 60 százaléka él a „szükségleti fogyasztás” szintjén, ezen belül a fogyasztási minták és a vagyoni helyzet alapján a legalsó rétegbe tartozók aránya 31 százalék (Tóth, 2001:14). A rendszerváltást követő „új szegények” közé tartoznak a munkanélküliek, a rokkantnyugdíjasok és özvegyi nyugdíjasok, a háztartásbeliek és az egyéb eltartottak (Andorka–Spéder, 1996:33), s azok, akik kirekesztődtek a munkaerő-piacról. *A szegénység növekedése feltételezhetően nagyobb mértékben érinti a nőket, mint a férfiakat, még azonos szegénységi szintű családon belül is, mivel a családon belüli élet szervezése első sorban vagy kizárólag a nőkre hárul, főként a szegényebb családokban.* A női népesség 3-szor több, az aktív kereső nők 6,5-szer több házimunkát végeznek, mint férjeik, és 1,6-szer több időt fordítanak gyermekeik gondozására (KSH, 2000c:88–89, 112). Az idősek gondozása szinte kizárólag a nőkre hárul.

A legidősebb korosztályok szegénysége mellett, sőt azt túlhaladva, megjelent a *gyermek szegénysége, akik a rendszerváltás nagy vesztesei közé tartoznak* (Spéder, 2001). UNICEF felmérések szerint Európában főként a rendszerváltó országokban nagy a gyerekek szegénysége (UNICEF, 1999:3), és különösen nagy a gyerekek szegénységkockázata, ha egyedülálló anyával élnek¹⁸ (UNICEF, 1997:26). A 14 éven aluli gyerekek szegénységkockázata az átlag 1,5–2-szerese volt nálunk 1998/99-ben (Medgyesi–Szívós–Tóth, 2000:202). A szegények közé sodródnak a gyerekek a szülő(k) munkanélkülisége esetében és a kedvezőtlen tendencia a rendszerváltás első éveit követően tovább romlott. Míg 1992-ben az egyszülős családok több mint egynegyedében (27 százalék) nem volt a szülőnek kereső munkája, addig 1997-ben már több mint az egyharmadának (36 százalék). 1992-ben az egyszülős családok helyzete a keresetnélküliek arányát tekintve azonos volt az anyai és az apai gondozású családokban (mindkét családtípusban 27 százalékuk volt kereső munka nélkül). 1997-re az egyszülős anyai családok helyzete nagyobb mértékben romlott, mint az apák által

18 A jelentés rávilágít arra, hogy a gyerekek szegénységkockázata az egyszülős családokban a fejlett országokban is nagy (UNICEF, 1997:27).

fenntartott egyszülős családoké: az anyák 37 százalékának (az apák 31 százalékának) nem volt kereső munkája.¹⁹ A munkanélküliség enyhülésével feltételezhetően csökkent a kereső nélküli családokban élő gyermekek száma és aránya, de a fentiekhez hasonló bontásban nem találtam adatokat. *A gyermekek szegénysége feltételezhetően nagyobb mértékben érinti a nőket, mint a férfiakat, mert a szegény gyerekek többsége a többgyermekes családokban és a gyermekeket egyedül nevelő anyák családjaiban koncentrálódik, és ezekben a családokban a házimunka és a gyermekek gondozása nagyobb mértékben hárul a nőkre, mint a férfiakra.*

A jövedelmi szegénység alapját jelentő *jövedelemegyenlőtlenség* a rendszerváltást megelőzően is jellemző volt Magyarországon is, az alsó és felső jövedelmi tizedbe tartozó háztartások egy főre jutó jövedelmében csaknem ötszörös volt a különbség 1972-ben és a rendszerváltás előtti években (KSH, 1999:6). A rendszerváltást követően azonban *a társadalmi-jövedelmi differenciálódás erőteljesen felgyorsult* az érintett országok mindegyikében. Magyarországon 1987-ben a felső és alsó tized átlagjövedelme között 4,6-szeres volt a különbség, ez 1995-ben már 7,5-szeres, ami a becslés szerint 1997-re a 9-szeresére nőtt (KSH, 1999:9–10). A legalacsonyabb és a legmagasabb jövedelmű tized között ma kétszer nagyobb a különbség, mint a nyolcvanas években (Tóth, 2001:11). A témával foglalkozók megjegyzik, hogy a jövedelemegyenlőtlenségi mutatók az európai, vagy Európai Unió országaival hasonló tartományokban mozognak.²⁰ Meg kell azonban jegyezni, hogy az azonos vagy hasonló statisztikai mutatók mögött eltérő emberi reakciók és életérzések húzódnak meg. Kornai János (1980) „foglalkoztatottsághoz szokott népesség” fogalmának analógiájára: másképpen éli meg a jövedelemegyenlőtlenségeket az a lakosság, amelyik beleszületett, hozzászokott egy viszonylag standard jövedelmi egyenlőtlenséghez, és másképpen az, amelyik nem szokott hozzá, és amelyik hirtelen és drámai gyorsasággal szembesült nagy tömegek elszegényedésével, a társadalom kettészakadásával. Még nehezebben tolerálható ez a jelenség, ha az alsó és felső deciliseken belüli, további differenciálódást is figyelembe vesszük, a néhány száz milliárdos látványos megjelenése, és az utcákat hirtelen elárasztó hajléktalanok megfagyásáról szóló hírek fényében. A jövedelem-differenciálódás kedvezőtlen hatásai *a nőket feltételezhetően nagyobb mértékben sújtják, mint a férfiakat*, mert a leszakadt családokban elsősorban a nőkre hárul a gyakran alapvető létfeltételek megteremtéséhez sem elegendő jövedelem elosztásának megoldása.

¹⁹ UNICEF, 1999:39.

²⁰ Vizsgálatok szerint a Gini együtthatók „a kilencvenes évek közepén a kontinentális Európa országainak egyenlőtlenségi rendszereire jellemző értékek körül volt, persze a GDP egy lényegesen alacsonyabb szintjén” (Medgyesi–Szívós–Tóth, 2000:178).

Foglalkoztatottság – védelem a szegénység ellen

A keresőmunka jelentősége felbecsülhetetlen a szegénység leküzdésében. A szegénységvizsgálatok utalnak arra, hogy a szegények döntő többsége a világon mindenütt a munkaerő-piacon kívül található. A kereset döntő szerepet játszik a jövedelemegyenlőtlenségben. Vizsgálat szerint az 1 főre jutó nettó jövedelmek szóródásában a kereset hiánya a szóródás majdnem felét (43%-át) magyarázta 1995-ben (KSH, 1999:12). De összhangban a szegénység kirekesztettségkénti értelmezésével: a kereső munka jelentősége az anyagi biztonság mellett a társadalmi integráció fő eleme, a társadalmi kapcsolatok alapvető színtere is.

A rendszerváltozást követően a nők társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyét illetően *konzervatív szemlélet* vert gyökeret. Ez a jelenség összhangban van a feminista társadalomkritika megállapításával, miszerint a nők társadalmi szerepével ill. szerepeivel kapcsolatos, hivatalos ideológia mindenkor a gazdaság szükségletének megfelelő szerepideált képezi le. A rendszerváltással mérséklődött a munkaerő-kereslet, és ez újraélesztette annak a munkaerő-piaci egyensúlyteremtő mechanizmusnak az igényét, amely a szükségletek szerint vonja ki és nyomja vissza a háztartásba a nőket. 1992-ben a gyermekes családok 62,3 százalékában dolgozott (ti. a háztartáson kívül) az anya, 1997-ben már csak az 51,1 százalékában. A gyermekes családok élet-színvonalát lényegesen befolyásolja a kétkeresős családok arányának csökkenése: 1992-ben az egy- és kétgyermekes családok 48 százalékában volt munkavállaló mindkét szülő, 1997-ben már csak 38 százalékában. Nőtt azoknak a kétszülős családoknak az aránya, ahol csak az apa dolgozik (26,4%-ról 32,4%-ra), és emelkedett azoké, ahol az egyik szülő sem dolgozik (7,3%-ról 10,6%-ra – UNICEF, 1999:39).

A háztartásbeli réteg újratermelődésével, a főállású anyaság előnyeinek túlhangsúlyozásával párhuzamosan feledésbe merült az önálló jövedelem hiányával összefüggő kiszolgáltatottság, amelyről a hatvanas-hetvenes években annyit cikkezett a szépirodalom és a szakirodalom (ugyancsak kiszolgálva a gazdaság növekvő munkaerő-szükségletének igényét). Megkülönböztetett jelentőségre tesz szert a munkaerő-piaci kirekesztettség az *információs társadalomban*, ahol a megszerzett ismeretek elavulása a korábbiaknál gyorsabb, ahol a társadalmi integrációhoz szükséges új ismeretek rohamosan bővülnek. A munkaerő-piacról rövidebb-hosszabb időre kiszorulókká visszakérdési esélye az információs társadalomban rosszabb, mint korábban volt.

Az aktív keresők aránya döntően meghatározza a háztartások jövedelmi szegénységkockázatát. Az alsó jövedelmi tizedbe tartozó háztartásokban az aktív keresők aránya az átlagnak alig a fele (KSH, 1999:26). A nők munkaerő-piaci integrációja a világon mindenütt *háromféle munkaerő-értékesítési stratégia kombinációja szerint alakul* (Koncz, 1987). A) A folyamatos (megszakítás nélküli) munkaviszony elégséges munkaerő-kereslet mellett az iskolázott, főként a felsőfokú végzettség-

gű és/vagy magas beosztású nőkre jellemző. Ők vagy gyermektelenek ill. egyedülállók, vagy olyanok, akik gyermekszülés esetén sem szakítják meg keresőmunkájukat. Esetükben a zavartalan társadalmi integráció feltétele a gyermekelhelyezés megoldása, magánjelleggel vagy intézményi keretekben. B) A nők legnagyobb létszámú rétege a keresőmunka igenlése és vállalása mellett igénybe veszi a rövidebb-hosszabb munkamegszakítás lehetőségét, főként ha azt a társadalom pénzügyileg támogatja. E réteg nagy része a nők munkamegszakítása esetén *átmenetileg vagy véglegesen a szegények közé kerül*. Hogy sikerül-e kiemelkedniük a szegénységből, az a munkaerő-piaci reintegráció esélyétől függ. Kedvezőtlen munkaerő-piaci helyzetben és elsősorban a 40 éven felüli nők esetében a piacgazdaságok többségében gondot okoz az újbóli munkába állás. C) Végül minden országban kisebb-nagyobb számban vállalják a nők a teljes életre szóló háztartásbeli státust. Egy részük megszünteti a munkaviszonyát, más részük eleve nem is létesített munkaviszonyt, semmilyen munkatapasztalattal nem rendelkezik. *E réteg szegénységkockázata főként a társadalmi kirekesztődés szempontjából kiemelkedően nagy*. Egy adott ország női népességének szegénységkockázatát e három réteg eltérő súlyaránya lényegesen befolyásolja.

A háztartásbeliek újratermelődésével fel kell figyelni az új-régi jelenségekre: az egyedül maradt, a társadalmi-munkaerő-piaci integrációra nem képes, megélhetési forrással, nyugdíjjal nem rendelkező nőkre. Az inaktívok szegénységkockázata – a legelső jövedelmi tizedbe kerülés esélye szerint – a népesség többi részéhez képest 3,6-szeres (Tóth, 2001:13). *A magára maradás és ellehetetlenülés veszélye* ma nagyobb, mint a korábbi évtizedekben, részben a csökkenő állami gondoskodás miatt, részben azért, mert a másikért vállalt felelősség a terjedő hedonista életvezetésben mérsékeltebben van jelen. Az önként vagy kényszerből vállalt háztartásbeli státus végső értelme és értéke: a gyermek kirepül a családi fészekből. Az anyaszerep kiürülésével párhuzamosan egyre gyakoribb, hogy a középkorú férj fiatal társal kezd új életet.²¹ A jelenség hátterében a fiatal pályakezdő nők (és férfiak) munkanélküliség miatti szegénységkockázatának növekedése és ezzel párhuzamosan az elszabadult anyagiasság játszik szerepet. A középkorú nők újraraházasodási, partnertalálási esélyei a társadalmilag elfogadott és tolerált korkülönbség, valamint a középkorú férfiak „piaci értékének” növekedése, s a középkorú nőknek a fiatalabbakkal való versenybeli hátránya miatt elenyésző. A 15–25 évre a háztartás falai közé zárt, családgondozásra berendezkedett és elhagyott *nők szegénységkockázatát növeli, hogy megszerzett ismereteik elavulnak*.²² A 40–45 éven felüli nők érdekérvényesítési esélye és munkaerő-pozíciója

21 Az együttélők korszerkezetéről csak 1996-os adatok állnak rendelkezésre. Eszerint 10 és több évvel idősebb a férfi partner a házaspárok 6,1 százalékában, az élettársi kapcsolatok 14,3 százalékában, fordított korkülönbség esetén a 0,5 illetve 4,9 százalékában (KSH, 2001a:40).

22 Ezért előremutató az a kormányzati döntés, amely szerint a gyesen és gyeden levők képzését, átképzését segíti.

egyébként is gyenge, és elhelyezkedésük még akkor is majdnem lehetetlen, ha folyamatos munkaviszony mellett veszítik el állásukat. De lényegesen nehezebb a munkaerő-piacról hosszú időre kivált nők reintegrációja, vagy azok integrációja, akiknek soha nem volt állásuk. A megjósolható jövő a szegénység és a magány.²³

A rendszerváltás utáni növekvő szegénység fő oka, hogy a nők (és férfiak) foglalkoztatottsága lényegesen esett Magyarországon (1. ábra) és a térség országaiban. A nők szegénységkockázata a foglalkoztatás szempontjából a férfiakénál nagyobb. 2000-ben a foglalkoztatottak 45,4%-a volt nő. A munkaképes korú, gazdaságilag nem aktív népességből 405 ezer fő volt egyéb eltartott, akiknek 60 százaléka nő (KSH, 2000b:8-13). A háztartásbeli réteg újratermelődése a rendszerváltás terméke. A munkaképes korú, egyéb eltartottak (többségük háztartásbeli) száma a hatvanas évektől folyamatosan csökkent.²⁴ A rendszerváltást követően újkeletű jelenség, hogy nem csupán a munkaképes korú eltartott nők száma nőtt jelentősen, hanem a férfiaké is.

A szegénységkockázat szempontjából a nők foglalkozási szerkezete a férfiakénál kedvezőtlenebb. A rugalmas foglalkoztatási formákat a nők számára tartja fenn a munkaerőpiac. A döntéshozók és szakírók hazai szinten is egyaránt a rugalmas foglalkoztatási formák elterjesztésében látják a női foglalkoztatás problémáinak megoldását. Pedig a rugalmas foglalkoztatás különböző formái diszkriminatívak, és hozzájárulnak a nők társadalmi hátrányának újratermeléséhez. Alacsony jövedelmet biztosítanak, minimális foglalkoztatási biztonságot: a munkaerőigény csökkenésekor elsőként a nem teljes munkaidősöket bocsátják el. A másodlagos munkaerő-piaci szegmensekből (részmunkaidős, a határozott idejű foglalkoztatás, távmunka) az átlépés esélye a védett, jó keresetet biztosító és előmenetelt kínáló elsődleges szektorba csekély, és az elmúlt évtizedben csökkent (Brinkmann-Ludwig, 2000). Egy korábbi munkámban részletesen elemeztem azt a folyamatot, amely azt reprezentálja, hogy a nők foglalkoztatásának egyre tömegesebbé válásával miként módosul a munkaerő-piaci egyensúlyteremtő funkció ellátása, hogyan veszik át a nők ebbéli szerepét a rugalmas foglalkoztatási formák (Koncz, 1987). A gazdaság változó munkaerő-szükségletéhez történő gyors és rugalmas adaptációt az alternatív foglalkoztatási formák látják el. Ezáltal az egyensúlyteremtő funkció ellátását továbbra is a nőkre testálja a társadalom, de ma már

23 „...meg kell szoknom a magányt. ...nézem a két ajtót: Maurice dolgozószobája, a mi szobánk. Zárva vannak. Csukott ajtó, valami leskelődik mögöttem. Nem nyílik ki, ha nem mozdulok. Nem mozdulni soha. Megállítani az időt és az életet.

De tudom, hogy meg fogok mozdulni. Az ajtó lassan kinyílik, és látni fogom, mi van mögöttem. A jövő. Kinyílik a jövő ajtaja. Lassan. Kérlelhetetlenül. A küszöbön vagyok. Csak ez az ajtó van, és ami mögöttem leselkedik. Félek. És senkit sem hívhatok segítségül. Félek.” (Beauvoir, 1984:120)

24 A 30-39 éves korcsoportban az eltartott nők száma 1960 és 1990 között 389 ezer főről 53 ezer főre csökkent, a 40-54 éves korcsoportban 471 ezer főről 83 ezer főre. Ezekben a korcsoportokban mindössze 6-6 ezer férfi volt. (KSH, 1993:11)

nem a teljes munkaidős állások révén, hanem a rugalmas foglalkoztatási formákon keresztül.

A nők férfiakénál nagyobb szegénységkockázatában szerepet játszik *a foglalkozások nemek szerinti szegregációja*. A feminizálódás mechanizmusa (Koncz, 1994) a foglalkozási hierarchia alsó szféráiba szorítja ki a nőket, ahol az előmeneteli lehetőség, az elérhető jövedelem, az állásbiztonság az átlagosnál rosszabb, a *szegénységkockázat nagyobb*. A foglalkozások nemek szerinti elkülönülése hozzájárul a keresetkülönbségek fennmaradásához, a patriarichális családi hatalmi viszonyok konzerválásához. *A nők az alacsonyabb beosztásokban vannak jelen nagyobb arányban, ami nagyobb szegénységkockázatot jelent*. Vizsgálatok szerint minél alacsonyabb a háztartásfő beosztása, annál nagyobb valószínűséggel kerül a háztartás a szegénységi küszöb alá (KSH, 1999), a betanított és segédmunkás háztartásfő szegénységi rátája az átlag majd háromszorosa (Medgyesi–Szívós–Tóth, 2000:202). A nők a férfiaknál nagyobb arányban voltak jelen 1999-ben a betanított munkások között (54,5%), némileg kisebb arányban a segédmunkások között (44,6% – KSH, 2000a:86).

Fontos szegénységi kockázati tényező az alacsony *iskolai végzettség*: eggyel magasabb iskolafokozat esetén a felére csökken a szegénységkockázat (Tóth, 2001:13). Tegyük hozzá, hogy feltételezhetően szóródik „a szegénységbekerülés esélyhányadosa” (u.ott) az iskolai végzettség különböző szintjein. Ebből a szempontból a nők szegénységkockázata a kisebb férfiakénál, mivel nagyobb arányban rendelkeznek magasabb iskolai végzettséggel. 1996-ban a 25-39 éves női népesség 35,9 százaléka rendelkezett középfokú végzettséggel és 16,4 százalék felsőfokú végzettséggel (a férfiak 24,8 százaléka és 12,5 százaléka – KSH, 2001a:73). A nők iskolázottsági előnyét tompítja, hogy a munkaerő-piaci integráció esélyét és a munkaerő-piaci érdekérvényesítési képességet az iskolai végzettségnél a szakképzettség jobban befolyásolja. Ez utóbbi szerint a nők pozíciói kedvezőtlenebbek, *munkaerő-piaci integrálódási esélyük szakképzettség, főként korszerű szakma hiányában a férfiakénál rosszabb*.

A nők szegénységkockázata a munkanélküliségen keresztül

A keresetnélküliség, *a munkanélküliség a fő kockázati tényező a szegénnyé válásban*. 1997-ben a munkanélküliek aránya a legalsó jövedelmi tizedben az átlagosnak két és félszerese volt (KSH, 1999:26). A háztartásfő munkanélkülisége esetében a szegénységkockázat az alsó jövedelmi tized esetében csaknem 3,4-szeres, az alsó jövedelmi huszadnál négyszeres volt 1995-ben, 1997-ben ennél is magasabb (KSH, 1999:27).

A szegény háztartásokban élők *munkaerőpiaci reintegrációs képessége az átlagnál rosszabb*, mert a munkanélküliség révén romlanak az egyébként is kedvezőtlen integrációs feltételek: a még meglévő készségek is leépülnek, a meglévő ismeretek tovább avulnak, az önbizalomvesz-

tés, a társadalmi kapcsolatok beszűkülése növeli a teljes leszakadás veszélyét. Analógiát kínál a munkaerő-piacról rövidebb-hosszabb időre kikerülő, háztartásba visszavonuló nők társadalmi helyzete. Ez a felismerés vezette már évtizedekkel ezelőtt Evelyn Sullerot-t, a híres francia szociológust, hogy Franciaországban létrehozza a nők számára a munkaerő-piaci integrációt és reintegrációt segítő intézményhálózatot, a Retravailler-t, melynek mintájára azóta a fejlett piacgazdaság más országaiban is kiépült a rendszer.²⁵

Hazai hivatalos adatok szerint 1999-ig a nők alulreprezentáltak voltak a munkanélküliek között. Az elmúlt két évben zajló változások nyomán a nők munkanélküliségi rátája már némileg meghaladja a férfiakét (2. ábra), ami a fejlett piacgazdaságok többségére jellemző trendhez hasonló. A változás iránya a nők nagyobb munkanélküliségi veszélyeztetettségét, ezen keresztül nagyobb szegénységkockázatukat vetíti a jövőbe. Figyelembe kell venni azonban azt is, hogy a családon belüli munkamegosztás nemzetközi és hazai gyakorlata szerint a nők számára a háztartás társadalmilag elfogadott tevékenységi szféra, ezért a női munkanélküliek egy része eltűnik a háztartások csatornáin, anélkül, hogy megjelenne a hivatalos munkanélküli statisztikákban. *A jelenség következtében a nők rejtett munkanélkülisége nagyobb a férfiakénál.* Az általános vagy középiskolát végzett lányok kedvezőtlen munkaerő-piaci viszonyokkal rendelkező térségekben a háztartás keretében tevékenykednek, a családok többsége a férjhezmenésig eltartja őket. A nők körében nagyobb az „elkedvetlenített” munkanélküliek aránya, akik megfelelő munkalehetőség hiányában nem keresnek munkát, nem regisztráltatják magukat a hivatalokban, így nem minősülnek munkanélkülinek. *Ezért a munkanélküliségen keresztül veszélyeztetett szegény nők száma és aránya a hivatalosan kimutatott statisztikánál feltételezhetően nagyobb.*

A nők kereseti hátránya, mint a jövedelmi szegénységkockázat alapja

A nők keresethátránya makacsul tartja magát a világ minden országában.²⁶ Magyarországon a nők a férfiak bruttó keresetének négyötödét (80,8 százalékát), nettó keresetének több mint négyötödét (84,2 százalékát) kapták 1999-ben (KSH, 2000b:16). A nők kereseti hátránya a magánszférában nagyobb, mint a közszférában, és a szervezetenagyság növekedésével jövedelmi pozíciójuk romlik. A nem fizikai foglalkozásokban, ahol az alkalmazotti besorolásban levő nőknek több mint

²⁵ A Szociális és Családügyi Minisztérium európai uniós forrásokból támogatott projekt keretében a nők munkaerő-piaci reintegrációját segítő rendszer kidolgozását kezdte meg.

²⁶ A fejlett piacgazdaságokat vizsgálva legnagyobb a keresetkülönbség Japánban, ahol a nők órábérére a feldolgozóiparban a férfiak órábérének felét sem érte el 1995-ben (Sivard, 1995:15). Skóciában például a nők a férfiak heti keresetének 72%-át kapják, a nők 47%-a helyezkedik el az alacsony jövedelmi tartományban (Kent, 2000:26).

Koncz: A társadalmi kirekesztettség és a szegénységkockázat nemek szerinti különbségei

a fele (55 százaléka) dolgozik, a keresetkülönbség nagyobb, mint a teljesítményt könnyebben mérhető fizikai munkák körében (1. táblázat).

A keresethátrány kettős vetülete:

a) *a nők a kereseti piramis alján helyezkednek el.* Azokban a foglalkozásokban tömörülnek nagy számban, amelyek alacsony keresetet biztosítanak;

b) *ugyanazon foglalkozásban a nők keresete az esetek nagyobb hányadában a férfiak keresete alatt marad.*

Jellegzetes a nők részaránya a kereseti hierarchia két szélső pólusán: az alacsonyabb kereseti tartományokban a nők aránya meghaladja a férfiakét, a felsőbb tartományokban alatta marad (3. ábra). 1997-es átlagkereseti adatok alapján a 60 ezer forintos kereseti sávokban a nők általában nagyobb arányban vannak jelen, a 60 ezer forint feletti sávokban viszont kisebb arányban. 100 ezer forint feletti keresettel a férfiak 11,1 százaléka rendelkezett, a nők 6,1 százaléka, 250 ezer forint feletti keresettel a férfiak 1,4 százaléka, a nők 0,6 százaléka (KSH, 1998:132–133).

A nők keresethátrányát számos tényező magyarázza.

A) A nők nem végeznek a férfiakkal azonos mennyiségű munkát, legalábbis a keresőmunka világában. A keresőtevékenységet végző nők 1999-ben egy átlagos őszi napon 330 percet töltöttek kereső termelő munkával, a férfiak hasonló időráfordításának 78 százalékát. A főfoglalkozásban a nők a férfiak időráfordításának a 90 százalékát töltötték kereső munkával, a jövedelemkiegészítő tevékenységben 69%-át (KSH, 2000c:112). A nők társadalmilag kötött tevékenységekre fordított ideje meghaladja a férfiakét,²⁷ számításaim szerint végzett munkájuk több mint egyharmadát (a háztartási és gyermekgondozási tevékenységet a gyerekek 3 éves kora felett) semmilyen módon, sem anyagilag, sem erkölcsileg nem honorálja a társadalom. S ha a jövedelemnélküliség egyúttal hatalomnélküliséget jelent, akkor ebből a szempontból is alátámasztott a nők társadalmi kirekesztettségének férfiakénál nagyobb kockázata.

B) A nők nem végeznek a férfiakkal azonos minőségű munkát; szakképzettséget és/vagy korszerű szakismereteket, nagy felelősséget igénylő tevékenységeket a férfiaknál kisebb arányban látnak el. Kiseb mértékben rendelkeznek szakképzettséggel a fizikai munka világában: a női alkalmazottak 36 százaléka volt szakmunkás 1999-ben, a férfiak 63 százaléka (KSH, 2000a:86). A szellemi alkalmazottak között a nők aránya kisebb a vezetők között (egyharmaduk – a férfiak fele – volt vezető beosztásban). A nők a vezetési hierarchia alsó és középszféráiban helyezkednek el, a férfiak a felsőszintű vezetők között vannak nagyobb arányban jelen. A foglalkozási hierarchia alsóbb

²⁷ A nők társadalmilag kötött tevékenységekre fordított ideje 527 perc, a férfiaké 486 perc. Ugyanakkor a nők szabadon végzett tevékenységekre fordított ideje (240 perc) a férfiak hasonló célú időfelhasználása (275 perc) alatt marad (KSH, 2000c:88–89).

szintjein a nők jövedelmi szegénységkockázata a nagyobb munkanélküliség kockázat miatt, kumulálódik.

C) A statisztikailag mért pozicionális különbségben a *munkaerő-piaci értékítélet* jut kifejezésre, amely felértékeli a férfiak által végzett munkákat, és leértékeli a nők által végzett tevékenységeket. A munkaerő-piaci értékítélet hatásának érvényesülését jól jellemzi az emberi tőke újratermelése szempontjából elsődleges fontosságú szektorok és a piacgazdaság motorjaként működő pénzügyi szféra keresetkülönbségének mértéke (4. ábra). Az emberi lét szempontjából létfontosságú szektorokban a nők a pénzügyi foglalkozásokban elérhető kereset egyharmadát-kétötödét (a férfiak az egynegyedét-egyharmadát) kapják. A nők nagy arányban dolgoznak az elnőiesedett szociális, egészségügy és oktatás területén, miközben a korábban elnőiesedett pénzügyi szféra elnőiesedése főként a hierarchia magasabb szintjein csökkent a rendszerváltást követően. A keresetkülönbség nemek szerinti ezen sajátosságai az oktatás-egészségügy-szociális ellátás elnőiesedésének fokozódását és a pénzügy elnőiesedésének csökkenését váltja ki a továbbiakban is, fenntartva az oktatás-egészségügy-szociális ellátás jövedelmi leszakadásának tendenciáját, erősítve a nők szegénységkockázatának a férfiakénál nagyobb mértékét.

D) A nők keresethátrányában érvényesül a férfiakénál kedvezőtlenebb foglalkozási szerkezetük *hatása* (strukturális hatás): a nők a rosszabbul fizetett teljes munkaidős állásokban és a rugalmas foglalkoztatási formákként aposztrofált, sokszoros hátrányt nyújtó foglalkozásokban vannak jelen nagyobb arányban.

E) A *nyílt vagy rejtett diszkriminációs hatás* a jövedelmek nemek szerinti különbségeiben a világon mindenütt érvényesül. A nők „objektív tényezőkkel” nem mérhető keresethátrányának egy része női mivoltukból ered, a női munkaerőhöz tapadó munkaerő-piaci és munkáltatói értékítéletet, sztereotípiák nyomán alakul ki. A nyílt diszkriminációt az országok többségének alkotmánya tiltja, a fejlett piacgazdaságokban antidiszkriminációs törvény segíti a tilalom gyakorlati megvalósítását. A rejtett diszkriminációval szemben azonban a legfejlettebb országok is tehetetlenek, mert a bizonyítás igen nehéz. Ezért van nagy jelentősége a bizonyítási teher „megfordításának”, a munkáltatókra hárítása gyakorlatának.

A gyermekes családok szegénységkockázata

A rendszerváltás *fő vesztesei a gyermekek és a gyermekes családok*. A foglalkoztatási szint csökkenése, a gyermekellátásban szerepet játszó termékek árának drasztikus emelkedése, a családgondozás állami támogatásának szűkülése, a fiatalok önállósodásának növekvő nehézségei, a mindennapi léthez nélkülözhetetlen költségek emelkedése miatt nagy mértékben nőtt a gyermekgondozással kapcsolatos kiadások, a gyermekes családok terhei. A hazai vizsgálatok sokoldalúan bizo-

nyítják a gyermekes családok nagyfokú szegénységkockázatát. A kilencvenes évek elején a gyermekes családok szegénységkockázata az átlag másfélszerese volt, az évtized végén csaknem a háromszorosa (Spéder, 2001). A szegény háztartásokban a gyermekek száma az átlagosnál nagyobb,²⁸ a gyermekszám emelkedése növeli a szegénységkockázatot. Az átlagnál kétszer nagyobb háztartásnak kétszer nagyobb az esélye, hogy szegény legyen²⁹ (KSH, 1999:42), *minden újabb gyermek másfélszeres szegénységkockázatot jelent* (Tóth, 2001:13). A Magyarországon „ideálisnak” vallott kétgyermekes házaspár a létminimum 92 százalékán él, ha az egyik fél munkanélküli járadékot vagy jövedelempótló támogatást kap, 82 százalékán, ha az egyik szülő – többnyire a feleség – gyesen van, és a létminimum háromnegyedét kapja, ha az egyik fél eltartott³⁰ (KSH, 2001c:7). Gyermeket vállalni ma Magyarországon a család anyagi helyzetének romlásával, sokak számára az elszegényedéssel jár. A gyermekvállalás előtt a családok 65 százaléka, a gyermekvállalást követően 75 százaléka élt „átlag alatti jóléti viszonyok között” (Spéder, 2001:56). Más vizsgálat arra utal, hogy a gyermeket vállaló nők több mint négyötöde (84 százaléka) él a létminimum alatt (Szabó, 2001:150).

A gyermekes családok között is különösen nehéz helyzetben vannak a *gyermeküket-gyermekeiket egyedül nevelő szülők*, akiknek szegénységkockázata meghaladja az átlag háromszorosát (Spéder, 2001:52). Az egyszülős háztartások száma 1970-hez képest több mint másfélszeresére (163%) nőtt. 1996-ban 379 ezer nő és 68 ezer férfi nevelt egyedül gyermeket, a gyermekeiket egyedül nevelők 85% nő, bár a gyermekeiket egyedül nevelő férfiak száma nagyobb mértékben nőtt (184%) 1970 és 1996 között, mint a nőké (148% – KSH, 2000a:158). A nők között némileg nagyobb azoknak az aránya, akik egynél több gyermeket nevelnek (34%), mint a férfiak között (33% – KSH, 2000a:44).

A gyermekes családok helyzetének romlásában a munkanélküliség mellett a *gyermekgondozás költségei terén csökkenő állami részvállalás* játszik döntő szerepet. A rendszerváltást megelőzően az állam a jelenleginél nagyobb mértékben járult hozzá a gyermekes családok kiadásaihoz, a családtámogatásra fordított kiadások a közép-európai országokban meghaladták a fejlettebb nyugat- és észak-európai országok szintjét. A támogatás mértéke különösen Magyarországon volt impozáns, meghaladva a svédországi és németország kiadások GDP-hez viszonyított arányát (5. ábra).

A rendszerváltást követően lényegesen csökkent a családi pótlék GDP-hez viszonyított aránya, az új demokrácia családi pótlékra a

28 Míg országosan a háztartások 4,4%-ában található három és több 20 év alatti eltartott gyermek, az alsó jövedelmi tizedben 23% (KSH, 1999:27).

29 Örményországi vizsgálatok szerint az átlagnál kétszer nagyobb háztartásnak kétszer nagyobb az esélye, hogy nagyon szegény legyen (UNICEF, 1999:10).

30 Oroszországban a hivatalos statisztikai adatok alapján a kétgyermekes családok 37%-a, a háromgyermekesek fele és a négy és több gyermekes családok közel háromnegyede (72%-a) élt 1997-ben a hivatalos szegénységi küszöb alatt (UNICEF, 1999:10).

rendszerátvitel előtt a lehetőségeihez mérten lényegesen kevesebbet áldoz (6. ábra). A családtámogatásra és a családi pótlékra fordított kiadások reálértéke számottevően csökkent a rendszerátvitelt követően. Tíz év elteltével a családi pótlék a rendszerátvitelt megelőző szint egyharmadát érte el 1 gyermek esetén, valamivel több mint egyharmadot 2 gyermek esetén és majdnem a felét 3 és több gyermek esetén. Az egyedülálló szülőknek nyújtott nagyobb támogatás miatt az arányok némileg kedvezőbben alakultak (2. táblázat).

A gyesre és gyedre fordított összegek is folyamatosan csökkentek a GDP százalékában. Míg 1990-ben ezen családtámogatási forma a GDP 0,64 százaléka, 1997-ben 0,46 százaléka (MSZOSZ, 2000:102). A családgondozás államilag támogatott formáit (gyes, gyed, gyet) elsősorban a nők veszik igénybe. 2000-ben ezer férfi és 242 ezer nő volt gyesen és gyeden, 54 ezer nő vette igénybe a gyetet (KSH, 2000a:6). A gyes és gyed reálértéke az elmúlt tíz év alatt esett, az elmúlt két évben némileg emelkedett. A gyes és gyet minimálbérhez viszonyított aránya lényegesen csökkent, míg 2000-ben a gyes és gyet a minimálbér 65,1 százaléka volt, 2001-ben már csak 45,8 százaléka. A családgondozás céljából a háztartásba visszavonuló nők jövedelmi pozíciója, a családi kasszához való hozzájárulásuk aránya romlik, ami a családon belüli hatalmi pozíciójukat kedvezőtlenül befolyásolja. A gyesről-gyedről visszatérők munkavédelme nem garantált, a Munka Törvénykönyv felmondási tilalma szinte semmi védelmet nem nyújt.

A romló családi jövedelemszínvonal elsősorban a nők helyzetét nehezíti. Főként ők gazdálkodnak a csökkenő pénzbevétellel,³¹ a családon belüli munkamegosztás konzervatív mintái elsősorban a szegényebb családokban jellemzők. *A családon belül a nőkre hull vissza a férfiak helyzetének romlása is, a munkanélküliség és betegség miatt talajt és szerepet veszített – nem ritkán alkoholizmusba menekülő – férfi helyett a nő tartja össze a családot és gazdálkodik a csökkenő jövedelemmel.*

Az egyedülálló nők szegénységkockázata

Az egyszemélyes háztartások száma az elmúlt másfél évtizedben lényegesen emelkedett, 1970 és 1996 között 171 százalékkal. 1996-ban a lakosság 10 százaléka volt egyedülálló (1010 fő), kétharmaduk nő. Az egyedülállók 91 százaléka élt egyedül a lakásban, a férfiak némileg kisebb arányban (89%), mint a nők (92%) (KSH, 2000b:158).

A nyugdíjasok és az idős emberek többsége nő. A nők aránya az életkor előrehaladásával a jobb túlélési valószínűség miatt növekvő. Az idős népesség között a nők aránya növekvő: a 70–79 évesek körében 1000 férfira 1728 nő jutott 2000-ben, a 80 éven felüliek között 2302 (KSH, 2000b:4). A szegénységvizsgálatok szerint a nyugdíjasok

³¹ Nagy Ildikó vizsgálata szerint az éppen a szegényebb rétegekben, a rossz jövedelmi helyzetűek körében a legmagasabb a feleség kizárólagos pénzkezelési gyakorlata (Nagy, 1999:85).

és az egyedül élő idős emberek szegénységkockázata elmarad az országos átlagtól. Az adatok azonban azt mutatják, hogy 1999-ben a nyugdíjas nők 36 százaléka kapott alig több nyugdíjat (30 ezer forintot), mint az akkori egy tagú nyugdíjas háztartásra számított létminimum (26 424 forint), 79 százalékuk 40 ezer forint alatt (KSH, 2000a:158). A minimálbér megemelésével a nyugdíjasok relatív helyzete lényegesen romlott, míg 2000-ben az öregségi nyugdíjminimum a minimálbér 65,1 százalék volt, 2001-ben már csak a 45,8 százaléka.³² A nők az alsó nyugdíjkategoriában felülreprezentáltak (7. ábra). A szegénységhatár alatt élő idős emberek – főként a legidősebbek, a 75 éven felüliek – nagyon szegények: a szegénységi szinttől 40 százalékkal elmarad pénzbevételük (KSH, 1999:27, 29). E népesség több mint négyötöde nő.

A nők érdekérvényesítési képessége a munkaerő-piacon és a politikai döntéshozatali folyamatokban

A nőknek a férfiakénál gyengébb érdekérvényesítési képessége a munkaerő-piacon és a politikai döntéshozatali folyamatokban egyaránt tetten érhető és döntő szerepet játszik a nők nagyobb társadalmi kirekesztettség kockázatában. A nők kisebb arányban vállalnak kereső munkát, munkaerő-piaci hátrányuk a munkábalépés pillanatától megnyilvánul és végigkíséri őket szakmai életpályájuk egészén.³³ A politikai döntéshozatal főbb fórumain a parlamentben, a kormányban, a pártok és a szakszervezetek vezető testületekben kis számban vannak jelen.³⁴ A nők gyengébb érdekérvényesítésének fő oka a társadalmi szerepükből fakadó nagyobb családi elkötelezettség és a családi munkamegosztásból rájuk háruló feladatok.

A nők többsége a munkahelyi karriernél a családi sikereket fontosabbnak tartja. Ennek rendelik alá, vagy ennek rendelődik alá életük szervezésének csaknem minden mozzanata: az aktivitás-inaktivitás közötti választás és a munkahely kiválasztása, a munkahelyi előmenetel és a munkahely-változtatás. Erről árulkodik a férfiaknál kisebb kapcsolati tőkéjük, informális kapcsolataik szűk köre. Mentoraik a közvetlen közösségi kapcsolatokból kerülnek ki, támogatóik többsége pedagógus, családtag, barát, akiknek kapcsolati tőkéjük szintén gyenge. A nőket főként a családi feladataik ellátásában segítik mentoraik, míg a férfiak támogatói a közvetlen karrierépítésben működnek közre. Nők és férfiak egyaránt a férfiak pályagondozására fordítanak na-

³² Köszönet Soósné Bölczy Brigittának, a VDSZ főszakértőjének, hogy erre az összefüggésre felhívta a figyelmemet.

³³ Részletesebben lásd Koncz Katalin (1999): Nők a munkaerő-piacon a rendszerváltást követően. Munkaügyi Szemle, XLIII. évf. 1. sz. 22–27. l.

³⁴ Nők a politikai hatalomban. Készült a Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviselési Titkársága számára a CEDAW jelentéshez. Budapest, 2000. január. 50 l. (Megjelenése folyamatban.)

gyobb figyelmet, őket segítik előmenetelükben (Koncz, 1996). A nők férfiakénál gyengébb érdekérvényesítési képessége döntő szerepet játszik a társadalmi kirekesztettség nagyobb kockázatában.

*

A huszadik század végén, a huszonegyedik század elején a fejlett és közepesen fejlett országokban a szegénységet a társadalmi kirekesztettség fogalma jobban tükrözi, mint a jövedelmi szegénység, s e tágabb fogalom szerint a nők szegénységi kockázata Magyarországon is nagyobb a férfiakénál. A társadalmi ellehetetlenülés közvetlenül és közvetve érinti a nőket, a két hatást együttesen kezelve társadalmi kirekesztésük kockázata a férfiakénál nagyobb. A hazai szegénységvizsgálatok nélkülözik a nők társadalmi helyzetét érvényre juttató feminista nézőpontot. E sajátos szemüvegen keresztül *átrajzolódik a magyarországi szegénységtérkép*, megkérdőjeleződik a szegénységvizsgálatok azon megállapítása, miszerint nők és férfiak szegénységkockázata között nincs lényeges különbség, hogy adott jövedelmi szinten a családtagok azonos helyzetben vannak a társadalmi integráció fontos paramétereit illetően.

A nők *közvetlen szegénységkockázata* a férfiakénál nagyobb, a nők szegényebbek, mint a férfiak a gazdasági aktivitás és a családösszetétel szerinti minden csoportban – az egyedülálló férfiak kivételével. A rendszerváltást követően a nők (és férfiak) foglalkoztatottsága lényegesen csökkent, a nők foglalkoztatási szegénységkockázata a férfiakénál nagyobb, mivel a gazdaságilag aktív nők aránya kisebb. A háztartásbeliek újratermelődésével az egyedül maradt, a társadalmi és munkaerő-piaci integrációra nem képes, megélhetési forrással, nyugdíjjal nem rendelkező nők leszakadása reális veszély. A munkaerő-piacról családgondozás miatt kiváló, gyest-gyedet-gyedet igénybe vevő nők családja a szegénységi szint alá esik, a nők munkaerő-piaci reintegrációjának esélye kicsi. A szegénységkockázat szempontjából a nők foglalkozási szerkezete a férfiakénál kedvezőtlenebb. A védelemben alig részesülő, rugalmas foglalkoztatási formákat a nők számára tartja fenn a munkaerőpiac. A feminizálódás mechanizmusa a foglalkozási hierarchia alsó szféráiba szorítja ki a nőket, ahol az elérhető jövedelem, az állásbiztonság az átlagosnál rosszabb, a szegénységkockázat nagyobb. A munkanélküliségen keresztül veszélyeztetett nők száma és aránya a hivatalos statisztikáknál feltételezhetően nagyobb, s az utóbbi két évben már a regisztrált munkanélküliek között is túlsúlyba kerültek a nők. Munkaerő-piaci pozíciójuk a férfiakénál gyengébb, iskolázottsági előnyüket tompítja, hogy a munkaerő-piaci érdekérvényesítési képességet a szakképzettség jobban befolyásolja. Keresethátrányuk az életpálya egészében fennáll, s az idő előrehaladásával az olló nyílik. A keresetkülönbség életük teljes hosszán át korlátozza a családon belüli hatalmi egyensúly létrejöttét, amely befolyá-

solja a javakhoz való hozzáférés lehetőségét, a szükségletkielégítés mértékét, konzerválja a patriarichális családi viszonyokat. A rendszerváltást követően leépülő családtámogatás miatt különösen nehéz helyzetbe kerültek gyermekeiket egyedül nevelő szülők, akiknek többsége nő. A 75 éven felüliek – főként nők – nagy hányada nagyon szegény. A nők érdekelismerő és érvényesítési képessége a férfiakénál rosszabb, mivel nagy többségük a politikai döntéshozatali folyamatokon kívül reked.

Jelentős a nők közvetett szegénységkockázata is. A rendszerváltást követő, nagy mértékű jövedelemkülönbségkedvezőtlen hatásai a nőket nagyobb mértékben sújtják, mert a leszakadt családokban elsősorban a nőkre hárul a gyakran alapvető létfeltételek megteremtéséhez sem elegendő jövedelem. A gyermekek szegénysége feltételezhetően nagyobb mértékben érinti a nőket, mint a férfiakat, mert a szegény gyerekek többsége a többgyermekes családokban és a gyermekeket egyedül nevelő anyák családjában koncentrálódik, és ezekben a családokban a házimunka és a gyermekek gondozása nagyobb mértékben hárul a nőkre, mint a férfiakra. De a férfiak helyzetének romlása is a nőkre üt vissza, a családfő talajvesztése a nőkre hárít nagy terheket. A munkanélküliség és betegség miatt talajt és szerepet veszített és esetenként alkoholizmusba menekülő férfi helyett a nő tartja össze a családot és gazdálkodik a gyakran a fizikai lét újratermeléséhez sem elegendő jövedelemmel.

Kétes jövő sejlik fel egy olyan társadalomban, ahol a népesség közel felének életérzése a társadalmi kirekesztettséget közvetíti. A családokért ma még mindig nagyobb felelősséget viselő nők érintettségük a férfiakénál nagyobb, főként ha a közvetlen és közvetett kirekesztettség összeadódik. Remélhetőleg az európai uniós normák és követelmények a női esélyegyenlőség iránt is érzékenyítik a politikai döntéshozatal ma még némaságba burkolózó szereplőit.

Hivatkozások

- Andorka Rudolf (1989): Szegénység Magyarországon. Társadalmi Szemle, 44. évf. 12. sz. 30–40. l.
- Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György (1994): Társadalmi riport. TÁRKI, Budapest.
- Andorka Rudolf–Spéder Zsolt (1994): A szegénység a 90-es évek elején. In: Andorka–Kolosi–Vukovich, szerk. Társadalmi riport.. 74–106. l.
- Andorka Rudolf–Spéder Zsolt (1996): Szegénység Magyarországon.1992–1995. Esély, 4. sz. 25–52. l.
- Atkinson, Tony (1998): Társadalmi kirekesztődés, szegénység, munkanélküliség. Esély, 4. sz. 3–18. l.
- Beauvoir, Simone de (1984): A megtört asszony. Európa Könyvkiadó, Budapest, 267 l.
- Bokor Ágnes (1987): Szegénység a mai Magyarországon. Magvető Könyvkiadó, 281 l.
- Bradbury, Bruce–Jantti, Markus (1999): Child Poverty across Industrialized Nations. Innocenti Occasional Papers, Economic and Social Policy Series no. 71. UNICEF, 85 l.

MAGYAR VALÓSÁG

- Brinkmann, Manfred–Ludwig, Christiane (2000): Schattenwirtschaft und Gewerkschaften. DGB Bildungswerk e. V. Nord-Süd-Netz, Düsseldorf, 59 l.
- Castel, Robert (1998): Az új szociális kérdés. *Esély*, 2. sz. 3–19. l.
- Dressler, Gary–Turner, Alvin (1992): Human Resource Management in Canada. Prentice-Hall Canada Inc. Scarborough, Ontario. 699 l.
- Ferge Zsuzsa (1996): A magyar segélyezési rendszer reformja. 2. fejezet. *Esély*, 1. sz. 25–42. l.
- Ferge Zsuzsa (1998): Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből. Kávé Kiadó, Budapest, 160 l.
- Ferge Zsuzsa (2000): Elszabaduló egyenlőtlenségek. Állam, kormányok, civilek. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Társadalompolitikai Olvasókönyvek, Budapest, 488 l.
- Ferge Zsuzsa (2001): Nemzetközi kitekintés: A szegénység leküzdése érdekében folytatott politikák. In: Szociális és Családügyi Minisztérium (2001a) 35–49. l.
- Ferge Zsuzsa–Gara Judit–Horváth Ágota–Szalai Júlia (1980): A szegénységgel és a többoldalúan hátrányos helyzettel kapcsolatos mai nyugati nézetek. *Valóság*, 2. sz. 15–30. l.
- Hegedűs Rita–Spéder Zsolt (1999): Relatív szegénység és kereseti hátrányok. In: Pongrácz Tiborné–Tóth István György (Szerk. 1999) 116–124. l.
- Kent, Robbie (2000): Social inclusion – opening the door to a better Scotland. The Scottish Office Development Department, Edinburgh, 64 l.
- Kolosi Tamás–Tóth István György–Vukovich György (2000): Társadalmi Riport – 2000. TÁRKI, Budapest, 639 l.
- Koncz Katalin (1987): Nők a munkaerőpiacon. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 392 l.
- Koncz Katalin (1994): A bővülő foglalkoztatás ára, a pályák elnöiesedése. *Társadalmi Szemle*, 8–9 sz. 122–132. l.
- Koncz Katalin (1996): Nők a felsővezetésben. Politikusok önmagukról és a nőkről. *Társadalmi Szemle*, 2. sz. 53–63. l.
- Koncz Katalin (2000): Social welfare system in Hungary. International Women's University, Hannover, 25 l.
- Koncz Katalin–Kozma Blanka (1999): Nők és kisebbségi csoportok megkülönböztetett támogatása az Egyesült Államokban, a tapasztalatok magyarországi hasznosításának lehetőségei. *Munkaügyi Szemle*, XLIII. évf. 7–8. sz. 52–58. l.
- Kornai János (1980): A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 658 l.
- Központi Statisztikai Hivatal (1997): Az egyszülős családok adatai. Budapest, 80 l.
- Központi Statisztikai Hivatal (1998): Kereseti arányok a nemzetgazdaságban. Budapest, augusztus, 145 l.
- Központi Statisztikai Hivatal (1999): A szegények jellemzői a mai Magyarországon. Életszínvonal- és emberierőforrás-statisztikai főosztály, Háztartás-, jövedelem- és fogyasztásstatisztikai osztály, Budapest, 70 l.
- Központi Statisztikai Hivatal (2000a): Magyar Statisztikai Évkönyv 1999. Budapest, 587 l.
- Központi Statisztikai Hivatal (2000b): Szociális Statisztikai Évkönyv. Budapest, 230 l.
- Központi Statisztikai Hivatal (2000c): Életmód – időmérleg. Időfelhasználás 1986 és 1999 őszén. Budapest, 201 l.
- Központi Statisztikai Hivatal (2000d): A nemzetgazdaság munkaerőmérlege 2000. január 1. Életszínvonal- és emberierőforrás-statisztikai főosztály, Munkaügy-statisztikai osztály, Budapest, 34 l.
- Központi Statisztikai Hivatal (2001a): Nők és férfiak Magyarországon 2000. Szociális és Családügyi Minisztérium, 141 l.
- Központi Statisztikai Hivatal (2001b): Magyar Statisztikai Zsebkönyv 2000. Budapest.
- Központi Statisztikai Hivatal (2001c): Létminimum, 2000. Budapest, 37 l.

Koncz: A társadalmi kirekesztettség és a szegénységkockázat nemek szerinti különbségei

- Központi Statisztikai Hivatal (2001d): A KSH jelenti. Társadalom és gazdaság, 8. sz. október, 67 l.
- Lévai Katalin–Tóth István György (szerk. 1997): Szerepváltozások. Jelentés a nők és a férfiak helyzetéről 1997. TÁRKI – Munkaügyi Minisztérium Egyenlő Esélyek Titkársága, Budapest.
- Magyar Szakszervezetek Országos Szövetsége (MSZOSZ) (2000): Gazdasági és társadalmi adatok gyűjteménye. Budapest, 228 l.
- Medgyesi Márton–Szívós Péter–Tóth István György (2000): Szegénység és egyenlőtlenségek: generációs eltolódások. In: Kolosi–Tóth–Vukovich (2000) 177–204. l.
- Nagy Ildikó (1999): Családok pénzkézeli szokásai a kilencvenes években. In: Pongrácz Tiborné–Tóth István György (szerk. 1999) 74–97. l.
- Pahl, Jan (1990): Household spending, personal spending and the control of money in marriage. *Sociology*, Vol. 24. No. 1. February, 119–138. l.
- Pongrácz Tiborné–Tóth István György (szerk. 1999): Szerepváltozások. Jelentés a nők és a férfiak helyzetéről 1999. TÁRKI – Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviselői Titkársága, Budapest, 375 l.
- Sivard, Ruth Leger (1995): women ... a world survey. Washington D. C. 48 l.
- Spéder Zsolt (1997): Szegény nők és férfiak. In: Lévai Katalin – Tóth István György (szerk. 1997): 121–138. l.
- Spéder Zsolt (2001): Gyermekszegénység (tények). In: Szociális és Családügyi Minisztérium (2001a) 50–58. l.
- Szabó Istvánné (2001): A gyese, gyeden levők helyzete. In: Szociális és Családügyi Minisztérium (2001a) 150–151. l.
- Szociális és Családügyi Minisztérium (1999): Magyarország IV. és V. kormányzati jelentése az ENSZ számára a nőkkel szemben alkalmazott hátrányos megkülönböztetés minden formájának kiküszöböléséről. Nőképviselői Titkárság, Budapest, március, 87 l.
- Szociális és Családügyi Minisztérium (2000): Szociális támogatások, 2000. január. Budapest, július 13. 1. (Sokszorosított kézirat)
- Szociális és Családügyi Minisztérium (2001a): Utak és lehetőségek a szegénység visszaszorításában. Szociális párbeszéd az ezredforduló Magyarországon. Budapest, 2000. szeptember 22–23. 272 l.
- Szociális és Családügyi Minisztérium (2001b): Szociális támogatások, 2001. január. Budapest, július 15. 1. (Sokszorosított kézirat)
- Tóth István György (2001): Szociális helyzetkép az ezredforduló Magyarországon. In: Szociális és Családügyi Minisztérium (2001a) 10–18. l.
- UNICEF (1997): Children at Risk in Central and Eastern Europe. Perils and Promises. Regional Monitoring Report – No. 4., Florence.
- UNICEF (1999): Women in Transition. The Monee Project. CEE/CIS/BAltics. Regional Monitoring Report – No. 6., Florence, 163 l.
- UNICEF (2000): A League Table of Child Poverty in Rich Nations. Florence, 28 l.
- Vukovich Gabriella (1999): Egyedülálló és gyermeküket egyedül nevelő szülők. In: Pongrácz Tiborné–Tóth István György (szerk. 1999): 63–73. l.

MAGYAR VALÓSÁG

1. táblázat Nemek szerinti jövedelemkülönbségek (bruttó átlagkereset alapján) szervezetnagyság szerint 1998-ban (%)

Szervezetnagyság	Kevesebb mint 30 000 Ft		Több mint 100 000 Ft		Átlagjöv. Nők/Ffiak %
	Nők	Férfiak	Nők	Férfiak	
11 alkalmazottnál kevesebb	72,3	67,6	6,4	5,3	90,8
51 alkalmazottnál kevesebb	65,0	60,1	4,8	5,0	91,1
51 alkalmazottnál több és közsféra együtt	24,0	14,6	6,4	13,9	76,5
300 alkalmazottnál több	13,9	6,5	17,3	28,5	79,9
Közsféra	37,8	35,1	3,6	10,4	83,7
Együtt	32,1	28,5	6,1	11,1	82,3
Fizikai alkalmazottak	52,9	33,4	2,2	9,7	73,3
Nem fizikai alkalmazottak	17,3	16,1	17,0	40,5	63,6

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal, 1998:12–70.

2. táblázat A családi pótlék reálértékének alakulása a gyermekek száma és a családtípus szerint 2000/1990 (%)

Gyermekek száma	Kétszülős család	Egyszülős család
1 gyermek	34,6	35,0
2 gyermek	36,6	39,5
3 és több gyermek	43,2	46,1

Forrás: MSZOSZ, 2000:101.

3. táblázat Egyes szociális támogatások összege 2000-ben és 2001-ben

Szociális támogatás	2000	2001	2001/2000 %
	forint		
Anyasági támogatás	24 900	27 465	110,3
Gyes	16 600	18 310	110,3
Gyet	16 600	18 310	110,3
Családi pótlék gyermekenként			
Egy gyermeket nevelő, egyedülálló	4 500	4 500	
Két gyermeket nevelők családban	4 700	4 700	
Két gyermeket nevelő, egyedülálló	5 400	5 400	
Három vagy több gyermeket nevelők családban	5 900	5 900	
Három vagy több gyermeket nevelő egyedülálló	6 300	6 300	
Öregségi nyugdíj legkisebb összege	16 600	18 310	110,3

Forrás: Szociális és Családügyi Minisztérium, 2000, 2001b és KSH, 2001d.

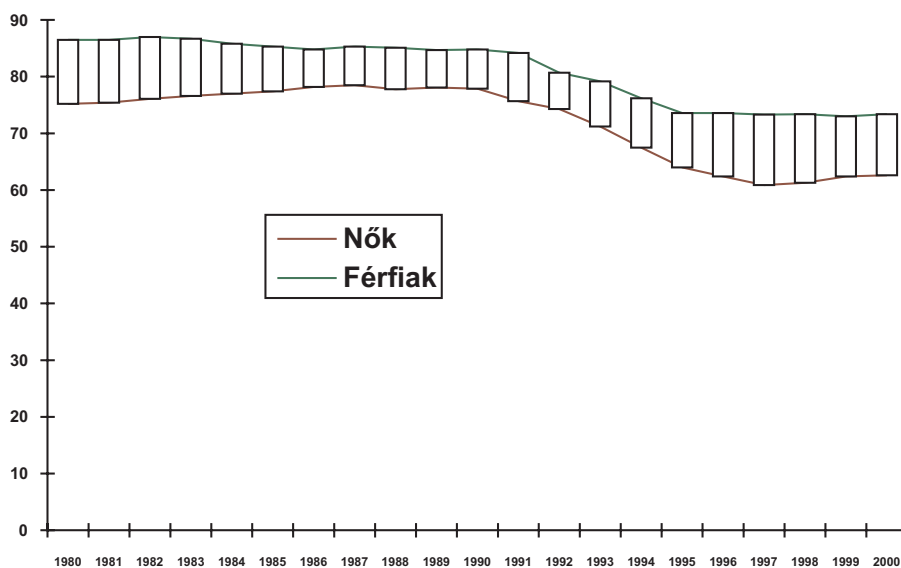
Koncz: A társadalmi kirekesztettség és a szegénységkockázat nemek szerinti különbségei

4. táblázat *Nők aránya a különböző jogcímű nyugdíjasok között 1999-ben (%)*

A nyugdíj típusa	Nők aránya
Öregségi nyugdíjas	62,7
Özvegyi nyugdíjas	97,1
Összes nyugdíjas	60,5
Összes 1919 előtti nyugdíjas	67,8

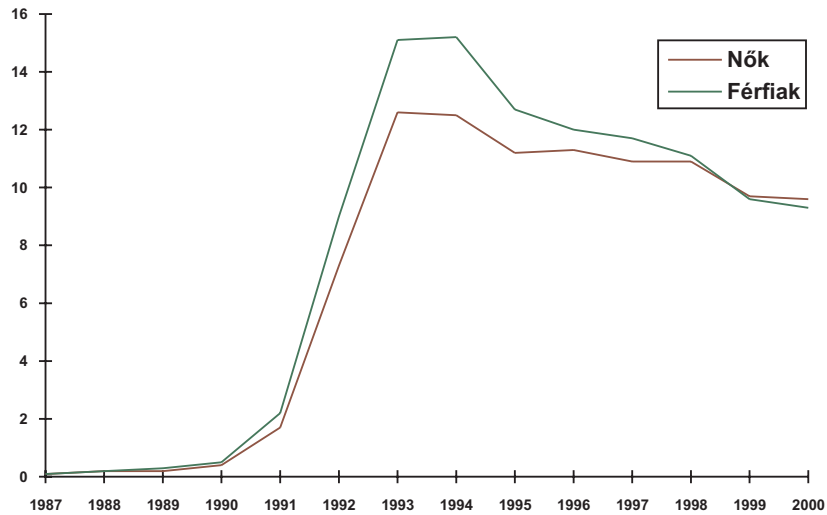
Forrás: Központi Statisztikai Hivatal, 2000a:157.

1. ábra *Gazdasági aktivitás nemek szerint Magyarországon 1980–2000 (%)*

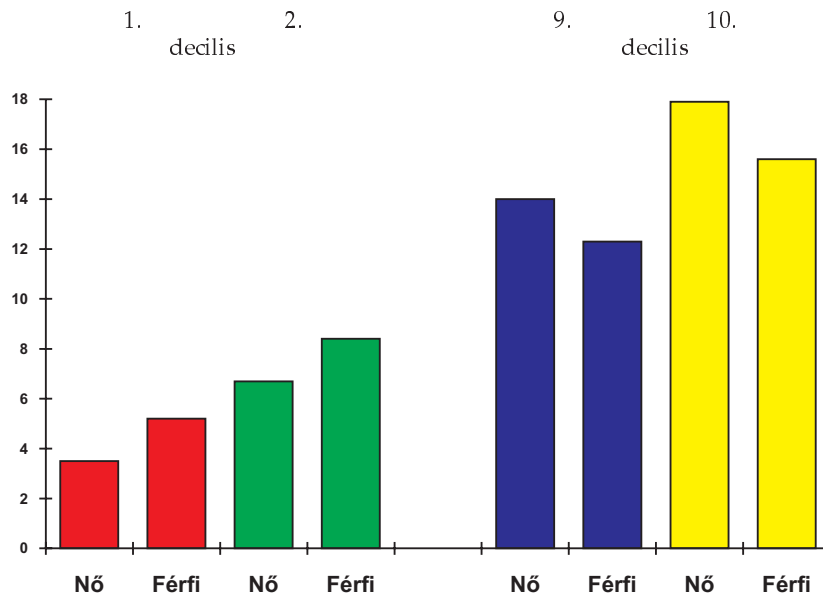
Forrás: Központi Statisztikai Hivatal, 2000d:16–19.

2. ábra A munkanélküliség alakulása nemek szerint 1986 és 2000 között

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal, 2000d:16–19.

3. ábra Aktív keresők aránya jövedelmi decilisek* szerint, nemenként, 1999 (%)

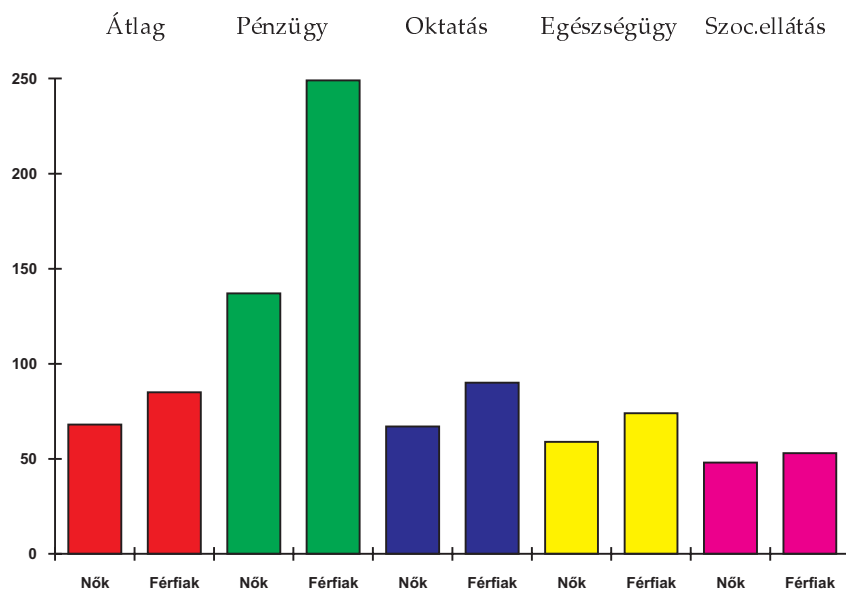

* A népességnek az egy főre jutó személyes célú jövedelem alapján sorba rendezett tizedei.

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal, 2001a:113.

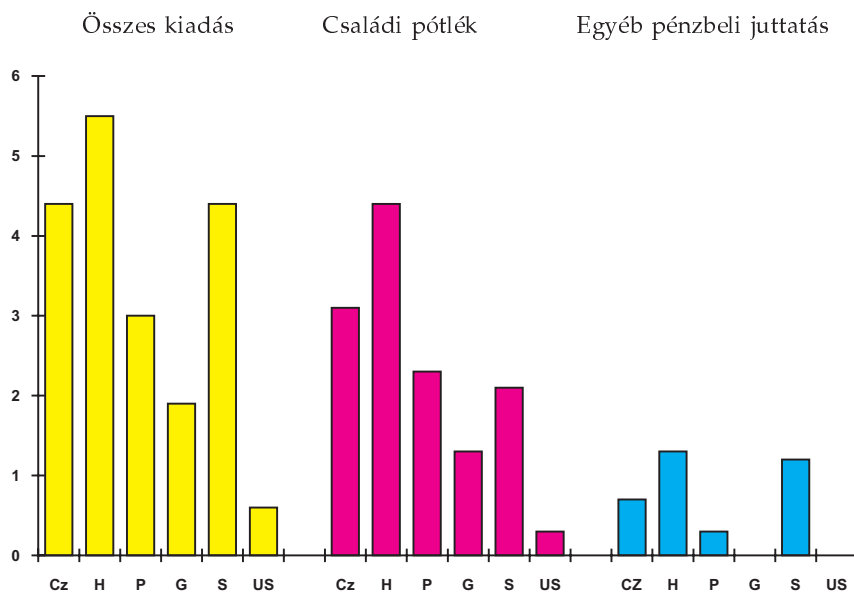
Koncz: A társadalmi kirekesztettség és a szegénységkockázat nemek szerinti különbségei

4. ábra Bruttó átlagkereset az oktatási, egészségügyi, szociális ellátási és pénzügyi foglalkozásokban nemenként, 1999 (ezer forint)

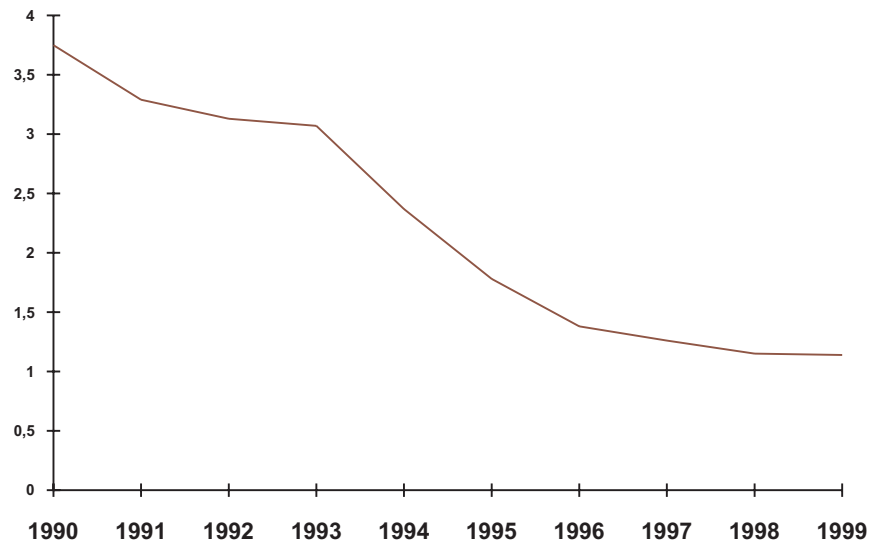
Forrás: Központi Statisztikai Hivatal, 2000b:16.

5. ábra Családi-gyermekgondozási közkiadások a GDP százalékában 1989-ben

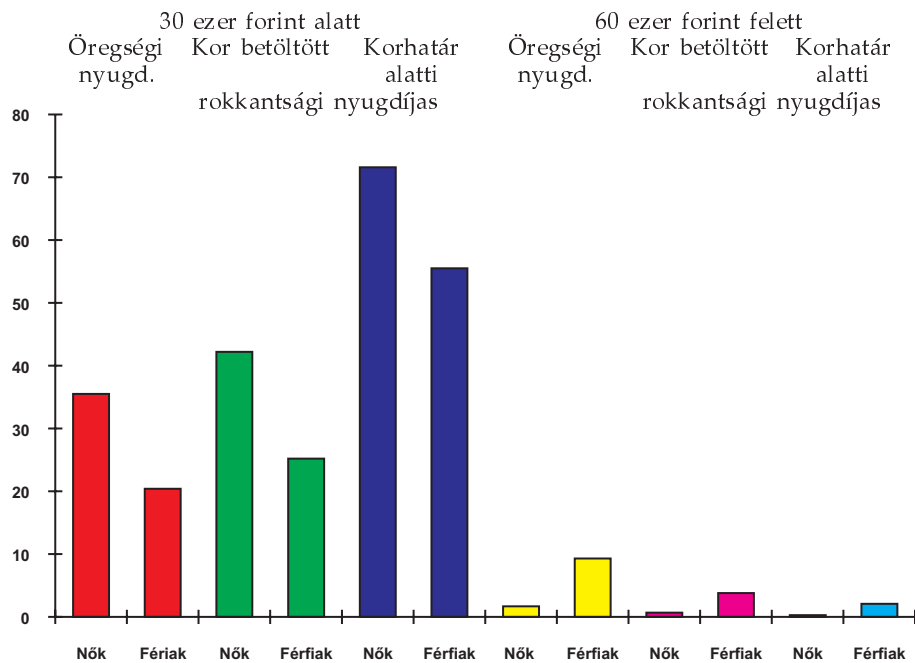
Forrás: UNICEF, 1999:44.

6. ábra A családi pótlék összege a GDP százalékában 1990–1999 között

Forrás: MSZOSZ, 2000:102.

7. ábra Nyugdíjasok aránya a nyugdíjösszeg két szélső pólusán, 2000. január (%)

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal, 2001a:122.

LÉVAI KATALIN

Pik Katalin emlékére

Amikor felkanyarodtam az Erzsébet híd budai hídfőjére és kitértem a város téli képe, arra gondoltam: nagyon sokan indulnak ebben az órában a józsefvárosi zsinagógába, hogy Pik Katalinra emlékezzenek. Eszembe jutott egy régi temetés, a Vági Gáboré. Hatalmas tömeg gyűlt össze a temetőben. Egy idős úr sokáig zavartan nézelődött, majd tisztelettel megkérdezte, kit temetnek itt. – Vági Gábort, a szociológust – feleltük. – Fontos ember lehetett – bólintott a férfi.

Tudtam, hogy most is, ezen a megemlékezésen is sokan leszünk. Ez a szakma nagyon tud temetni. Olyan, mint egy széthullott család, amelynek tagjai ünnepnapokon és temetéseken mind összejönnek, de a hétköznapiakon alig látják egymást. Egy ember jelenlétét akkor érzik igazán, amikor már a hiányával szembesülnek. Mert valójában senki sem fontos. Nincsenek műhelyek, szakmai közösségek, tanítványaikra büszke mesterek és mestereiket követő vagy megtagadó tanítványok. Nincsenek iskolák, ahová tartozni lehet. Nincs szakmai elismerés, méltatás, jutalom, díj. Ebből a szakmából nem lehet erőt meríteni. És ettől szenvedni kell. Ezt a szakmát néhány megszállott tartja lendületben – ilyen volt Pik Kati is –, aki az év legdermesztőbb napján csatlakozott a szakmai megszállottak égi csapatához, Solt Ottiliához, Bognár Szabolcshoz, Nagy Andráshoz, Fekete Évához, kedves halottainkhoz.

Voltak jó barátok, segítőkész kollégák, akik látták, milyen nagy baj van Katalinnal. Nem tudták megmenteni, mert nem lehetett megmenteni. Mégis jó, hogy ott voltak mellette, akkor is, ha az örvényből nem tudták kihúzni. Nehéz megérteni, hogy egy szép és tehetséges ember miért fuldoklik egész életében, és miért nem képes semmit sem meglátni a saját értékeiből. Mintha örökké görbe tükörben szemlélné önmagát, torzított optikán keresztül. Mások azzal az élettel, amelyet ő élt, elégedettek lettek volna. Ő soha nem volt az. Segíthetett volna valaki helyretolni az elcsavarodott látószöveget? Nem tudom.

A nyolcvanas évek közepén találkoztam először Katalinnal, vele készítettem első beszélgetésemet az eufemisztikusan kisebbségkutatásnak elkeresztelt vizsgálatban, amelyben a holokauszt második generációs tagjaival vettünk fel életút-interjúkat. „Csak félig vagyok zsidó, de másfélnek látszom. És így is érzem magam” – mondta.

Szenvedélyesen, olykor indulatosan állt a társadalmi kivetettek oldalán. Nem kímélte magát, közel ment a szegénységhez. Úgy járt-kelt hajléktalanjai, romái között, mint aki oda született. Ez a legtöbb, amit egy segítő tehet. Nem urizálva, távolról adott, hanem a segítség természetes, jóleső gesztusával, közvetlen közelségből. A legérzékenyebb

nyebb írásokat cigányokról, cigánygyerekekről tőle kaptam. Amikor megemlítettem, hogy az Esélyben megjelent cikkeit tanítom az egyetemen, és más tanároknak is ajánlom, csak legyintett. Mint aki nem hiszi, hogy művei bárkit is érdekelhetnek.

Írt, tanított, szociális munkát végzett, gyerekeket nevelt, feleség volt. A női emancipáció kérdései csöppet sem érdekelték. Középosztálybeli hóbortnak tartotta az egészet. Ezen aztán elvitatkoztunk. Szabadság-értelmezéseink végül találkoztak. Örökös ellenzéki, szabad ember volt. Citoyen. A tudást és a tehetséget lenyűgözve tisztelte. Kedves emlékként őrzött egy elmosódott szövegű papírlapot, amelyre Nádas Péter kezéből egyszer véletlenül ráömlött egy kis víz.

Emlékszem egy téli üdülésre a Mátrában. Nagy hó volt, ragyogó téli nap. Kati szinte eksztatikus örömmel szánkózott a fiával. Kipirult arccal, nagy nevetéssel robbantak be az ebédlőbe. Csodáltam, mennyi energia van benne, és hogy ennyire magával ragadja a tél szépsége, hava.

Utolsó munkájaként könyvet írt a szociális munka történetéről. Szemelvények, gyűjtemények jelentek már meg ebben a témában, de ez az első összefoglaló történeti munka. Minden bizonnyal alapmű. Arról, hogyan közelítette meg a szociális munkát, álljon itt egy idézet a könyvből: „*Sine ira et studio*, azaz harag és elfogultság nélkül kell tárgyalni egy történeti munkában az eseményeket. Harag nincs bennem, de elfogultság igen. Vannak olyan gyakorlati tevékenységek, melyeket jobbnak tartok, mint másokat, mert felfogásomhoz közelebb állnak, és ezeknek emiatt talán nagyobb teret szentelek, mint másoknak. Színt kell tehát vallanom: mikor tartom jónak, azaz hasznosnak a szociális munkát? Az elsődleges szempontom mindig az, hogy vajon a felhasználók életminőségét javítja-e az adott tevékenység. Felfogásomban az a szociális munkás képes valóban hasznos, segítő munkát végezni, aki a társadalmi környezet megismerését össze tudja kapcsolni az ember személyiségének, pszichés folyamatainak megismerésével, és mindehhez megtanulja, hogy olyan kommunikációt folytasson, melynek dinamikai elemeire figyelve az összes résztvevővel megérteti magát.”

Tőle szokatlan buzgalommal dolgozott a könyv piaci bevezetésén. Figyelt arra, hogy eljusson a fontos könyvesboltokba, kint legyen a polcokon, hirdetések jelenjenek meg róla szaklapokban. Nem akart nyom nélkül távozni. Megtartotta az utolsó óráit, tanítványai figyelemmel és szeretettel hallgatták. Valószínűleg nem érzékelte már. Csak hidegséget érezhetett, míg végül a legnagyobb hideget választotta, szándékkal és önként. A hajléktalanok sorstársa lett.

És mi itt állunk dideregve.

KERTESI GÁBOR

Oktatási reformterv a tanulási problémákkal küszködő, hátrányos családi háttérű gyermekek megsegítésére az alapfokú oktatásban¹

A tanulási problémákkal küszködő kisgyermekeknek nyújtandó pedagógiai segítségnyújtás metodikája, intézményrendszere és finanszírozási módja tökéletesen kidolgozatlan hazánkban. A helyi fejlesztő-felzárkóztató programok kialakítása teljesen decentralizált módon zajlik. Ez ugyan kétségkívül lehetővé teszi a speciális helyi igényekhez való alkalmazkodást, de azzal a hátulütővel jár, hogy az esetek többségében mindenfajta szakmai kontroll nélkül a helyi oktatókra van bízva, hogy a gyerekekkel *ad hoc* módon – a nemzetközi tapasztalatok, a hazai fejlesztő pedagógia és gyógypedagógia ismereteinek figyelmen kívül hagyásával és mindenfajta hatásvizsgálat mellőzésével – kísérletezzenek. A jó szándékú, de dilettáns helyi segítségnyújtás gyakran abban merül ki, hogy külön csoportokat vagy osztályokat létrehozva elkülönítve oktatják, *korrepetálják* a lemaradó gyerekeket. Ez a megközelítés azonban a nemzetközi irodalom és a hazai tapasztalatok szerint is alkalmatlan a probléma kezelésére, mivel hozzájárul a szóban forgó gyermekek szegregációjához és a probléma akut megoldatlanságához vezet. Ez a gyakorlat tarthatatlan. A tanulmány egy alternatív elképzelést kísérel meg felvázolni.

1. A 21. század egyik legnagyobb kihívása: a munkaerőpiacon versenyképtelen rétegek társadalmi integrációjának problémája

Magyarországon (ahogyan a közép-kelet-európai volt szocialista országokban általában is) két folyamat egybeesett. Az egyik a szocialista gazdasági rendszer összeomlása volt: ez többek között a korábbi, mesterségesen felpumpált foglalkoztatás összeomlásához vezetett. Az átmenettel együtt járó válságban kb. egymillió munkahely szűnt meg, és ez a folyamat az alacsony iskolázottságú embereket különösen sú-

¹ Köszönettel tartozom Semjén Andrásnak tanácsaiért és segítőkész megjegyzéseiért.

lyosan érintette. A másik, nálunk ezzel gyakorlatilag párhuzamosan jelentkező folyamat, amely a fejlett világban már az 1980-as évek eleje óta megfigyelhető, a termelési technológiák gyökeres átalakulása volt. Ez a folyamat a magasabb képzettséget igénylő munkaerő irányában tolta el a munkaerő-keresletet, és az alacsony iskolázottságú emberek munkaerőpiaci helyzetének rohamos romlásával járt. Ez a romlás részben abban nyilvánult meg, hogy az alacsony iskolázottságúak egyre inkább kiszorultak a munkaerőpiacról, részben pedig abban, hogy az iskolázottság szerinti relatív bérkülönbségek megnövekedtek. A képzetlenebb munkaerő felértékelődése a képzetlenek leértékelődését vonta maga után.

A transzformációs válság azonban csak átmeneti volt: 1994-től felgyorsult a külföldi tőke beáramlása, és a stabilizáció után 1997-től már egyértelművé vált, hogy a gazdaság új növekedési pályára állt.² Ez az új növekedés azonban csak meglehetősen mérsékelt foglalkoztatás-növekedést hozott. Ennek oka abban keresendő, hogy a piacképes termelés bővülésére építő, döntően exportvezérelt új típusú gazdasági növekedés nem volt képes felszívni az alacsony iskolázottságú munkaerőt, és nem tudott gyökeret verni az ország válságövezeteiben.

A foglalkoztatásbővülés két fő akadálya ebben a helyzetben tehát egyfelől az iskolázatlan munkaerő viszonylag nagy aránya az országban, másfelől a nagyszámú elmaradott régió, ahol fejletlen a helyi fizikai és humán infrastruktúra. A befektetők ugyanis nem kedvelik azokat a régiókat, ahol alacsony az átlagos iskolázottság, rossz és drága a közlekedés és fejletlen az üzleti infrastruktúra. A tőke még akkor sem jön szívesen ezekbe az övezetekbe, ha a munkaerő költsége itt – azonos képzettség esetén is – lényegesen alacsonyabb, mint másutt.

E helyzet munkaerőpiaci következménye egyfelől az, hogy a gazdasági növekedés ellenére alacsony szintű egyensúlyi foglalkoztatás alakul ki és stabilizálódik, másfelől pedig az, hogy növekszik a válságövezetek foglalkoztatási szempontból értelmezett zártsága: az extrém módon magas közlekedési költségek miatt ingázással nem lehet belőlük kitörni. Ez a gond mindenekelőtt az alacsony iskolázottságú munkaerőt érinti: az ő ajánlati béreik ugyanis nem elégségesek ahhoz, hogy az ingázás költségeit fedezhessék belőlük.

A kedvezőtlen munkaerőpiaci következmények szükségképpen nem maradhatnak kedvezőtlen társadalmi következmények nélkül. Ezek súlyos esetben akár a társadalom kettészakadásának veszélyét is magukban hordozhatják. Ez abból fakad, hogy a növekedés *közvetlen előnyeiből* csak a versenyképes társadalmi rétegek részesülnek, ami önmagában is az egyenlőtlenségek növekedésének forrása lehet. Ugyanakkor joggal feltételezhető, hogy amennyiben tartós lesz a növekedés, annak *közvetett előnyeiből* várhatóan különböző kötségvetési

² A GDP ugyan már korábban is nőtt valamelyest, de addig ezt csak az egyensúlyi helyzet romlása árán volt képes elérni az élénkítő kormányzati politika.

transzfereken keresztül előbb-utóbb a versenyképtelen rétegek is részesülnek. Ez azonban, bár valamelyest mérsékli a jövedelemeloszlás egyenlőtlenségét, erősödő segélyfüggőség kialakulásához vezethet az érintett népességen belül, és rossz (a valódi felemelkedés esélyét is kizáró) magatartási mintákat konzerválhat.

A fenti két hatás együttes következményeként arra számíthatunk, hogy hosszú távon stabilizálódik egy olyan helyzet, amelyben a munkaképes népesség egy részét kitevő és súlyában lassan növekvő, versenyképes társadalmi réteg képes lesz az egész társadalmat eltartani. A versenyképtelen (alacsony iskolázottságú és elmaradott övezetekben élő) társadalmi rétegek szegénysége valószínűleg enyhül majd egy – remélhetőleg – jóindulatú szociálpolitika hatására, de a társadalomba irányuló *tényleges integrációjuk* elmarad. A magyar társadalom fokozatosan egy „első” és „másodrendű” állampolgárokból álló, duális társadalommá válik, s e kettészakadtsága még a regionális dimenzióban is érvényesül. Ez nyilvánvalóan nem kívánatos állapot, s aktív és integrált társadalompolitikával kell tenni ellene. Az itt kifejtésre kerülő javaslat is ezt a célt szolgálja, a hátrányos helyzet átörökítésnek és újratermelődésének megakadályozására koncentrálva.

2. A magyar lakosság iskolázottsági szintje: mítoszok és valóság

Le kell számolni azzal a mítosszal, hogy a magyar lakosság iskolázottsági szintje igen magas. A tények sajnos egészen mást mutatnak: a (korábbi terminológiával) munkaképes korú népesség (20–60 éves férfiak és 20–55 éves nők) iskolázottsági adatai elég siralmas képet tárnak elénk. Az 1998. évi KSH munkaerő-felvétel (továbbiakban MF) 3. hullámának adatai szerint a 20–60 éves, már iskolába nem járó férfiak 24,0 százaléknak nincs 8 osztálynál magasabb iskolai végzettsége (634 ezer fő); a 20–55 éves, iskolába már nem járó nőknél a szóban forgó arány még magasabb, 30,6 százalék (736 ezer fő). Összesen tehát az 1998-ban munkaképes korú, iskolába nem járó népesség mintegy 27 százaléka – összesen 1 millió 370 ezer fő – a munkaerőpiacon értékesíthető ismeretek szempontjából teljesen képzetlennek tekinthető.

A munkaerőállományba belépők, azaz az iskolarendszerekből kilépők iskolázottságáról (kiáramlási adatok) az 1996. évi KSH mikrocenzus és az 1998. évi KSH MF 3. negyedévi adatai alapján alkothatunk képet. (A mérést mindig a mindenkori 20 évesekre végezzük el, hogy jól közelíthessük a 8 osztálynál nem magasabb, *befejezett* iskolai végzettségűek arányát. Például az 1992-ben 16 évesek döntéseit az 1996-ban 20 évesek állapotmutatóival mérhetjük.)

Ennek alapján megállapítható, hogy a munkaerőpiacon értékesít-

³ Az itt közölt adatok a jelzett adatbázisok egyéni file-jain elvégzett saját számításokon alapulnak.

hető képzettség nélküliek (azaz legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezők) állományát 1980 és 1992 között minden évben a 16 évesek állományából legalább 20 százaléknyi képzetlen (legfeljebb 8 osztályt végzett) fiatal gyarapította. Vagyis a képzetlenek gyakorlatilag változatlan ütemű újratermelése egészen a legutóbbi időkig folyt. Ennek káros következményeit legalább még húsz évig érezni fogjuk.

Javulást csak az 1993. évtől kezdődően figyelhettünk meg, akkor is nem kis részben annak következtében, hogy a szóban forgó korcsoport létszáma ekkortól meredeken csökkenni kezdett. Az 1993. évi csúcs 193 ezer fő volt, a 2003. évre várható mélypont pedig kb. 120 ezer fő lesz. Ezután további 7-8 évre várhatóan ezen a szinten stabilizálódik a kilépő korosztályok létszáma. Az iskoláskorú népesség jelentős csökkenése természetesen még a változatlan képzési kapacitások mellett is lehetővé tett valamiféle „középfokú expanziót”. Ennek hatására 2005 körül várhatóan már az adott korosztály 10 százalékára csökken a legfeljebb alapfokú iskolai végzettséggel rendelkező képzetlenek aránya, 2010 körül pedig már 10 százalék alá is csökkenhet. A nyolcvanas évtized és a rendszerváltás éveinek kedvezőtlen iskolázási folyamatai miatt azonban 2000-ben még kb. 450 ezer (a megfelelő korcsoporthoz viszonyítva 22,4 százaléknyi!) 20–36 éves, értékesíthető képzettséggel nem rendelkező, iskolába már nem járó fiatalja van az országnak. E 450 ezer fiatalból 90 ezernek még soha nem volt munkája, 112 ezernek pedig legalább két éve nincs munkája: vagyis 202 ezer fő (a 450 ezer képzetlen fiatal 45 százaléka) maradt tartósan munka nélkül.

A 8 osztálynál nem magasabb végzettségű, 1996-ban 20 éves fiatalok száma 24 600 fő volt. Az 1993/94. évi országosan reprezentatív cigányfelvétel adatai azt mutatják, hogy ebből a generációból a romák körében nagyjából 25 százalék tudott 8 osztálynál magasabb végzettségre szert tenni. Ha a generáció teljes létszámát durván 100 000 főnek vesszük, ebből és a roma népesség lélekszámából azt becsülhetjük, hogy az országosan mintegy 24–25 ezer fő képzetlennek mintegy 30 százaléka (kb. 7500 fő) lehetett roma. A romák eszerint a képzetlenek körében jelentősen felülreprezentáltak. Ezek a már eleve kedvezőtlen arányok a közeljövőben rövid idő alatt várhatóan tovább romlanak: 2006-ra, amikor is országosan 10 százalékra süllyedhet a korosztályból hasznosítható képzettség nélkül (maximum 8 osztályos végzettséggel) kilépők aránya, körükben a romák részaránya már akkor is elérheti a 60 százalékot (azaz 10 800 főből 7020 főt), ha a romák körében is a képzetlenek hasonló mértékű (kb. 10 százalékos) javulását prognosztizáljuk. Vagyis igen rövid távon a 8 osztályos végzettség etnicizálására számíthatunk. Ez roppant kedvezőtlen fejlemény.

3. Hogyan lehet ezen változtatni? Szempontok és előzetes megfontolások

Ez ügyben figyelembe kell venni az iskolázatlan népesség arányának csökkentésére és az etnikai kisebbségek oktatási hátrányainak felszámolására vonatkozó, széles körű nemzetközi tapasztalatokat. Főként az amerikai tapasztalatok kínálkoznak hasznos referenciapontként, ahol nagy számú oktatási, képzési, felnőttképzési stb. program működik évtizedek óta, és ahol e programok értékelése, illetve utólagos hatásvizsgálata megszokott dolog.

E tapasztalatok szerint az ilyen oktatási-képzési programok annál sikeresebbek lehetnek, minél fiatalabb életkorban kerül sor ezekre. Ezt támasztja alá az a szomorú tapasztalat is, miszerint a (pl. a korábbi iskolai kudarcok felszámolását célzó) felnőttoktatási, illetve átképzési programok ezen a téren nagyjában-egészében sikertelennek tekinthetők. A programból való kilépés utáni hatásai ugyanis – számos egybehangzó tapasztalat szerint – szinte teljesen elenyésznek.

Az ilyen programok sikerének esélyeit növeli, ha több erőforrást (pénzt és időt) áldoznak rájuk, ha nagyobb pedagógiai szakértelemmel tervezik meg és működtetik ezeket, ha nagyobb gondot fordítanak a program feltételeit biztosító, megfelelő intézményrendszer megtervezésére, s egyúttal a megfelelően ösztönző finanszírozási formák megtervezésére, és ha törekednek arra, hogy a program (rövid és hosszabb távú) hatásait megmérjék, megteremtve ezzel a lehetőséget a hibák felismerésére és menet közbeni korrekációjára.

Ahhoz, hogy felszámolhassuk, először is elemezni kell az iskolai sikertelenség okait. Ezek között előkelő helyet foglalnak el

- a *családi eredetű társadalmi-kulturális hátrányok*, azaz a szülők alacsony iskolázottságának, állástalanságának, szegénységének és rossz lakáshelyzetének a következményei;

- a *települési-lakóhelyi hátrányok*, így pl. az óvoda vagy az óvodai férőhelyek hiánya, az alapfokú iskola hiánya vagy gyenge minősége, a középfokú oktatási intézmény hiánya, a fejletlen közlekedési infrastruktúra, amely nehezíti a más településre iskolába járók hétköznapjait, valamint a magas közlekedési költségek;

- az *előítéleten alapuló elkülönítési szándék* a középosztály (vagy a társadalom átlaga) részéről. Ez különösen súlyos következményekhez vezethet, ha a várhatóan sikertelen iskolai pályafutású gyermekek közül sokan egy jól megkülönböztethető etnikai kisebbséghez tartoznak (lásd a korábban elmondottakat a 8 osztályos végzettséggel záruló iskolai pályafutások közeljövőben várható etnicizálódásáról);

- a *szegregáció formái*, amelyek közül is szélsőséges eset a különböző akkumulálódott hátrányok miatt tanulási nehézségekkel küzdő, de szellemileg nem sérült vagy visszamaradott gyerekek száműzése a kisegítő iskolákba, ami a hátrányok tartós konzerválásának biztos módja;

- a település vagy az iskola átlagánál *rosszabb tárgyi és pedagógiai feltételek* biztosítása a hátrányos helyzetű gyerekek számára.

A családból hozott társadalmi-kulturális hátrányok közül külön ki kell emelni egy, az alacsony iskolázottságú szülőket tartalmazó, szegénységben élő családokban rendkívül gyakori problémát, az írás-olvasási események csaknem teljes hiányát. Ennek a tényezőnek súlyos következményei vannak az ilyen családban felnövekvő gyermekek iskolai eredményességére nézve.

Réger Zitának egy, az alacsony iskolázottságú szülőkre vonatkozó, de a szegénységben élő családok gyermekeire általánosan is érvényes írása (Réger, 1995) a cigány gyermekekre nézve ezt így fogalmazta meg: „Iskolázott családokban végzett olvasáspszichológiai vizsgálatok azt mutatják: a szülők és az idősebb gyerekek tudatos tanító-gyakoroltató tevékenységének eredményeként a gyermekek már az iskola előtti életkorban rengeteg tapasztalatra tesznek szert az írott vagy nyomtatott szövegek használatával kapcsolatban. Ennek során számos olyan nyelvhasználati, interakciós – kapcsolatteremtő-együttműködési – készséget sajátítanak el, amelyek alapvetően fontosak az olvasás és írás eszközszerű használatának későbbi elsajátításához, s az írott-nyomtatott szövegekhez kapcsolódó iskolai kommunikációhoz. [...] Mindezekből a készségekből a hagyományos cigány közösségek gyermekei úgyszólván semmit sem sajátítanak el. A hagyományos cigány közösségekben a cigány kisgyermeket körülvevő tárgyi világból hiányzik a gyermekkönyv (s többnyire hiányzanak a játéktárgyak is). A felnőttekkel való közös tevékenységből, a mindennapi élet helyzetéből rendszerint hiányoznak azok a tipikus helyzetek, tevékenységek, amelyekben [...] az »írásbeliséggel« kapcsolatos események» előfordulhatnak. Ez azt jelenti, hogy [...] funkcionálisan írástudatlan szülők gyermekeként nevelődve, a cigány gyermekek nélkülözni fogják mindazokat a tárgyi és nyelvi ismereteket, fogalmi készleteket, viselkedési és interakciós mintákat, amelyeket a környező kultúrában élő gyermekek a felnőttek közvetítésével a könyvekből, a könyvekhez kapcsolódó tevékenységek során elsajátítanak. [...] Az iskola feltételezi, sőt elvárja ezt a könyvekből, az írásbeliséggel kapcsolatban megszerzett tárgyi és nyelvi tudást, és kezdettől fogva épít rá. [...] Az otthon elvárt és az oktatás által megkívánt nyelvhasználati módok szélsőségesen különböző mivolta súlyos nehézségek, kudarcok forrása a gyermekek számára az iskolában. Ez a tényező valószínűleg már önmagában is mintegy »garantálja« az iskolai eredménytelenséget.”

A fentiek értelmében tehát a hátrányos szocio-kulturális helyzetű családok gyermekeire váró (a későbbi társadalmi, munkaerőpiaci kudarcokat mintegy megalapozó) iskolai kudarcok felszámolásához a fő feladat: minél fiatalabb életkorban pótolni azokat a készségeket, amelyek a későbbi eredményes iskolai pályafutás zálogai lehetnek.

Ezzel kapcsolatban megismételném tanulmányom néhány provokatív megállapítását:

- Az ehhez szükséges fejlesztő pedagógiai segítségnyújtás megfelelő módjait megtalálni igen bonyolult szakkérdés: pedagógiai-oktatáspszichológiai, intézménytervezési és finanszírozási problémák sokaságának a szimultán megoldását feltételezi. Tudomásom szerint Magyarországon erre mind ez ideig kísérlet sem történt. Ehelyett: *a helyi fejlesztő-felzárkóztató programok teljesen decentralizált formája* jött létre, amelyben mindenfajta *szakmai kontroll nélkül* bízták a helyi oktatókra, hogy *ad hoc* módon kísérletezzenek a gyerekekkel, a nemzetközi tapasztalatok, a hazai fejlesztő pedagógia és gyógypedagógia valamint mindenfajta hatásvizsgálat eredményeinek ismerete nélkül.

- Az a tény, hogy a kiegészítő etnikai normatív támogatásokból finanszírozott, cigány felzárkóztató programok az esetek nagy részében a tanulási problémákkal küszködő roma gyerekek szegregálásának eszközeivé váltak, véleményem szerint csak részben vezethető vissza arra, hogy a többségi társadalom igyekszik elkülöníteni magától a roma gyerekeket. A cigány felzárkóztató programok eltorzulásában – tehát hogy fejlesztés helyett szegregálást, minőségi segítség helyett csökkentett minőségű oktatást regisztrálhatunk – legalább ilyen fontos szerepet játszik az a körülmény, hogy *a tanulási problémákkal küszködő kisgyermek felé irányuló pedagógiai segítségnyújtás metodikája, intézményrendszere és finanszírozásának módja teljesen kidolgozatlan hazánkban.*

- A jószándékú, de dilettáns helyi segítségnyújtás ennek hiányában gyakran kimerül abban, hogy külön kiscsoportokat vagy osztályokat létrehozva, korrepetálják a lemaradó (cigány vagy nem cigány) gyerekeket, amivel azonban akaratlanul *maguk is hozzájárulnak a szóban forgó gyermekek szegregációjához és a probléma akut megoldatlanságához.*

Ez a gyakorlat tarthatatlan. Elszomorító, hogy ennek a rossz, dilettáns mintának a kritikátlan követése érhető tetten a roma gyerekek felzárkóztatását elősegíteni hivatott PHARE-pénzek elosztásában is. Legalábbis az eddigi, igen takarékosan csepegtetett információk erre engednek következtetni.

A továbbiakban megpróbálok *felvázolni* egy alternatív elképzelést. Tervezetemet vitaindítónak szánom. Azt gondolom, itt az ideje, hogy pedagógusok, pszichológusok, nyelvészek, szociológusok, közgazdászok, jogászok és kormányzati tényezők – felismerve a probléma súlyát és komplexitását – *együttesen és komolyan munkához lássanak*, és közösen kialakítsanak, kikísérletezzenek egy, a mainál lényegesen jobb megoldást.

4. Egy reformelképzelés vázlata

Az alábbiakban rámutatok azokra a megoldandó problémákra és – esetenként – megoldási lehetőségekre, amelyek egy ilyen jellegű program megtervezésekor okvetlenül felmerülnek. A lista természetesen nem teljes. Ez az írás csupán vitaindító szerepre kíván vállalkozni –

a részletes megoldás kialakításához több tudományterület képviselőinek koordinált cselekvésére van szükség.

4.1. A képességek problémája

Szakítani kell a képességek statikus koncepciójával. A képességek nem exogén módon adóttak, hanem tanulás révén fejleszthetők és alakíthatók, a tanulás révén fejlesztett képességek pedig további tanuláshoz vezetnek.

A képességek nem egydimenziósak, s különösképpen nem azonosak a kognitív képességekkel. *Legalább* öt különböző típusú képességet kell megkülönböztetnünk, amelyek valamilyen fontos szerepet játszanak a tanulásban, illetve amelyeknek a tanulás során végbement fejlesztése jelentős mértékben befolyásolja az egyének életkilátásait: a kognitív képességeket, a szociális jártasságokat, a motivációt, az önbecsülést, az érzelmi érettséget és stabilitást (és nyilván még több más képességet is).

A kognitív képességekre fixálódó pedagógiai beavatkozások komoly károkat okozhatnak: sikertelenség esetén frusztrációt okozhatnak, rombolják a gyerekek önbecsülését és tanulási motivációját. A sikeres korai beavatkozások nemzetközi tapasztalatai⁴ arról győznek meg, hogy a gyerekek szociális jártasságai és megfelelő motivációi legalább olyan fontosak, mint az IQ-juk. Ráadásul ezek könnyebben változtathatóak, mint a kognitív képességek.

A különböző országokban lezajlott, sikeres pedagógiai programok hosszú távú eredményességét mérő követési vizsgálatok azt is kimutatták, hogy a későbbi életpálya során a motivációnak, önbecsülésnek és szociális jártasságoknak kulcsszerepük van a hátrányos helyzetű fiatalok társadalmi integrálódásában: javítják a továbbtanulási és foglalkoztatási esélyeket, csökkentik a bűnözés valószínűségét, a lányok esetében csökkentik a korai terhesség valószínűségét, és csökkentik a segélyfüggőség mértékét stb.

4.2. A család szerepe

A család szerepe a fejlesztő pedagógiai munkában alapvető. A szülők túlnyomó többsége szereti gyermekeit, gondoskodik róluk, és képes arra, hogy – a számára adott korlátok között – kompetens döntéseket hozzon gyermekei sorsáról. Még az iskolázatlan és szegény sorban élő szülők is képesek különbséget tenni jó és rossz iskola, jó és rossz tanár között. Semmilyen segítő pedagógiai programot nem lehet a szülők feje fölött, a szülők megkerülésével bevezetni. (Ennek garan-

⁴ Lásd: Barnett (1993), Haskins (1989), Heckman (1995) (1999), Schweinhart–Barnes–Weikart (1993) összefoglaló beáramlóit.

ciáiról egyébként az ösztönzési rendszer megtervezésekor gondoskodni kell. Lásd a 4.5. pontot!)

A pedagógusnak dolgoznia kell azon, hogy a szülők lehetőség szerint részt vállaljanak (ha bármilyen minimális mértékben is), a fejlesztő pedagógiai munkában, vagy legalábbis erkölcsileg támogassák azt, elősegítve ezzel a gyermekben a pozitív hozzáállás kialakulását.

4.3. Integrált oktatás

Az oktatás egésze csakis integrált keretek között folyhat. Valószínűleg igen ritka eset az, hogy egy gyermek az oktatás minden területén lemarad, és tanulási problémákkal küszködik. Az egyéni vagy kiscsoportos fejlesztő pedagógiai segítségnyújtás nem lehet indok a tartós és a tanulás minden területére kiterjedő elkülönítésre.

A segítségre szoruló gyermeket az érintett pedagógiai részterületen vagy a részképeségekre vonatkozóan szükség szerint elkülönített fejlesztő segítségnyújtásban kell részesíteni; minden egyéb területen azonban – végső esetben, ha nem marad más, akkor a testnevelés, a rajz, az ének és az osztályfőnöki foglalkozások keretében – minden áron törekedni kell arra, hogy az adott lakóhelyi közösség átlagos képességű gyermekeivel integráltan vegyen részt a iskolai foglalkozásokon.

Az iskolai elkülönítést törvényi úton is meg kell tiltani, gyakorlatát pedig szankcionálni kell.

4.4. Pedagógiai szakértelem

A programok megtervezésekor a pedagógiai szakértelem alkalmazása, a minőségi oktatás döntő fontosságú. A probléma komplexitása nem engedi meg, hogy teljesen spontán módon, a világban és hazánkban felhalmozódott pedagógiai tapasztalatok rendszerezése és alkalmazása nélkül, pusztán a jóindulatra támaszkodva, működtessenek iskolák fejlesztő programokat. Ezen a téren legalább négy különböző feladatot kell megoldani:

(a) A modern fejlesztő pedagógia eredményeit adaptálni kell a közoktatásban.

- Ennek a kilencvenes években Magyarországon szűk körben elterjedt pedagógiai szemléletnek a kiindulópontja egészen más, mint a hagyományos felzárkóztató-fejlesztő módszereké: a mechanikus korrepetálási gyakorlatok helyett a részképeség-problémák és tanulási gondok alapjaihoz megy vissza: a modern nyelvészet, a pszichológia és gyógypedagógia eredményeit felhasználva, elemi összetevőire bontja a tanulás összetett kognitív mechanizmusát, s onnan építi fel újra, elemenként szisztematikusan fejlesztve a tanuláshoz szüksé-

ges képességeket. Holisztikus szemléletű: nagy súlyt fektet a kognitív és testi képességek összhangjára, a motiváció, az érzelmi feldolgozás és a szociális jártasságok szerepére.

- A modern fejlesztő pedagógia Magyarországon a magán- és alapítványi iskolák közvetítésével terjedt el. A tanulási vagy magatartási problémás gyerekeket nevelő középosztályi családok – felismerve, hogy az állami közoktatás keretei között megfelelő pedagógiai segítséget nem kaphatnak – fizetőképes keresletet támasztottak a magánintézmények szolgáltatásai iránt, amelyek a megfelelő pedagógiai kínálatot meghonosították hazánkban. E kínálat volumene távolról sem elegendő, tekintetbe véve azt, hogy igen hasonló fajtájú pedagógiai segítségre szorul sok tízezer, tanulási problémával küszködő, iskolázatlan és szegény családból származó gyermek is. A fejlesztő pedagógia széles körben való elterjesztése nem lehetséges a felsőoktatás komolyabb mértékű átszervezése nélkül. Ez átvezet a következő ponthoz.

(b) A felsőoktatásban kiemelten kell kezelni azoknak a tanároknak a képzését, akik képesek a fejlesztő pedagógia alkalmazására. Az ő képzésükre elegendő pénzt és szellemi erőforrást kell áldozni.

- A felsőoktatási képzésbe be kell vonni a magán- és alapítványi iskolák már ilyen jellegű tapasztalattal rendelkező tanárait, külföldi tanulmányutakra kell küldeni az erre specializálódó felsőoktatási tanárokat.

- A jelenleg aktív általános iskolai tanárok közül azokat, akik ilyen jellegű ismeretek iránt érdeklődést mutatnak, rendszeres továbbképzésben kell részesíteni.

(c) A sikeres fejlesztő programok külföldi tapasztalatait tanulmányozni kell, tapasztalataikat be kell építeni a hazai gyakorlatba.

- A nagy számú, jól működő amerikai program mellett különös figyelmet érdemelnek azok a speciális programok, melyekben kulturálisan igen különböző etnikai kisebbségek sikeres felzárkóztatására került sor: mint pl. Izraelben az Etiópiából bevándorolt zsidók gyermekei vagy Hollandiában a suriname-i bevándorlók gyermekei esetében.

(d) Meg kell találni hazánkban azokat a viszonylag jól működő, már meglévő óvodai és iskolai programokat, amelyek – többnyire a modern pedagógiai szemléletre támaszkodva – képesek sikereket felmutatni. Ezek eredményeit egyfelől be lehetne építeni az új programokba, másfelől pedig az ezeket kidolgozó, alkalmazó intézmények lehetnének a beindítandó modellkísérletek terepei.

- A modellkísérleteket, a hazai és külföldi tapasztalatok figyelembevételével szakértői munkacsoportnak kell megtervezniük. E modellkísérletben szaktanároknak, pszichológusoknak, gyógypedagóg-

gusoknak, fejlesztő pedagógusoknak, óvónőknek kellene részt venniük, hogy csak a legfontosabb érintett szakmák képviselőit említsük.

- A modellkísérletek célja, hogy kikísérletezzenek működőképes csoportos és egyéni fejlesztő programokat, melyeket megfelelő hatás-vizsgálatokkal tesztelnek. A kipróbált és bevált programokhoz leírásokat és tanítási segédanyagokat készítenének. A modellkísérleteket lefolytató óvodák és iskolák egyben mintaóvodaként illetve mintaiskolaként is működnének abból a célból, hogy betanítási terepei legyenek a kikísérletezett pedagógiai eljárásoknak.

- A modellkísérletek megtervezése során ügyelni kell az alkalmazott eljárások megfelelő változatosságára. Arra kell gondolni, hogy egy országos méretekben beinduló, nagyméretű fejlesztő program beindításakor csak a kikísérletezett megoldásokból lehet választani.

4.5. Intézményi rendszer és finanszírozás

(a) A nemzeti, etnikai oktatáshoz tartozó kiegészítő normatív hozzájárulásból finanszírozott cigány felzárkóztató programokat meg kell szüntetni. Ezek helyett alanyi jogon kell biztosítani minden tanulási problémával küszködő gyerek száma a fejlesztő pedagógiai segítséget, etnikai hovatartozásuktól függetlenül.

(b) Országos szűrőhálózatot kell kiépíteni a tanulási problémás gyerekek kiszűrésére, minél korábbi életkorban.

- A szűrést iskolapszichológusoknak, fejlesztő pedagógusoknak, gyógypedagógusoknak kell elvégezniük. Gondoskodni kell arról, hogy minden nagyobb iskolában legyen egy iskolapszichológus, és legyenek specializált fejlesztő pedagógusok. A kisebb iskolák pedagógusai résztvevénységként megtanulhatnak – továbbképzés keretében – a fejlesztő módszerek néhány fontosabb elemét, lehetőleg úgy, hogy egymás tudását kiegészítve, a legfontosabb alkalmazási területeket többé-kevésbé lefedjék. A kisebb iskolák egymással együttműködve, közösen alkalmazhatnának iskolapszichológust.

- Országosan standardizált szűrési eljárást kell kidolgozni. A szűrést minden óvodában és általános iskolában időről időre el kell végezni.

(c) A finanszírozás módját illetően radikális változtatásra van szükség.

- Nem az iskolának vagy az önkormányzatnak kell juttatni a fejlesztő programok anyagi fedezetét, hanem közvetlenül az érintett családoknak, hogy – a középosztályi családok magániskolai keresletével analóg módon – ők is valamilyen tranzaktív kapcsolatba léphessenek a gyermekeiket oktató iskolával. E programok finanszírozását ki kell emelni az önkormányzati normatív finanszírozási rendszerből, és központi céltámogatás formájában kell megvalósítani.

- Ezt egy utalvány-jellegű (voucher) rendszer⁵ bevezetésével lehetne a legkönnyebben és legeredményesebben megvalósítani: az utalvány összegét kizárólag fejlesztő pedagógiai segítség igénybevételeinek finanszírozására lehetne fordítani azon kínálati körön belül, amely erre hatósági jogosítványokkal rendelkezik. Az utalványt az iskola attól a pillanattól kezdve tudná pénzre váltani, ha megállapodott a szülőkkel a gyermek fejlesztő oktatásáról. Elképzelésem szerint az ily módon folyósított pénzösszeg egy része jutna az iskolának, egy másik része közvetlenül a fejlesztő pedagógus jövedelme lenne, ezzel is erősítve a pedagógus személyes érdekelttségét.

- Az utalványrendszer várhatóan számos előnnyel járna: egyfelől a nagyobb településeken versenyhelyzetet teremt az oktatási intézmények között (amelyek körében specializált magánintézmények is megjelenhetnének). A verseny növelné a kínálatot, javítaná az oktatási szolgáltatások minőségét. Másfelől az utalványrendszerű finanszírozás javítaná az iskolázatlan, szegény családok pozícióját az iskolával szemben. Az oktatás tárgyaiból egyenrangú szereplőkké válhatnának, akiknek a szükségleteit nem lehet figyelmen kívül hagyni. Harmadsorban az utalvány az elkülönítési szándékok leghatásosabb ellenszerét jelentené. Maguk az érintett családok válnának alkalmassá arra, hogy utalványaik visszavonásával megghiúsítsák az általuk sérelmesnek ítélt esetleges szegregációs törekvéseket. Az esetek többségében ennek az így megteremtett lehetősége is elegendő lenne ahhoz, hogy gátat szabjon az elkülönítési törekvéseknek. Emellett az utalványrendszerű finanszírozás formát teremthetne a szülők fokozottabb bevonásához a segítő pedagógiai folyamatba.

(d) Gondoskodni kell a programok és fejlesztő eljárások hatékonyságának méréséről, a fejlesztő pedagógusok munkája során összegyűlt problémák rendszeres értékeléséről. Ehhez megfelelő, rendszeres esetmegbeszélő fórumot kell biztosítani.

4.6. Járulékos elemek

Itt röviden meg kell említenem két, igen nagy jelentőségű problémát. Ezek közvetlenül nem tárgyai ennek a reformjavaslatnak, viszont sikerének elengedhetetlen feltételeit jelentik.

- Az ország kistelepülésein nincs megfelelően kiépítve az óvodai hálózat (vagy eleve sem volt, vagy visszafejlődött); számos településen pedig a férőhelyhiány jelent komoly gondokat.

- Az alapfokú oktatási intézmények megközelíthetősége nehéz és költséges az ország mintegy ezer településén.

Mindkét problémára megoldást kell találni: könnyű belátni, hogy ha a szegény családok gyermekei az óvodai hálózat fejletlensége vagy

⁵ Az utalványrendszerről lásd pl. Lukács és Semjén (1988) írását.

az óvodai szolgáltatások magas ára miatt nem járnak óvodába, vagy ha a közlekedés magas költségei miatt kimaradnak az iskolából, akkor mindazok az erőfeszítések, amelyeket az eddigiekben javasoltunk, hatástalanok vagy gyenge hatékonyságúak maradnak.

Tehát az óvodai hálózat kiépítése (ill. a szegény családok óvodai térítési díjainak támogatása), valamint egy iskolabusz-hálózat kiépítése sürgető feladat. Nem ennek a tanulmánynak a feladata, hogy e részterületek finanszírozására részletes javaslatot tegyen.

4.7. A fejlesztő programok anyagi fedezete

Az erre fordítható források egy része már ma is „benne van” a rendszerben, illetve a várható demográfiai és gazdasági folyamatok fényében az oktatás GDP-n belüli súlyának jelentősebb emelése nélkül is előteremthető.

- A fő forrás: a diáklétszám radikális csökkenéséből adódó megtakarítás. Ennek két fő komponense: (a) a normatív támogatások volumene csökken a tanulói létszám csökkenéséből fakadóan; (b) a létszámcsökkenés több helyen is elkerülhetetlenül iskolabezárásokhoz vezet (még hozzá a legmagasabb fajlagos költségű iskolák bezárásához). Ennek következtében a létszámcsökkenés mértékénél nagyobb mértékben szabadulhatnak fel források a rendszerben. Ezeket a pénzüsszegeket – bármely jövedelem-tulajdonosnál keletkezzenek is – nem szabad kivonni az oktatási szektorból. A mennyiségi megtakarítást minőségi fejlesztésre, illetve az oktatást körülvevő infrastruktúra – mindenekelőtt az óvodák és az iskolabusz-hálózat – fejlesztésére kell fordítani.

- Kisebb jelentőségű, de önmagában tekintélyes összegű forrás lehet a megszüntetendő (elkülönített) cigány felzárkóztató programokból felszabaduló pénzösszeg.

- A harmadik forrás természetesen nem egyéb, mint maga a gazdasági növekedés. A növekedésből adódó többletforrások két éve már igen tekintélyesek, s a jövőben további halmozódásukra számíthatunk.

Hivatkozott irodalom

- Barnett, W. S. (1993): Benefits of compensatory preschool education, *Journal of Human Resources*, Vol. 27, no. 2.
- Haskins, R. (1989): Beyond metaphor: The efficacy of early childhood education, *American Psychologist*, Vol. 44, no. 2.
- Heckman, J. J. (1995): Lessons from the Bell curve, *Journal of Political Economy*, Vol. 103, no. 5.
- Heckman, J. J. (1999): Policies to foster human capital, előadás a Berkeley Egyetemen, Aaron Wildavsky Forum, Richard and Rhoda Goldman School of Public Policy (kézirat: az Internetről).

SZOCIÁLIS MUNKA

- Lukács P. és Semjén A. (1988): Oktatásfinanszírozás, Oktatókutató Intézet, Budapest
- Réger Z. (1995): Cigány gyermekek nyelvi problémái és iskolai esélyei, Iskolakultúra. 24. évfolyam, 5. szám.
- Schweinhart, L. J., Barnes, H. V. és Weikart, D. P. (1993): Significant benefits: The High/Scope Perry Preschool Study through age 27, The High/Scope Educational Research Foundation, Ypsilanti, Michigan

Beszámoló a kormány háromévi munkájáról*

Az Országgyűlés 2001. október 18-án Kuncze Gábor és Szent-Iványi István kezdeményezésére politikai vitát tartott a kormány háromévi munkájáról. A miniszterelnöki beszámolót hat szakminiszter hozzászólása egészítette ki. Az alábbiakban a társadalompolitikát érintő hozzászólásokból idézünk.

ORBÁN VIKTOR miniszterelnök:

„... 1998-ban azért lépett hivatalba a polgári kormány Magyarországon, mert az emberek változást akartak. Le akarták zárni a múltat, és egy másik jövőt akartak a maguk számára. ...

... úgy hiszem, az emberek elsősorban azt akarták, hogy a közélet ismét róluk szóljon; másképpen fogalmazva, hogy az legyen fontos a közélet, az állam, az Országgyűlés és a köztársaság kormánya számára is, ami számukra a legfontosabb. S ez kétségtől a család, és a családban is elsősorban a gyermek, a gyermekek és az ő jövőjük. A szakmai felmérések azt mutatják, hogy valamilyen okból a magyarok különös erővel vonzódnak a családi élethez. Nemzetközi összehasonlításban is kiemelkedően magas azoknak a száma, akik azt mondják, hogy a számukra az életükben a legfontosabb dolog éppen a családjuk. Amikor az asszonyokat kérdezik meg erről, akkor a felmérésekben azt találják, azt tudjuk kiolvasni, hogy a fiatalabb hölgyek inkább három, mint egy gyermeket szeretnének, és ahogy múlik az idő, a véleményük változik, és végül inkább egy gyermekük lesz, semmint három.

Számos oka van annak, hogy így alakul Magyarországon a család-szerető emberek élete. Az egyik ilyen ok, hogy a múltban az állam nem segítette őket ebben.”

„... Nos, tisztelt hölgyeim és uraim, ezt a korszakot kellett lezárunk és megindítanunk egy új időszámítást. Ennek érdekében a kormány először is világossá tette már a kormányprogramban, hogy a jövő szempontjából a gyermekek vállalását és nevelését tekintjük a legértékesebb dolognak. Ösztönözzük a gyermekvállalást, a gyermekek nevelését, taníttatását, és ennek családi költségeit a magyar gazdaság teljesítőképességével arányban igyekszünk mérsékelni.”

„Bevezettük a nagy vitákat kiváltó családi adókedvezményt, ami-

* Az idézetek forrása az Országgyűlési Napló (www.mkogy.hu)

nek eredményeképpen több mint egymillió család helyzetén sikerült javítani. Ezzel a megoldással megpróbáltuk összekapcsolni a munkát és a gyermeknevelést. Meggyőződésünk az, hogy az ország számára, mindannyiunk jövője számára azok a családok végzik a legértékesebb munkát, akik gyermekeket vállalnak, nevelik őket, és közben megpróbálják munkából fenntartani magukat és családjukat. Nyilvánvaló összefüggések vannak itt, amelyek teljes kibontása itt szükségtelen. De, ha önök megnézik a számokat, láthatják: Magyarországon ma 1,3 az átlagos gyermekszám a családban. Minél jobb módú egy régió, annál alacsonyabb a gyermekek száma. Budapesten már csak 1,1 százalék, a fejlettebb nyugat-dunántúli részeken 1,2–1,3 százalék (*Közbeszólás az MSZP padsoraiból: Milyen százalékról beszélés?*), és a leghátrányosabb helyzetben lévő régiókban 1,7 százalék.

Ezek a számok nyilvánvalóvá teszik, hogy Magyarországon az a családpolitika a kívánatos, amely a gyermeknevelést és a munkavállalást megpróbálja összekapcsolni.”

„... Magyarországon még nagyon sok tennivaló van a családok ügyében, de meggyőződéssel mondom önöknek, hogy abban az irányban sikerült elindítanunk az ország életét, amilyen irányban a polgárok is vezetni szeretnék a sajátjukat. Magyarország még mindig szenved természetesen attól a bajtól, amit demográfiai problémának neveznek. Nem enyhíti a baj nagyságát, hogy egész Európa szenved ettől. Talán megkockáztathatom, hogy egész Európa beteg, hiszen az a társadalom, amely arra képtelen, hogy természetes úton a saját maga fenntartásáról gondoskodjék, az beteg, hanyatló társadalom, beteg és hanyatló civilizáció.”

„... 1998-ban az emberek vágya volt az is, hogy ismét becsülete legyen a tisztességes munkának. Ehhez három dologra volt szükség. Először is, hogy a kormány tegye világossá, hogy a munka érték, és tűzze ki célul, hogy teljes foglalkoztatottságot szeretne elérni Magyarországon. Másodsorban: érezzék az emberek, hogy a kormány megpróbál a tisztességes munkáért tisztességes bért fizetni, illetve olyan gazdaságpolitikát folytatni, hogy a magángazdaságban is egyre tisztességesebb bérekhez juthassanak a munkavállalók.

A harmadik dolog pedig, amit a munka becsületének helyreállítása érdekében tennie kellett a kormánynak, az volt, hogy olyan helyzetet idézzünk elő, hogy egészséges és munkaképes emberek munka nélkül, állami segélyből ne tudjanak úgy megélni, mint ahogy mások tisztességes munkából teszik.”

„A kormány a kormányprogramban kinyilvánította, hogy Magyarország gazdaságának, gazdaságpolitikájának első célja, hogy teljes foglalkoztatottságot érjünk el. A munkanélküli-támogatások rendszerét átalakítottuk, a munkára bátorító eszközöket megerősítettük. Ennek eredményeképpen csökkent is a munkanélküliség Magyarországon, jóval az Európai Unió átlaga alá. Sajnos azonban a teljes foglalkoztatottságot még nem tudtuk elérni. Ezért még hosszú és nehéz küzdelmek várnak ránk, különösen a kevésbé fejlett megyékben.”

„... Természetesen egy ilyen elgondolás és kormányzati filozófia csak akkor emberséges, ha lehetőséget teremtünk arra, hogy közmunkákat végezzenek azok, akik a magángazdaságban nem tudnak munkához jutni. Be is vezettük a közcélú munka rendszerét Magyarországon, ma már a tízezret meghaladja azoknak a száma, akik ilyen közcélú munkákon dolgoznak, és az előttünk álló esztendőben szeretnénk tovább bővíteni a közcélú munkák lehetőségét.”

„... az elmúlt évtizedekben az otthonteremtés ügyében szinte minden kormány kudarcot vallott; nem csoda, hiszen ez nagy feladat, komoly kihívás. Minden kormánynak beletörött a bicskája, és aki nem bicskával próbálkozott, hanem fejszével, és azt vágta bele, annak bele is szorult. Ennek eredményeképpen a kormánynak ma sok milliárd forintot kell arra költenie, hogy az előző időszak elhibázott lakáspolitikájának eredményeképpen az OTP irányába eladósodott, kilakoltatás előtt álló, meggyőződéseim szerint erkölcsi szempontból vállalhatatlan módszerekkel lehetetlen helyzetbe hozott családok megmenekülhessenek a kilakoltatás elől, és valamilyen kormányzati segítséggel továbbra is fedél maradjon a családjuk feje fölött.”

„... az emberek azt is szerették volna, hogy békés és nyugodt öregkoruk lehessen. Azt szerették volna, ha nyugdíjasként is aktív részesei lehetnek a családjuknak és a társadalom mindennapi életének. Azt szerették volna, hogy olyan nyugdíjat kapjanak – nem ajándékba, hanem mert megszolgálták, mert megdolgoztak érte –, amely méltányos, és biztonságot nyújt öreg napjaikra. Nem voltak az embereknek jó tapasztalataik ez ügyben. 1994 és '98 között a nyugdíjak valóságos értékéből elpárologott, levágtak, elcsentek – vérmérséklettől függően adhatjuk meg a történetek okát – 12 százalékot.

Amikor ez a kormány hivatalba lépett, ebben az ügyben is meg kellett szólalnom itt, a tisztelt Házban. A reményeket illetően mértéktartásra próbáltam inteni mindannyiunkat, és azt mondtam, hogy a gazdaság helyzetét megfigyelve az is szép teljesítmény lenne a '98-ban hivatalba lépett kormánytól, ha a nyugdíjak valóságos értékét megtudná őrizni. Akkor azt mondtam, hogy ennél nagyobb célt talán nem helyes kitűzni magunk elé. Szeretném jelenteni, tájékoztatni, szeretnék örömmel beszámolni a tisztelt Háznak arról, hogy pesszimisták voltunk, alábecsültem az ország lehetőségeit. A mögöttünk hagyott három esztendőben sikerült a nyugdíjak valóságos értékét 16 százalékkal növelni. (*Taps a kormánypártok soraiban.*) Mégsem vagyunk elégedettek. Mégsem lehetünk boldogok, még mindig nagyon sok olyan nyugdíjas él Magyarországon, aki az általa végzett munka hosszához és minőségéhez képest még mindig alacsony nyugdíjat kap és nem érezheti magát létbiztonságban. A következő kormányoknak is lesz még bőven dolguk a nyugdíjak emelése ügyében.”

KOVÁCS LÁSZLÓ (MSZP):

„... Tisztelt miniszterelnök úr, az ön által felvázolt Magyarország-kép kétségtelenül igen vonzó. ...

... De van egy rossz hírem: ez nem annak a Magyarországnak a képe, amelyben az emberek többsége él, hanem azé, amelyről miniszterelnök úr álmodni szokott, és amelyben a kormány és a kormányhoz közel állók élnek. Ezt miniszterelnök úr meglehetősen önkényesen összeválogatott adatokkal, féligazságokat tartalmazó állításokkal próbálta alátámasztani.”

„Miniszterelnök úr új családtámogatási formaként említette a kiegészítő családi pótlékot, pedig csak a korábbi, általunk 1997-ben bevezetett rendszeres gyermekvédelmi támogatást keresztelték át más névre. Igaz, 3640 forintról 4000 forintra egészítették ki, havonta.

Miniszterelnök úr büszkén említette, ha jól emlékszem, még meg is ismételte a számot, hogy 850 ezer gyermek után jár ez a támogatási forma. Azt azonban nem említette, hogy ez mit jelent. Azt jelenti, hogy ennyi gyermek él olyan családban, ahol az egy főre jutó jövedelem nem éri el a nyugdíjminimum összegét, azaz a 18 310 forintot. Megjegyzem: 1997-ben a mi kormányzásunk idején ez a szám 200 ezerrel kevesebb, 650 ezer volt.”

„... A gazdaság működésének célja nem lehet más, mint előteremteni a forrásokat az emberek életkörülményeinek javításához és az ország, a nemzet jövőjének megalapozásához. A Fidesz vezette kormány mindkettővel adós maradt. A jelenlegi kormány hivatalba lépése óta évről évre lassult a reálkeresetek emelkedése. Tavaly, az 5,2 százalékos gazdasági növekedés évében a reálkeresetek már csak 1,5 százalékkal emelkedtek. A mostani, választási célú, hangulatjavító béremelések is nagy egyenlőtlenségeket takarnak. A kormány ígérete ellenére a közszférában dolgozók keresetnövekedése továbbra is elmarad a versenyszférától.

Ami pedig a minimálbér-emelést illeti: mivel az nem járt a személyi jövedelemadó és a munkaadók járulékának mérséklésével, ahogy mi javasoltuk, a munkáltatók által kifizetett többlet nagyobbik része került a költségvetésbe és csak a kisebbik a munkavállalókhöz.

1999-ben az Orbán–Torgyán-kormány 52 milliárd forintot vett ki a nyugdíjasok zsebéből a törvényben előírtnál kisebb nyugdíjemeléssel. 2000-ben a nyugdíjemelés 35 milliárd forinttal volt kevesebb, mint az infláció. Igaz, a kormány ezt novemberben visszamenőleg pótolta, de addig példátlan módon a nyugdíjasok hiteleztek a költségvetésnek. Csak most, a választások előtti évben emelkedik 6 százalékkal a nyugdíjak vásárlóereje.

A kormány állítása szerint a négy év alatt ez az emelkedés összesen 16 százalékos lesz; nem most, ahogy a miniszterelnök úr mondta, hanem a négy év végén lesz 16 százalékos, de ez is csak akkor, ha januártól végre egyszer valóságos és nem az alábecsült inflációhoz igazítják a nyugdíjemelés mértékét, továbbá az ígéretet betartva a törvény szerint járónál 3 százalékkal nagyobb mértékben emelik a nyugdíjakat.

Nem lehet büszke a kormány arra sem, hogy a legalacsonyabb nyugdíj összege mindössze 18 310 forint, főleg akkor nem, ha figye-

lembe vesszük, hogy ehhez kötődik egy sor szociális ellátás, amelyek reálértéke az elmúlt három és fél év alatt lényegében nem emelkedett.

Vessünk egy pillantást, tisztelt Ház, a kormány büszkeségére, a családtámogatási rendszerre! Ne a családtagok állami vagyonhoz, állami megrendelésekhez, jól fizető állásokhoz juttatására vagy kitüntetésére gondoljunk, hanem a gyermeknevelés terheinek átvállalására. Erre 1998-ban a költségvetés a nemzeti össztermék 2,2 százalékát fordította, 2001-ben ennél mindössze 0,1 százalékkal nagyobb részt. A minden családhoz, így a rászorulókhöz is eljutó családi pótlék 1998 óta változatlan, így a ciklus végéig vásárlóerejének több mint 40 százalékát elveszti. Elismerést érdemel, hogy a családi adókedvezmény összege évről évre jelentősen növekszik, de ezt csak a megfelelő jövedelemmel rendelkező családok tudják igénybe venni, a családok 20 százaléka egyáltalán nem, egyharmada pedig csak részben. A Szociális és Családügyi Minisztérium adatai szerint a családoknak kevesebb, mint fele tudja csak teljes mértékben igénybe venni ezt a támogatási formát, és nyilván a könnyebben élő fele tudja teljes mértékben igénybe venni.

Tisztelt Ház! Nem tudok olyan országról, ahol bármilyen szociális támogatás úgy működne, hogy minél kevesebb a jövedelem, annál kisebb a támogatás. Az Orbán-kormánynak ez a találmánya akár világszabadalom is lehetne.

Hasonló elv alapján működik a kormány másik büszkesége, az otthonteremtési támogatás. A kedvezményes kamatú hitel, a törlesztésnél igénybe vehető adókedvezmény kétségtelenül kedvező azoknak, akik jelentős pénztartalékkal és jövedelemmel rendelkeznek, minőségi lakáscserére vágyanak, vagy befektetési céllal akarnak építkezni, lakást vásárolni, ám nem segíti az átlagos vagy alacsony jövedelmű fiatalok lakáshoz jutását. A 2000. évi zárszámadási törvényjavaslatban a kormány maga is elismeri, hogy a lakásépítők között jelentősen csökkent a fiatal, gyermekes családok aránya.”

HARRACH PÉTER szociális és családügyi miniszter:

„... Először is, szeretném megköszönni Kovács Lászlónak ezt a rendkívül borúlátó és pesszimista képet, amit felrajzolt, hiszen semmi más dolgom nincs ezek után, mint a tények száraz ismertetése, és a kettő közötti kontrasztot látni fogják.

Egy szociális miniszter elégedett soha nem lehet, ez a fogalom önellentmondását jelentené, de amíg egyetlen ember is van, aki segítségre szorul, addig nem nyugodhat meg ennek a tárcának a minisztere. Viszont relatíve mégis könnyű dolgom van, hiszen ilyen rövid idő alatt sikerült ennek a kormánynak oly mértékig segíteni a rászorulókon, aminek néhány részletét szeretném most önökkel ismertetni.”

„Először természetesen a családnak mint a társadalom legkisebb egységének az erejét szeretnénk megerősíteni, visszaadni. Ennek két oka is van: egyrészt a demográfiai helyzet, amiről a miniszterelnök

úr is szólt, és az a 2000-es javulás, amit a számok ezen a területen mutatnak, ami megerősödött most, a 2001. évi első féléves adatok alapján, és még nem jogosít fel minket arra, hogy ne törekedjünk ennek megfelelő és végleges rendezésére. És természetesen a családok megerősítése, a gyermeknevelés kiszámíthatósága is célunk volt.

A családtámogatási rendszer egészéről részletesen szólt a miniszterelnök úr, ezért csupán egyetlen adattal szeretném ezt kiegészíteni, ami természetesen cáfolja mindazt, ami Kovács László felszólalásában, amelyben sajnos nagyon sok téves adat volt, másképpen nézett ki. 1997-ben, és most jönnek a tények, 141 milliárdot fordítottak a családok pénzbeli és természetbeni támogatására, 2001-ben ez 319 milliárdra emelkedett, tehát több mint a kétszeresére. Ez a szomorú és egyszerű tény; szomorú az ellenzéknek, és jó hír a lakosságnak. *(Taps a kormánypártok soraiban.)*

Sokszor halljuk azt a vádat, és most is megfogalmazta az ellenzék vezérszónoka, hogy mi kevésbé támogatjuk a szegényeket. *(Közbeszólás az SZDSZ soraiban: Így van!)* Sajnos, ebben sincs igaza. És most néhány adatot engedjenek meg!

Először talán a bérekkal kezdeném, hiszen a bérhelyzet általában mégiscsak jellemzi ezt a kérdést. A Horn-kormány idején 9,4 százalékkal csökkent a bérek reálértéke – csökkent –, a polgári kormány idején várhatóan 2002-ig 13 százalékkal emelkedni fog a bérek reálértéke. És nézzük a minimálbért! Amikor 40 ezer forintba emeltük a minimálbért, akkor gondoltunk a családokra is. Ez egy nettó emelés volt; gondolják meg, aki gyermeket nevel, az a minimálbérből nem fizet személyi jövedelemadót, tehát a 25 ezres bruttó bérről nettó 40 ezerre emeltük a családfenntartók bérét. Kinek a támogatása ez, ha nem a legszegényebbeké?

A kiegészítő családi pótlékról is téves adatokat közölt az ellenzék vezérszónoka. Itt 25 százalékos emelés történt, és bevezettük a tizenharmadik havi bért, hogy a rászoruló családok az iskolakezdésnél ezt a juttatást megkapják.

A gyermekélelmezés helyzetét az új törvénymódosításban, ami rövidesen a parlament döntését fogja élvezni, és remélem, hogy elfogadását, kitágítottuk a lehetőségeket, új rászoruló rétegek fognak részesülni a támogatott, illetve ingyenes gyermekélelmezésben.

És egy olyan adat, ami gyökeresen ellentmond Kovács úr eddigi adatainak, és erre szeretném mindenkinek a figyelmét felhívni: 1997-ben 340 ezer, anyagi okok miatt veszélyeztetett gyermek volt az országban, 2001-ben 185 ezerre csökkent a számuk. *(Taps a kormánypártok soraiban.)* A csökkenésnek örülünk, de a 185 ezret soknak tartjuk, a következő ciklus feladata lesz, hogy ezen is javítsunk.

Az OTP-hiteltartozásokról néhány szót: tíz éven keresztül vártak a lakhatási feltételeikben veszélyeztetett emberek arra, hogy segítséget kapjanak. Nem kapták meg, most 30 ezer családon segítünk úgy, hogy a kormányzat 7,5 milliárd forinttal járul hozzá adósságuk rendezéséhez; de rögtön hozzá szeretném tenni, nem az adósság elengedéséről

van szó, hanem segítünk fizetni az adósságot. Az érintettek részvétele nélkül nem rendezzük ezeket az adósságokat.

Az a hitelkonstrukció, amely most megjelent, és az OTP segítségével a kormányzat ezen a 30 ezer családon segíteni fog, olyan megoldást tartalmaz, amely a három félnek, a hitelintézetnek, a kormányzatnak és az érintetteknek az együttes részvételével valósul meg.

Szólnom kell a közmunkaprogramokról, hiszen ez is a legszegényebbek helyzetén javít. Ötmilliárd körüli összeg kerül ma évente erre a célra, részben a kormányzati, részben pedig a pályázók segítségével, sok ezer ember foglalkoztatására felhasználásra.

Hadd említsek, ha már itt tartok a közmunkaprogramnál, néhány adatot. A közmunkában részt vevő nők aránya 20 százalék fölött van, a 45 év felettieké, akiknél a legnagyobb foglalkoztatási probléma, szintén 20 százalék fölött, és a roma származásúak, akiknek ez túlélési lehetőséget, kitörési pontot jelent, 77 százalékban vesznek részt ezekben a programokban.

Most néhány szót a nyugdíjemelésről. Elhangzott az előbbi felszólalásban egy olyan megjegyzés, amely úgy szólt, hogy a kormányzat csupán a kormányzati ciklus végén emeli a nyugdíjak reálértékét. *(Közbeszólás: Hazugság!)* Én merem remélni, hogy ez csupán téves és nem rosszindulatú megjegyzés volt, hiszen ez a kormány az, amely a kormányzati ciklus minden évében reálértékben emelte a nyugdíjakat... *(Taps a kormánypártok soraiban.)* A rendszerváltás óta ez az első kormány. Erre figyeltünk, és sikerült is betartani. Attól, hogy valamire azt mondjuk, hogy nem, attól még a tény igaz marad. *(Derűltség a Fidesz soraiból.)*

Egy jól hangzó szlogentől hangzik az ország: 52 milliárdot elvett ez a kormány a nyugdíjasoktól. *(Közbeszólások az MSZP soraiból: Így van! Így van!)* Medgyessy úrnak elküldtem azt a számítást *(Közbeszólások a Fidesz soraiból: Ki az?!)*, amely igazolja, hogy téves adatokra támaszkodnak. Én remélem, hogy nem folytatják a lakosság megtévesztését. *(Közbeszólás a Fidesz soraiból: Fel kell jelenteni őket!)* De szívesen megosztom ezeket az adatokat önökkel is.

Kezdjük talán ott, hogy '95–96-ban 20 százalékkal csökkent a nyugdíjak reálértéke. Ezt a kormányzat is érezte akkor, hogy ez már túlzás, és ebből valahogy ki kell lábalni. Ezért tettek egy olyan választási ígéretet, amit törvényi szintre is emeltek. Volt egy elképzelésük, hogy helyrehozzák – helyrehozásról nem volt szó –, valamelyest mérséklék azt, amit a nyugdíjasokkal tettek.

Ennek a kormánynak volt egy másik elképzelése, és mi azt megvalósítottuk. Semmi mást nem szeretnék említeni, csak az egyenleget. 76 milliárddal többet adtunk a törvényi kötelezettségen felül a nyugdíjasoknak. *(Taps a kormánypártok soraiban.)* Ez egyszerűen igaz. Ha ebből levonjuk azt a 32,8 milliárdot, amit annak idején az 52 helyet adtak volna azok, akik meg tudták volna adni, akkor is ennek a kormánynak a javára dől el a mérleg, nem a kormányéra, a nyugdíjasokéra.

Tehát ha jól értem Medgyessy úr és az ellenzéki képviselők szándékát, akik 52 milliárdot akarnak mindössze a nyugdíjasoknak adni, szemben a mi 76 milliárdunkkal: vissza akarják venni a 24 milliárdot? *(Felzúdulás a Fidesz soraiban. – Moraj az MSZP és az SZDSZ soraiban.)* Sajnos, a időm letelt, a sort sokáig lehetne folytatni.

Egyetlen megjegyzést engedjenek meg: a társadalom állapota és helyzete fontos számunkra. A társadalom helyzete javult. A társadalom állapotában viszont van javítanivaló. Ezért éppen annak a fajta pesszimista, borúlátó szemléletnek a kártevéseit kell kiiktatnunk, amit az ellenzék naponta folyamatosan képvisel. Nem hiszem, hogy a társadalom állapotát, helyzetét javítja az a fajta ígéretés, amit szintén csak naponta megvalósítanak. Szerény és gyors számítások szerint is 500 milliárd fölött van ezeknek az ígéreteknek a költségvetési fedezete, megfizethetetlen. Nem hiszem, hogy a társadalmat ezekkel az alaptalan ígéretekkel érdemes hitegetni, inkább a tényekkel, amelyek egy részét most önökkel ismertettem.”

KUNCZE GÁBOR (SZDSZ):

„... Tisztelt miniszterelnök úr! Ön köszönetet mondott nekünk a kezdeményezésért, hogy ez a vitanap létrejött. A képviselőtársaim közül is boldog mosollyal többen bólogatnak. Hadd hívjam fel a miniszterelnök úr és ezek szerint a kormánypárti képviselőtársaim figyelmét arra, hogy a magyar alkotmány írja elő a kormány részére, hogy számoljon be az országgyűlésnek. Miután ezt nem tudtuk elérni a házbizottságon keresztül, ezért folyamodtunk ehhez az eszközhöz.”

„... Esett már szó szociálpolitikáról, illetve a nyugdíjakról, én csak röviden szeretnék reflektálni a miniszterelnök úr és a miniszter úr által elmondottakra is. Amit ön választási propagandának nevez, miniszterelnök úr, azt úgy hívták, hogy nyugdíjreform, azt a fogást pedig úgy hívják, hogy törvény, és egyébként pedig azt a nyugdíjemelést meg úgy hívták, hogy megállapodás. Akkor ugyanis még megállapodott a kormányzat a különböző szervezetekkel; a nyugdíjreform nyugdíjasszervezetek részéről történő támogatásának a feltétele volt ez a nyugdíjemelési szisztéma, amelyet önök nem tartottak be, és ezzel a mai napig évente 7 százaléknyi nyugdíjemelést lopnak ki a nyugdíjasok zsebéből, tisztelt képviselőtársaim!

Ami a szociálpolitikát illeti, itt van egy vita közöttünk, én ebbe nem mennék bele, szemelláthatóan nem tudjuk egymást meggyőzni. Hadd hívjam fel azonban a miniszterelnök úr figyelmét arra a tényre, hogy a stabilizációs intézkedéscsomag következtében bevezetett gyermektámogatási rendszer esetében az összes gyermeces család 11 százaléka esett ki a támogatási rendszerből, 89 százaléka pedig részesült belőle! *(Dr. Kövér László: A semmiből, ami nem volt.)* A mai támogatási rendszerben körülbelül egyharmada a gyermekeknek nem részesülhet a támogatási rendszerekből *(Selmeczi Gabriella: Nem mind-egy, hogy melyik támogatási rendszerből esik ki.)*, mert olyan jövedelmi viszonyok között él. Márpedig ha a szociálpolitikának van fontos fel-

adata, akkor az az esélyek kiegyenlítése. Ez a támogatási rendszer ezt nem teszi meg, az a mintegy 300–350 ezer gyermek, aki ennek a kárvallottja, nem tehet arról, hogy hová született, a politika meg nem adja meg számukra legalább az esélyét annak, hogy változtatni lehessen a sorsukon.” (*Taps az MSZP és az SZDSZ soraiban.* – Dr. Kövér László: *Már megint hazudsz! De honnan is tudnád ezt?!*)

BÉKI GABRIELLA (SZDSZ):

„... A vitára készülve elővettem két dokumentumot; az egyiknek az a címe, hogy Van más választás: polgári Magyarország, a Fidesz választási programja '98-ból. A másik pedig a kormányprogram. Ami a választási programot illeti, ebben az egészségügy nagyon szűkszavúan volt érintve; egészséges egészségügyet ígért, nagyon kevés, néhány konkrétummal. Ezek körülbelül a következők voltak: a tb-járulék összegének csaknem felére, 25 százalékra csökkentése mellett növeljük az egészségügy költségvetését; gyökeresen új bérrendszert vezetünk be, mely az ott dolgozók számára a jelenlegi jövedelmük megkétszerezését jelenti; a gyógyszereket olcsóbbá tesszük a gyerekek és a nyugdíjasok részére – ígérte a Fidesz '98-ban, tehát a választási programjában.

A kormányprogram, ami a választási győzelem után elkészült, és Az új évezred küszöbén címet viseli, kicsivel bővebben szól az egészségügyről, de csak kicsivel bővebben; ez is eléggé elnagyolt program. Itt is szerepel az az ígéret, hogy a tb-járulékfizetés mértékét 25 százalékra csökkenti majd a kormány.

Azt gondolom, egy ilyen mérlegkészítés idején szükséges megnézni, hogy mi történt az ígéretekkel. Ebből a 25 százalékból nem lett semmi. A kormány a tb-járulékot csökkentette ugyan, először 6 százalékkal, aztán 2 százalékkal, hiszen 39 százalék volt a tb-járulék akkor, amikor átvette a kormányzást. Erre lehetne mondani, hogy a 8 százalékos járulékcsökkentés azért mégiscsak jelentős tett, igaz hogy 6 százalékkal kevesebb, mint amennyiről az ígéret szólt. Csakhogy ezzel párhuzamosan növelte az egészségügyi hozzájárulást, nem is kis mértékben, hanem gyakorlatilag a duplájára növelte. '98-ban az egészségügyi hozzájárulás mértéke 2100 forint volt; jelenleg, 2001-ben 4000 forint az egészségügyi hozzájárulás, és januártól 4200 forint lesz, tehát mondhatjuk, hogy 100 százalékkal növelte az egészségügyi hozzájárulás terhét. Mindannyian tudjuk, azáltal, hogy ez fix összegű munkaadói teher, bizony az alacsony jövedelmeket fizető munkaadónál jelentkezik rendkívül súlyos mértékben.

Ígérte a kormány, hogy megkezdí a biztosítási rendszer reformját – kétszintű biztosítási rendszert ígért. Azt gondolom, nem kell hosszan bizonyítani, hogy ebből nem csinált meg semmit. Valamikor a ciklus közepén találkoztunk Selmeczi Gabriellával, amint előterjesztett valamilyen biztosítási reformprogramot, hogy aztán viharos gyorsasággal elfelejtsük az egészséget. Nem történt ezen a területen semmi.”

„Több olyan fontos ígérete volt a kormányprogramnak, mint pél-

dául hogy rendezzi az egészségügyi szektor bérhelyzetét ezzel a bizonyos »kétszeresére növeljük a béreket« című ígérettel. Ezzel egészen eddig nem történt semmi. A közalkalmazotti emeléseken túl egy rendkívüli egyszeri kiegészítés volt; és most megint van egy ígéret, amely messze elmarad attól, amire szükség lenne.

Ígérte a kormányprogram, hogy valódi és funkcionális privatizálást fog megoldani az alapellátás és a járóbeteg-ellátás vonatkozásában. Ez is felemás módon sikerült: az alapellátáshoz hozzányúlt egy véleményünk szerint nagyon-nagyon rossz törvényben, a járóbeteg-ellátás funkcionális privatizálásához nem is kezdett hozzá.”

„Ezekkel az ígéretekkel szemben a tény az, hogy a betegek kiszolgáltatottabbak ma a magyar egészségügyben, mint voltak; a nővérek tömegesen elhagyják a pályát. A tény az, hogy jelentősen nőtt a bérfeszültség az ágazatban; hogy nő az orvosok elégedetlensége; hogy a MOK-kal nem sikerült partneri viszonyt kialakítani, hanem ellenkezőleg, ők tiltakoznak leghevesebben az ellen az intézménytörvény ellen, amit a miniszter a közelmúltban beterjesztett.

Mindent egybevéve az ágazat helyzete siralmas. Intő jel, hogy a fiatalok érdeklődése hogyan csökken a pálya iránt, hogy a valamikori négy és félszeres túljelentkezés helyett ma már alig másfélszeres az orvosi egyetemre a túljelentkezés. Tehát mindent egybevetve, három év elteltével a helyzet sokkal rosszabb az egészségügyben, mint volt.”

BALCZÓ ZOLTÁN (MIÉP):

„... Egyetértünk ezekkel a megfogalmazásokkal, ezért is szavaztuk meg a családi támogatások visszaállítását és új elemként az adókedvezmény bevezetését.

El kell ismerni, hogy a többgyermekes és megfelelő jövedelemmel bíró családok esetében az adókedvezmény bevezetése jelentős érdemi javulást eredményezett. Hozzá kell ugyanakkor tennünk, hogy az említett családtámogatási elemek nem helyettesítik szerintünk azt az anyai hivatás gyakorlását közvetlenül és főállásként elismerő státust, aminek bevezetése a továbbra is fogyó népességre való tekintettel indokolt lenne.”

„... Újabb idézet: »A hosszú ideje romboló, nem csupán gazdasági, de kulturális, erkölcsi, civilizációs okokkal is magyarázható baj, mint a népességfogyás, pusztán gazdasági eszközökkel és csak a kormány által nem orvosolható.« Szomorúan kell megállapítanunk, hogy ezzel a megfogalmazással szerintünk ellentétben a Fidesz, az MSZP segítségével, a történelmi egyházak egyértelmű állásfoglalását is figyelmen kívül hagyva, magzatvédelmi törvény néven egy egyértelműen liberális abortusztörvényt alkotott meg.”

„A kormány célja az, hogy megőrizzük a nyugdíjak reálértékét és orvosoljuk a nyugdíjrendszeren belüli igazságtalanságokat. Ezt a vállalását a kormány teljesítette, sőt a nyugdíjak reálértéke növekedett is. Azt azonban nem sikerült elérni, hogy tisztességesen végigdolgozott életpálya után ne kelljen szembesülni az élelnívó jelentős vissza-

esésével, a kisnyugdíjasoknak pedig a közüzemiszámla-fizetés olykor megoldhatatlan nehézségével.

Örülünk annak, hogy a kormány, egybeesően a MIÉP mindig is hangoztatott javaslatával és módosításaival, most olyan törvényt terjesztett be, amely megszünteti a munkát is vállalók nyugdíjának megadóztatását.

Az állami nyugdíjrendszer megerősítését nagyon fontos döntésnek tartjuk, reformját támogatjuk.”

HORTOBÁGYI KRISZTINA (MSZP):

„Köszönöm a szót, elnök úr. (Közbeszólások, zaj a Fidesz padsoraiból: Szűzbeszéd! – Jaj! – Halljuk!) Nem szűzbeszéd, tisztelt uraim, csak önök nem járnak be a parlamentbe. (Derűltség, taps az MSZP padsoraiban.)

A szociálpolitika sikeréhez szeretnék egy adalékot hozzátenni. A szociális szféra dolgozói nagyon kemény lelki, érzelmi terhelés alatt és megalázó jövedelmi viszonyok között dolgoznak. Ennek ellenére hatalmas szakmai hivatástudattal végzik munkájukat. Ma a diplomások közül ők vannak a bérlista legalján. Nagyobb részük nettó havi jövedelme kevesebb, mint 30 ezer forint.

Meddig tartható még, hogy tisztességes bér helyett csak szép szavakat, ígéreteket és eseti pótlékemelését kapnak? Meddig tartható még, hogy a professzionális segítők ugyanolyan kiszolgáltatott helyzetben vannak, mint akiket segítenek?”

HEGYI GYULA (MSZP):

„... Tegnap Budapest II. kerületében, a József-hegyi lépcsőnél levő gyermekotthonban cipőket adtunk át a szegény gyermekeknek. Ajándékot adni mindig jó, de az ember szomorú szívvel tapasztalja, vajon normális-e, teszi fel a kérdést, hogy gyerekeknek téli cipőt kell adományozni, mert egyébként nem lenne cipő, amit a lábukra tudnának húzni.

Gazdagabb országokban is van jótékonykodás, de ott játékot adnak, kerékpárt, nem elemi ruházati cikket. Emberek sátrakban laknak ebben az országban, és időnként a kormánypárti televízióban megköszönik a jó szívű kormánynak, hogy télire kályhát adott nekik.

Ahogy József Attila is mondja: »ismét hálnak az utcán az emberek.« Ha a mi gyermekkorunkban emberpiacról vagy hajléktalanokról hallottunk, akkor a múltra gondoltunk, vagy távoli nyugat-európai országokra. A szegénység milliós szám ismét betört a magyar társadalom mindennapi életébe. Folyamatosan nő a különbség a gazdagok és a szegények között. (Dr. Kövér László: Nem mondasz igazat! – Kósa Lajos: Füllentesz!)

Arról olvasunk, hogy a fideszes képviselők 150 ezer forintos jövedelemből több milliárd forintos vállalatokat vásárolnak maguknak (Dr. Kövér László: Lódítasz! Nem szégyelled magad?), miközben több millió ember helyzete folyamatosan romlik ebben az országban. (Dr. Kö-

vér László: És te vagy a keresztény tagozat vezetője, te! – Kósa Lajos: Menj gyónni, ne füllents!) Tíz éve, tisztelt képviselőtársaim, a költségvetési kiadások 38 százaléka ment jóléti célra; jelenleg 24 százaléka. Tíz évvel ezelőtt a költségvetésen belül 10,5 százalékot fordítottak nyugdíjkiadásokra; most csak 7,4 százalékot. Akárhogy manipulálnak tehát önök, hogy kinek emelik, kinek nem emelik a nyugdíját, kevesebb pénzből csak kevesebbet lehet adni.

Azt a kérdést szeretném valóban feltenni, hogy ha igaz az, hogy ötödik éve kétszer olyan nagy ütemben növekszik a gazdaság Magyarországon, mint ahogy önök állítják, akkor a lakosság többsége miért nem érzel ebből semmit. Miért érzik azt, hogy egyre szegényebben és nyomorultabban élnek (*Az elnök a csengő megkocogtatásával jelzi az időkeret leteltét. – Rockenbauer Zoltán: Nem igaz!*) ebben a hazában? Erre kellene válaszolniuk."

DR. SZENTGYÖRGYVÖLGYI PÉTER (FKGP):

"... Hegyi Gyula képviselő úr mintha az ötvenes évekről számolna be, amikor is pártjának elődje uralkodott egyedül Magyarországon, és valóban fordultak elő ilyenek, hogy nem volt a gyerekeknek cipője (*Dr. Wiener György: És '45 előtt!*), és sorba kellett volna állni a cipőkért. Én magam is mondhatnám azt, hármunknak egy bakancsunk volt, egy durabel bakancs. Nos, egyébként Németországban is bevett szokás: Nyugat-Németországban, hogy úgy mondjam, amely gazdag ország, de mivel puritánok, igenis nem herdálják a pénzt, és a gyerekek cipőt – mivel csak rövid ideig hordanak egy cipőt –, ezt az alig használt cipőt egy bizonyos vásáron odaadják ajándékba vagy keves pénzért az egyébként tehetős gyerekeknek, akik Max Weber szerint protestáns puritanizmusban nevelkedtek. Továbbadják a cipőjüket. Ennek semmi köze a szegénységhez, csak egy normális és jó életfelfogás. ..."

DR. JUHAROS RÓBERT (Fidesz):

"... Szeretném megragadni az alkalmat és köszönetet mondani a kormánynak, hogy visszaadta választókerületemnek az életéselyét. (*Derültség az MSZP és az SZDSZ soraiban.*) Az én választókerületem korábban Budapest leghírhedtebb választókerülete volt, a közbiztonság olyan katasztrofális volt, hogy aki tudott, fejvesztve menekült innen. (*Keller László: Nem hallja a miniszterelnök úr, felesleges!*)

Józsefvárosban a kormány és a parlament intézkedései nyomán megszűnt a közterületi prostitúció, bezártuk a drogdizskókat, elretentettük az önkényes lakásfoglalókat, és szeretném ezúton is megköszönni a magyar kormánynak, hogy támogatta mintegy 110 millió forinttal a közterületi térfigyelő rendszer kiépítését. Ezáltal választókerületem Budapest ötödik legbiztonságosabb kerületévé vált, és azt gondolom, az a szám, hogy a saját választókerületemben az elmúlt három évben megötszöröződtek az ingatlanárak, azt bizonyítja, hogy bizony helyes úton járunk.

Szeretném még egyszer megköszönni a magyar kormánynak a közbiztonság javítását célzó erőfeszítéseit, és hála otthonteremtési programjának, ma már megnőtt a befektetési kedv Józsefvárosban. Így számos önkormányzati bérlakás épül, és a főváros legnagyobb lakáscélú fejlesztéséről a minap döntött a kerületi önkormányzat képviselő-testülete. Mintegy négyezer lakás fog megépülni Józsefvárosban, a korábban hírhedt városrészben, és ennek az lesz az eredménye – amint a Gazdasági Minisztérium egyik számítása már mutatja –, hogy minden ötezer lakás megépítése 0,4 százalékos gazdasági növekedést fog eredményezni, és mintegy 25 ezer új munkahely (Az elnök a csengő megkocogtatásával jelzi az időkeret leteltét.) megteremtését is eredményezi, tehát ilyen értelemben választókerületem, reményeim szerint, viszonzni fogja tudni a kormány számára mindazt, amit értett. (Az elnök ismét csenget.)

Szeretném még egyszer megköszönni. (Taps a kormánypártok sorából.)”

SZABÓ SÁNDORNÉ (MSZP):

„... A tények makacsak a családtámogatás terén is. A gazdasági stabilizáció intézkedései nyomán az egy- és kétgyermekes, magasabb jövedelmű családok gyermekeinek 6 százaléka nem kapott családi pótlékot. A jelenlegi családtámogatási rendszerben 51 százalék egyáltalán nem, vagy részben tudja igénybe venni az adókedvezményt. Mi felülről zártunk, önök a szegényeket, a rászorulókat alulról zárják ki. Siker ez?

Ha jó a családtámogatási rendszer, ha minden jó, amit önök csinálnak, hogy nőtt 200 ezerrel a kiegészítő családi pótlékra jogosult gyermekek száma? Ma a minden gyermekhez eljutó családi pótlék 50 százalékot vesztett vásárlóértékéből, mert önök '98 óta egy fillérrel nem emelték az összegét. A szocialisták minden erőfeszítése ellenére az inflációs korrekciót nem hajtották végre, pedig negyven pontjukban azt ígérték, megőrzik a családi pótlék értékőrzését.

Jól van-e az, hogy önök már magzati korban különbséget tesznek gyermek és gyermek között? Tehet arról a magzat, hogy nem az önök által kedvezményezett családban születik? Pedig negyven pontjukban azt ígérték, hogy önöknél minden gyermek egyforma és fontos. A tettek nem ezt bizonyítják. Igazságos ön szerint az, hogy a családtámogatás, ahol a pályakezdő, a minimálbéres, a gyermekét egyedül nevelő, a munkanélküli, a gyesen lévő, a rokkantnyugdíjas gyermeke nem méltó és nem jogosult a támogatásra? Igazságos ez?”

DÁVID ZOLTÁN – SZÁSZ ANNA

A Váltó-Ház

A szerzők elnézést kérnek az Olvasótól. Az alábbi dolgozat az eddigiektől eltérően nem egy civil szervezet, hanem a Fővárosi Szociális Központ és Intézményei (FSZKI) egyik, különleges feladatot teljesítő intézményének működését mutatja be. Ugy gondoljuk azonban, hogy a *hajléktalan alkoholbetegek* társadalmi rehabilitációja – ami a címben megjelölt házban zajlik – mégis, emberi szolidaritásból és állampolgári mivoltunkból következően valamennyiünket érintő, ha úgy tetszik, civil ügy.

„Az emberek mindenütt isznak, a favágó csakúgy, mint a művész, az értelmiségi. A mi tájainkon féktelenül és nagyon rossz italokat vedelt a nép, már ebben is különbözik ez a stílus az italozás kulturáltabb formáitól. Ez a szokás is a kelet-európai attitűd, az elesettség bélyegét viseli. Mifelénk ez az elszánt, konok italozás valóságos cselekvési program, modell, talán maga a kibontakozás, és mint a tiltakozás, lázadás és bosszúállás burkolt formája, ívelő éteri híd az önmegvalósítás felé. Ez a fajta piálás minden filozofikus eltökéltsége ellenére nélkülözi a hedonisták eleganciáját; ami ezen a tájon történik, az egyszerűen a megvert, kiszolgáltatott, seggberűgött ember mindennapos védelésének egyhangú krónikája, ami az esetek többségében a sárga földön végződik...” (Bodor Ádám: A börtön szaga)

Önéletrajzok*

1964. február 29-én születtem, Budapesten. Gyerekkorom normálisan telt el, ezt csak a szüleim válása 1971-ben zavarta meg, és utána egy másik esemény amikor 76-ban édesanyám agyvérzést kapott és lebémult a fél oldalára, és nem tudott gondoskodni rólunk senki, és bekerültem a testvéremmel egy nevelőotthonba, hetedikes általános koromban. Innen számítom hogy az utcán élek. Mert utána szakközépiskolai kollégiumban voltam, majd albérletekben. A hadsereg után 1987-ben megnősültem, de ez nem volt hosszúéletű, 1992-ben elváltunk. Közös vagyonunk nem volt, sem gyerek. Amit addig összegyűjtöttünk, azt mindent a volt feleségemnek hagytam. Ezután sok nővel éltem, egyik kerületből a másikba. Rengeteg munkahelyen dolgoztam,

* Az itt következő szövegeket betűhíven, az eredeti írásmóddal közöljük.

mióta bejött az adórendszer. De majdnem mindegyiket elszurtam az italozás miatt. Már 16 évesen lejárta azota rendszeresen iszom voltam már 18 évesen elvono kurán. A szüleim a mai napig élnek a testvéreim is. De nem tartom velük a kapcsolatot. Jelenleg már hét-nyolc éve vagy az utcán, vagy valamelyik hajléktalanszállón töltöm az éjszakáim.”

„Születtem Bp-en 1951. 06.30. Anyám neve... Hárman voltunk fiú-testvérek, szüleim rengeteget dolgoztak megélhetésünkért. Anyai nagymamám szív-jólélek volt, mindent megtett az unokáiért. De sajnos masszív alkoholista volt. Édesanyám soha egy kortyot nem ivott, de Édesapám sokat dolgozott, de elismerem bele-belehúzott az italba. Ezért bizony borzalmas gyerekkorom volt... Első házasságom szerelem nélkül, szinte menekültem a katonaságtól házasságba. Elváltunk. Hazakerültem. Akkorra már pokol volt az élet. Újabb házasság, feleségem agydaganatos lett, később öngyilkos. Szörnyű lelkiállapotban, idegösszeomlással, a cigányok elüldöztek a saját lakásomból. Fizikailag, lelkileg padlón voltam. Édesanyám lett a menedékem. Megismertem mostani feleségem... ezt a nőt szívből megszerettem, megismertem az igaz kétoldali szerelmet. Sajnos a fia (mert egy munkakerülő) /miatt / összevesztünk. Akkor nekem az imádott nőm ajtót mutatott. Nem tudok nélküle élni! Permetlevet ittam. Teljesen tönkrementem, idegileg, fizikailag, a gyomrom, a beleim. Többször voltam a klinikai halál állapotában... Jómagam teljesen lemondtam az alkohorról, s ha kísértésbe is esnék gyorsan beveszek antetil tablettát. Dolgozni szeretnék, talpra állni...”

„Tiszaföldváron született 1944. 04. 04-n.

Általános iskola alsótagozatáról már kimaradt elmondása szerint. A Hídépítő Vállalatnál, Csatornázási Műveknél volt segédmunkás, kubikos.

20 éves korában nősült. Felesége háztartásbeli volt. 5 gyermeke van és 5 unokája.

12 éve elvált, azóta hajléktalan. Legnagyobb fiával....tart kapcsolatot, aki B.-n lakik, a többiekkel nem.

18-19 éves kora óta iszik, oka: családi problémák.

Unokái miatt és azért, mert a családja „jobban ragaszkodna hozzá (elmondása szerint)” szeretne az italról leszokni”.*

„1973 február 4-én születtem Sajószentpéter. Édesanyám...X.Y. édesapám neve Z:Z. Egy öcsém és egy húgom van. 1973-tól 1984-ig a anyai nagyanyám nevelt illetve két testvéremet is. A két testvérem közben a édesanyám nevelte a élettársával. 1986-ban is anyám nevelt egészen 1988-ig mert a rendőrség a két testvéremet állami gondozásba vették mert anyám és a élettársa eltűntek a lakhelyről. Engemet a

* Diktálás után írta le egy szociális munkás.

anyám testvére fogadott be. Kb. másfél évig utána én is állami gondozásba kerültem a miskolci gyivibe illetve gönci nevelőotthon voltam. Egészen 1992-ig. Közbe elvégeztem a nyolc osztály többé kevésbé sikerrel. Utána a szakmunkásképző iskolába mint kőműves. 1992-ben vonultam be katonának Budapestre a Petőfi laktanyába. 1993-ban szereltem le. És mivel nem volt hova mennem akkor római katolikus pap fogadott be magához akit régebről ismertem. Ő megengedte ott legyek nála addig amíg sikerül valamit kezdeni az életemmel. 1996-tól 2001 júliusig mint alkalmazott is voltam én voltam a harangozó illetve már olyan mindenés. Sajnos 2001-ben elkerült onnan máshova. Én pedig már mást akartam. 2001 szeptembertől vagyok hajléktalan. Sajnos az itallal is ott kerültem közeli kapcsolatba. Volt olyan hónap hogy szinte mindennap ittunk. De volt olyan is nem. Én már úgy április közepe óta próbálom megállni, hogy ne igyak, csak hát környezet és a problémák is ami közbe játszanak. Most arról szeretnék írni egy pár sort hogy miért is szeretnék bekerülni ebbe a Váltó-házba. Először azért, mert teljesen szeszmentesen szeret(nék) élni és ott megvan e feltétel is. Másik ok pedig azért. Mert már több helyen voltam már hogy bekerüljek egy állandó helyre ahol nem kell sorbaállni, és nem kell félni attól hogy nincs hely. Sajnos eddig nem sikerült sajnos. Mert azt mondták már nincs hely. Mert így nem lehet elmenni dolgozni hogy az éjszakám bizonytalan...A harmadik pedig a lánytestvérem. Ő még sajnos intézet (ben) van, és jelenleg egy főiskolán tanul mint testnevelő tanítónő lesz tehát csak övele tartom a kapcsolatot a rokonaim közt. És nem szeretném, hogy ezt az életformát megtapasztalja. Hogyha kifog kerülni az intézetből legyen hova menni, mert addig szeretnék valami lakást magamnak. Hát ennyi az eddig eltelt 28 évről...”

„1955.07. 01. Születtem Budapesten.

Általános iskolai tanulmányaim befelyeztet követően, a MÜM. 8. Szakmunkásképzőben tanultam, mint elektrolakatos. A továbbiakban a Szász Ferenc iparcikk kereskedelmi szakiskolába jártam. 1975-ben B,C,E kategóriás jogosítványt szereztem, ezzel párhuzamosan az Eötvös József gimnázium esti tagozaton folytattam tanulmányaimat. 1977-ben bevonultam katonának, 1979-ben a leszerelést követően megnősültem. 1980-ban megszületett a kislányom, 4 év múlva Dunakeszin vettünk egy 2 1/2 szoba hallos öröklakást. Gondolom a vagyoni helyzet lényeges átalakulása okozta a családi kapcsolatok gyökeres változását. Sajnos nem jobb, ellenkezőleg, egy dimenzióval rosszabb lett. A legkézenfekvőbb „megoldás” következett, 1987-ben. Válás közös megegyezéssel. A válóperes tárgyalást követően vagyoni jogi eljárás folyt. Lemondtam 50% tulajdoni részemről a kislányom javára. 1994 májusába visszaköltöztem édesanyámhoz Budapestre három hét múlva a 39. születésnapomon már ő sem volt velem – meghalt. Így két lakás közül egyszerűen az utcára kerültem.

Jelenleg több mint hét éve élek egy egzisztenciális periférián, em-

berileg társadalmilag néhány fokkal a 0. pont környékén navigálok. Sok velem együtt erre az útra tévedt ember már nem egyéb mint társadalmi roncs, salak...”

„1948-ban születtem Kispesten. Gyerekkoromban anyám intézetbe tett. Milyen a gyerekkorom erről annyit tudok mondani, anyám hetes alkalommal volt férjnél, ebből kétszer édesapámmal. Könnyen tanultam. Villanyszerelő elektrikus vagyok. 1970-ben megházasodtam, de hét év után elváltunk. Így lettem nincstelen földönfutó. Egy gyermekem van, de semmi kapcsolatunk nincs. Egyedülálló, magányos ember vagyok. Több élettársi kapcsolatom, hajléktalan szálló, fapad, így éltem. Sajnos alkoholbeteg is. 1965 óta (!) 67% munkaképesség csökkent, rokkant nyugdíjas.”

„1958. 02. 18-án születtem Budapesten. Iskolai végzettségem 8 ált. Gyors-és Gépíró a szakképzettségem. A házasságom nem sikerült, a volt férjem kicsapongó életmódja miatt. Lelkileg is teljesen összetörttem és az alkoholhoz menekültem. Válásunk után hajléktalanná váltam. Az FSZKI krízis osztály betege vagyok. Leszázalékolásom most van folyamatban...”

„Születtem 1940 december 28. Martonvásáron.

Apám... elhunyt.

Anyám... elhunyt.

Családi állapotom elvált. Iskolai végzettségem ált iskola.

Legutolsó bejelentett lakásom Bp. XIII. N. u. 23. fszt. 1.

Válásom után erről a lakásról elköltöztem.

Ideiglenes lakcímem Bp. II. Z. u. 11–13. Ahol ideiglenes szolgálati lakásom volt az Y Sport Clubnál. Nyugdíjba vonulásom után szolgálati lakásom megszűnt.

Munkaviszonyom 40 év és 269 nap.

Családom nincs, rokonom nővérem, N. I.-né M. Rozália. Lakcím: ...

Ingatlan vagyonom nincs, jövedelmem a nyugdíjam: havonta 32 550 Ft. Állandó bejelentet lakcímem nincs.

2001 febr. – májusig a Szt. János kórház betege voltam a Krónikus belgyógyászaton, majd 2001 májusától a Nyíró Gyula kórházban vagyok ellátásban.”

Történeti áttekintés: a védett részlegtől a Váltó-Házig

Pelle József: Beszámoló a fővárosi hajléktalan-ellátás kiépüléséről:

„Az 1980-as népszámlálás adataiból már kiderült, hogy a népességből mintegy 360 000 fő nem lakásban vagy lakás céljára szolgáló helyiségben lakott. Az effektív hajléktalanok száma ebből, a becslések szerint mintegy 30 000 volt, ugyanakkor a munkásszállók népességének adataiból az is kiderült, hogy jelentős számban vannak olyan lakók,

akik más lakhatási lehetőséggel nem rendelkeznek. A hajléktalanok a fővárosban tömegesen az 1989. évben jelentek meg. Akkoriban sem kiépített hajléktalan ellátás, sem erre felkészült szakember nem volt...”

Dávid Zoltán: – A hajléktalan gondozás kezdetén, mondhatni a hőskorban, a budaörsi laktanyában – ez volt az egyik fellegvár, vagy gyűjtőhely –, olyan emberek dolgoztak, mint Lengyelne Marika, Oross Joli és Mizser Csaba, akikben megfogalmazódott, hogy talán a hajléktalanok között egyeseknek problémájuk lehet az alkohollal. Fölvették a kapcsolatot azzal a néhány kórházzal, amelyben volt alkohológiai osztály, és elkezdtek küldeni a klienseket. Eleinte 3-4 hónapos kezelést kaptak, detoxikálás után folyt egy kis pszichoterápia, később a kezelési idő lerövidült. A kliensek pedig visszakerültek Budaörsre. Később, ahogy a hajléktalan-ellátás fejlődött, újabb átmeneti szállókat adtak át, volt munkásszállókat, munkásör-laktanyákat vagy szociális otthon kezelésében lévő, nagyon lepusztult épületeket, a budaörsit pedig felszámolták. 1992 nyarán a főváros az Eravis szállodalánc épületeiben bérelt színteket a hajléktalanok ellátására. Ilyen szálló volt a XIII. kerületben a Kerekes utcában az ún. Poscher-szálló. A fent említett három szociális munkás elgondolására itt létesítették az első védett részleget azoknak a hajléktalanoknak, akiket sikerült rávenni, hogy elvonókúrán vegyenek részt. Elkülönítettek számukra egy színtet, néhány kicsi szobát. A kialakult komplexum kezelhetetlen volt. Két szociális munkásra jutott vagy kétszáz lakó, vegyesen, olyan alkoholbetegek, akik absztinenciát vállaltak, és olyanok, akik nem, örökös botrányok közepette, egy lüktető munkásszállóba beékelődve működött a hajléktalan részleg. Csak példaként említem, hogy alkoholt mértek a szálló halljában. Egy tél alatt bebizonyosodott, hogy a helyzet tarthatatlan. A főváros bérelt az Eravistól egy teljes épületet a Csavargyár utcában, a Poscher-szállóból az összes hajléktalant odatelepítették. Kiderült, hogy a védett részleg számára ez sem megoldás. Végül is 1994-től a Dózsa György úti szállóban kapott helyet.

Szász Anna: – Te mikor kezdtél ott dolgozni?

D. Z.: – Az előzményekben nem vettem részt. Én a Menhely Alapítványban dolgoztam három évig. Lengyelne Marikával mindvégig tartottuk a kapcsolatot. Amikor a Dózsára beköltöztek 27 fővel, akkor került föl, hogy szükség lenne még munkatársra. Nekem akkor Bogárn Szabolcs szólt, akit régről ismertem. Végül is 94-ben mentem át, és elkezdtük a munkát ketten, Marikával. 28 férőhely volt, egy folyosói rész a Dózsán, ahol egyágyas szobák vannak. Nem volt semmiféle koncepciónk, csak annyi, hogy a klienseink alkoholbetegek, akiktől absztinenciát várunk el, és hogy ez olyan, mint egy családban, amelyben alkoholista van, és attól retteg a család, hogy visszaesik, mi is ezt éltük meg. Állandóan figyeltük a 28 embert, izgultunk értük, hogy jaj, jól vannak-e, sikerült-e megúsznunk ezt vagy azt a kritikus periódust. Marikában van egy ilyen aggódó, anyáskodó attitűd, és ez átragadt rám is. Ő egy igazi dependens személyiség, képes volt egy-

huzamban húsz órát bent tölteni, ha úgy érezte, hogy valakinek szüksége van rá. Valószínűleg sikerült is sok embert megmentenie.

Sz. A. – *A dependens kifejezést most pozitív értelemben használtad, nem? Mert van ennek egy negatív jelentése is.*

D. Z. – Abszolút pozitív értelemben. Egyébként ez egy önpusztító magatartás, mert fölemésztí az illető energiáit. Arra, hogy nem élem már a saját életemet, csak a másikat, rámehet az ember. Marikának szerencsére van családja, férje, gyerekei, ez mentette meg. Különben kiégett volna. Már nyugdíjas, de a mai napig visszajár dolgozni, ez karbantartja. Fantasztikus ember. Sokunk számára volt példakép, ám szembesülnünk kellett azzal, hogy mi nem vagyunk képesek arra, amire ő.

Évekig működött a védett részleg egy olyan szállóban, ahol emberek jönnek-mennek, hangoskodnak, isznak, nem isznak, igazi programot nem lehetett csinálni, mert nincs rá hely. Főként egyszemélyes beszélgetéseket folytattunk.

Sz. A. – *Mekkora volt ott a fluktuáció?*

D. Z. – Voltak emberek, akik elég hosszú ideig meg tudták őrizni az absztinenciát. Velük kivételt is tettünk, nem tartottuk be azt a két-éves lakhatási szerződést, amelyet a törvény a hajléktalan szállóknak előír. Volt olyan kliensünk, aki 3-4 éve ott lakott és őrizte a józanságát. Stabílan dolgozott. Egy-két lakót rávettünk az előtakarékoságra, de nem is kellett rávenni, aki több éve nem ivott és volt valami terve a jövőre nézve, az automatikusan gyűjtötte a pénzt. Ez akkor derült ki, amikor évente egyszer a fővárosban pályázni lehetett lakásokra, azzal a feltétellel, hogy a pályázónak legyen valamennyi saját tőkéje, amivel rendbe tudja hozni ezeket a nagyon lepusztult helyiségeket, amelyekre az volt a jellemző, hogy eredendően nem lakás céljaira épültek. Két ilyen kiköltözőnk volt: egyikük a XIII., másikuk a VIII. kerületben kapott egy ilyen „kvázi lakást”, szépen rendbe is hozták.

Annak idején készítettünk statisztikákat. Azt néztük, hogy a klienseink hány százaléka jár az AA-ba (a Névtelen Alkoholisták valamelyik csoportjába), hány százalékuk dolgozik, hány százalékuk rokkantnyugdíjas. A részleg akkor működött kiegyensúlyozottan, amikor az AA-ba járók aránya 20-30 százalék között volt, 70 százalékuk dolgozott, s nem volt több mint 10-15 százalék azoknak az aránya, akik az alkoholizmuson kívül egyéb pszichiátriai betegségben (skizofrénia és borderline-szindróma) szenvedtek, és sajnos, sok volt a rokkantnyugdíjas, arányuk gyakran a 40 százalékot is elérte. De dolgoztak ők is.

Sz. A. – *És vajon milyen feltételek közt? Mert azok a hajléktalanok, akikkel alkalmam volt beszélni, akár a Dózsa György úton, akár itt, a Váltó-Házban, főként alkalmi munkások, semmiféle munkaszerződésük nincs.*

D. Z. – Ez nagyon nagy probléma, de nemcsak itt nálunk. Ez a szegény réteg problémája. Részben a helyzete diktálja, hogy ezekbe az alkalmi megoldásokba belemenjen. De az áttekintő képessége sincs meg, hogy végiggondolja, mi történik, ha beteg lesz, ha olyan baleset

éri, hogy nem tud fölmenni a tetőre, mert ugye most megfizetik neki a tetőfedést, és mi történik, ha megöregszik.

Ő most azt mondja: adják csak ide nekem azt a pénzt, nem baj, ha nem vagyok bejelentve. A munkaadót pedig erre ösztönzik a szabályozók, kvázi arra van szocializálva, hogy kihasználja a fekete munkában rejlő lehetőségeket. Ez olyannyira így van, hogy még a Dózsán voltunk, amikor rohamléptekben készültek átadni a Demjánnak ezt a hodályát a Váci úton, a Westend Cityt. Nagyon sok hajléktalan dolgozott ott, az utolsó menetben a burkolásoknál, az utolsó éjszakákon a nagytakarításoknál. Nem tudom, hogy az APEH-rendőrség megjelent-e, a nagy építkezéseken általában ott szoktak lenni. Az ellenőrzést kivédendő úgy rendezték a kifizetést, hogy aki minimálbérrre be volt jelentve, rajta volt a bérlistán, az ott helyben fölvette a pénzét, aláírta, majd fél órával később ők is, meg a többi melós, azok, akik nem voltak bejelentve, felsorakoztak a Lehel téri aluljáróban. Egyszer csak megjelent valahonnan a vállalkozó vagy a munkavezető, és hipp-hopp, boszorkányos gyorsasággal kiosztotta az embereknek az előre borítékolt pénzt. És eltűnt.

A mi klienseink úgy gondolkodnak, hogy a pénz most kell. Azonnal. Azt mondják, hogy a főnök úgyse jelent be. De meg se kísérlük. Még egy jó szakember sem, aki pedig megtehetné. Nincs meg hozzá az önbizalma. Van nálunk egy parkettás, jó ötvenes férfi, évek óta mindig ugyanaz a két munkaadó foglalkoztatja, közöttük ingázik. Ha finom, igazán precíz, intarzia-berakásos parkettát kell lerakni – mert ma már ilyenek vannak a Pasaréten, meg a Rózsadombon –, akkor a mi emberünket viszik. És ő mindig dohog, hogy nincs bejelentve. De nem mer szólni, nem mer odaállni a vállalkozó elé.

Sz. A. – Ti már jó ideje tudjátok, hogy működni fog ez a ház. Volt-e előre elkészített programotok? Megterveztétek-e, hogy ha beköltöztök, mit fogtok csinálni és hogyan?

D. Z.– Igen, volt programunk. Megírtuk, majdnem egy évvel a beköltözés előtt. Számomra világos volt, hogy az egész házat, az egész intézményt csoportközpontúvá alakítjuk. Az volt a szerencsénk, hogy az első perctől kezdve bevontak bennünket a kivitelezővel folytatott tárgyalásokba, a ház átalakításába. Maga a ház adott volt, régen munkásszálló, majd irodaház, sokszobás, kissé bonyolult vizes rendszerrel. Amin lehetett változtatni, abban majd mindenben szabad kezet kaptunk. A kivitelezőkben megvolt a jó szándék, más kérdés, hogy a kivitelezés végül sok kívánnivalót hagyott maga után, ami most számos feszültség forrása. De ezek jórészt konstrukciós hibák, amelyeknek kijavítására nem volt pénz. Maga a szemlélet és a hozzáállás azonban nem volt rossz.

Mi, vagyis az akkor még velem együtt csak négy fős stáb, jelen voltunk az építkezés minden fázisában. Az volt az elképzelésünk, hogy 3-4 ágyas szobák legyenek. Hogy végül négy ágyasak lettek, ez matematika. A Váltó-Ház ugyanis a már említett Csavargyár utcai szálló kiváltására jött létre, ahol 66 férőhely szűnt meg – nekünk

ennyit kellett a hajléktalan-ellátásba visszapótolni. Emiatt a női szobák ötágyasak, létezik azonban egy titkos paktum vagy záradék, amely szerint azokat is négyágyasként használjuk.

A másik fontos szempont, hogy legyen mód személyes beszélgetésekre, és legyen ehhez megfelelő helyiség, tér. Végül legyen egy közösségi tér is: olyan hely, amelyikben ott lehet a ház összes lakója és az ott dolgozók, valamennyien. Ebben is kezünkre játszott a szerencse: a földszinten volt egy asztalosműhely. Azt rögtön látni lehetett, hogy nem szabad megbontani. Az igazgatóság belement, hogy ebből a tágas, terem nagyságú helyiségből könyvtár legyen. Nem lebecsülendő ezt elérni egy költségvetési intézménynél.

Mi állandóan sulykoltuk, hogy ez az intézmény más, hogy nem lehet a hajléktalan-ellátást egy kalap alá vonni, egy legyintéssel elintézni. Ebben az ügyben is célszerű differenciálni, a hajléktalanságból kivezető út lépcsőfokait megépíteni. Mondjuk az evidens, hogy a hajléktalanságból nem a borosüvegen keresztül vezet kifelé az út. De az kevés, hogyha a kliens nem iszik. Ez a Váltó-Házban alapvető követelmény. Ezzel a szerződésbe foglalt feltétellel vesszük föl a lakókat.

Ám szükség van másra is. Tíz év eltelt, sokan tíz éve benne vannak a hajléktalanságban, ezt a beállítódást, ezt a köznapihoz képest megváltozott, eltorzult szemléletet nem lehet egyik napról a másikra átformálni.

Summa summarum: a programunk megvolt előre, és ennek sarokkövei a csoportok.

Sz. A. – *Miért? Milyen megfontolások, milyen elképzelések fűztek beneteket a csoportok működéséhez?*

D. Z. – A függőségi, a rászakos betegségekben szenvedők hajlamosak fenntartani a függést, csak éppen cserélgetik a szereket. Ha leteszik az italt, fölveszik a cigarettát, a kávé. Leteszik a cigarettát, fölveszik a csokoládét. Ezt keresztfüggőségnek nevezik. De a függőség személyekkel kapcsolatban is kialakul. Van egy vicc: a pszichoterápia a második kezeléstől kezdve arról szól, hogy a terapeuta megpróbálja magáról leszoktatni a páciens, ami akár négy-öt évig is eltarthat.

Ezt tapasztaltuk mi is. Aki leteszi az italt, mondjuk, már fél éve száraz, hajlamos rákötődni a vele személyes kapcsolatban álló szociális munkásra. A függőség megnehezíti mindkét fél dolgát. Az AA tapasztalatai bizonyítják, hogy felépülés csoportban van. Igazi felépülés nincs egyéni gondozásban. Igaz, hogy az kellemesebb: becsukják az ajtót, és a kliens kap ötven percet a segítőjétől, amikor kiöntheti a szívét, panaszkodhat, káromkodhat. Kellemesebb, csak éppen nem hatékony. Nehezebb a csoportban leküzdeni a szorongást, a félszt, hogy megszólaljon több ember előtt, de ha ezt a belső gátat sikerül áttörnie, akkor azzal nagyon sokat nyer.

A mi egész programunk erre épül, hogy a klienseknek lehetőleg minden nap legyen valami csoportélménye. Olyan a program, mint egy rugalmas tanterv. Vagy másként megfogalmazva: kulcs a józan-

sághoz. A 40-50 éves embereknek bizonyos dolgokat újra meg kell tanulniuk. Ha nagyon korán, esetleg kamaszkorában kezdett inni, akkor az ő személyiségfejlődéséből kimaradtak évek. Bizonyos tapasztalatokat a korosztálya megszerzett, élményeket megélt, míg ő átitta ezeket az időszakokat. Ha 40-50 éves korában leteszi a poharat, el lehet képzelni, hogy mekkora űr támad benne. Azért is használom a tanterv kifejezést, mert meg lehet tanulnia az embernek önmagát. Ezekben a mi csoportjainkban, hívják akár irodalmi vagy filmcsoportnak, a tantárgy nem az éppen megbeszéltek könyv vagy film, hanem a Józsi és a Péter.

Sz. A. – *Létezik egy Lehetőség-csoport, amelyre kívülről jönnek az emberek. Jönnek, abban a reményben, hogy sikerül bekerülniük a házba. De most már csak keveseknek sikerül.*

D. Z. – A Lehetőség-csoport nem igazi csoport. Az a felvételi alkalom. Egy szűrő. Akár egy kis feszültségoldó, hogy bejöhetnek a házba a csomagjaikkal, és emberi hangon szólnak hozzájuk. Itt hallanak arról, hogy melyek azok a kritériumok, amelyek a ház lakóira vonatkoznak, melyek a mi feltételeink. Az absztinencián kívül az, hogy ismerje meg a fővárosban lévő önszolgáltató csoportokat, az AA-t. Ha sikerül és föl vesszük, tudja, hogy hová jön. Ennyi.

Érdekes egyébként – erről is van statisztikánk –, hogy a lakók többségét az utcáról vettük föl. Második helyen szerepel Kiskovácsi, a kórház. Voltak, akiket nem tudtunk *nem* fölvenni. Jött egy házaspár az FSZKI nappali melegedőjéből. Erdőben laktak, fóliasátorban, novemberben vagy december elején. Jöttek, és dúltak-fúltak, hogy nem vesszük őket föl. Mondtuk, hogy hétfőnként itt vagyunk, jöjjenek, de józanul. De hát nem lehet kibírni józanul, próbálja meg maga, hidegben, erdőben. Sajnáljuk, de mi úgy gondoljuk, hogy ide csak józanul... A következő alkalommal eljöttek, józanok voltak. Aztán még egy alkalommal jöttek, akkor is. A stáb eldöntötte: föl vettük őket. Azóta is itt vannak, azóta sem isznak.

A felvétel egyébként demokratikusan történik. Ma már gyakorlatilag megtelt a ház, egy-egy hely felszabadul, ha megcsúszik valaki. De amikor elindultunk, amikor még bőven volt hely, akkor sem én döntöttem a felvételtől. A stábban markáns vélemények alakulnak ki, közösen hozzuk meg a döntést, senkit nem befolyásolnak az innen-onnan érkező telefonok.

Sz. A. – *Nemcsak a lakóknak szerveztek különböző csoportokat, de a stáb vagy team tagjainak is, akik részben szociális munkások, részben szociális asszisztensek. Milyen megfontolásból?*

D. Z. – Ha a klienstől elvárjuk, hogy változzék, akkor álszent dolog lenne azt állítani, hogy nekünk nincs szükségünk változásra. Minél régebben van valaki a szakmában, annál inkább szembesül azzal, hogy nem tud semmit. Az egyik oldalon ajánlatos a szakmát újra meg újra definiálni és újra tanulni, a másik oldalon a saját mentális biztonságunk is kiköveteli, hogy önmagunkkal foglalkozzunk. Különböző technikánk van, amelyik segít, hogy egységes, szakmailag fejlődő csa-

pat legyünk, és abban is, hogy ne égjünk ki. Ezért aztán több oldalról bátyáztuk magunkat körül. Ratkóczy Éva a szupervizorunk, ő esetmegbeszélést tart, segít a stábépítésben, a személyi problémák megoldásában. Lengyelne Marika kifejezetten esetmegbeszéléseket tart, konzultációt. Ő az a tapasztalt vezető szociális munkás, akivel meg lehet osztani a kliensekkel kapcsolatos gondjainkat, aki segít továbbmenni, ha elakadunk.

A harmadik segítségünk Péter. Belső képzésnek nevezzük az általa vezetett foglalkozást. Ő az USA-ból jött haza, pszichológus, rendkívül képzett, óriási tapasztalata van, és a maga csöndes módján igencsak szuggesztív egyéniség. Amit ő mond, annak a hatása sokszor hetekkel később érlelődik meg. Ma ott tart a stáb, hogy mindenki a szája elé kapja a kezét, ha véletlenül azt mondja: *kell*. Mert a *kell* rendszeres használata Péter szerint szellemi tunyaságra vall, akarnokságra, az emberi kapcsolatok degradálására. Márpedig a mi munkánkban minden az emberi kapcsolatokon múlik. Én szeretem a kimutatásokat. Ennek az évnek az első négy hetében a lakók 80 százaléka vett részt csoportban. Ami fantasztikus eredmény. Ami azt bizonyítja, hogy van értelme az erőfeszítéseinknek, és van realitása annak, amit eltervezünk.

Feljegyzés egy teamről

Team, azaz munkaértekezlet. Idő: 2001. dec. 12. Helyszín: az irodahelyiség.

Irén, szociális asszisztens, a recepción dolgozik: „Szia, hogy vagy? Mi ezt a régi munkahelyemen nem szoktuk egymástól megkérdezni. Nem esik jól, hogy nem igazán érzem jól magam, és ez úgy kiül.”

Dávid Zoltán: – Akkor innen folytatom. Hogy vagy? Hogy vagy megelégedve a munkahelyeddel?

Irén: – Nem tudom. Olyan munkahelyen dolgoztam azelőtt, ahol voltunk vagy hatvanan. Poénkodás ment. Ahhoz képest, hogy a nyomdában lőtás-futás volt, megnéztük a frissen készült újságot, itt unalmas. Ott ülök és nem történik semmi. Most már azért kezdem megszokni. Ez az első ilyen jellegű munkám. Lelki problémát okoz, hogy a B. pont nálam bukott meg. Így kiüríteni egy szobát! Úristen! Mindig az ugrik be, hogy most, mínusz 15 fokban kint van az utcán. Este volt, amikor ez történt, itt volt a Zoli. Nem olyan egyszerű ez. Képzeljétek el, megtörtént már a D.-vel, a H.-val, a J.-vel. Megjött a B. Éreztem, hogy nem színjőzan, szondáztatni kell. De nem bírtam elviselni. Sok lett volna. Ő volt a harmadik. Nem, a negyedik.

D. Z. – Ez a kör az érzésekről szól. Nagyon fontos dolgot fogalmaztál meg. Ezen átmentünk, meg átmegyünk mi is. Ha valaki megszokja, menjen el félévre, szabadságra.

Irén: – Ha ez a szálló nem ilyen... de most nagyon nehezen viselem el...

D. Z. – Nagyon sok alkoholista abba pusztul bele, hogy nem szembe-
besül az ivása következményeivel. Amióta működik a ház, 62 ember-
rel kötöttünk szerződést, és nyolcat küldtünk el.

Irén: – De hányat az én ügyeitem alatt! Biztos, hogy azt gondolják,
ha most a nő ül ott, akkor lehet. Biztos, hogy behúztam...

Csaba, recepciós: – A húzós ügyek nekem jutottak...

Kijelölni a határokat

A Váltó-Házban öt szociális munkás dolgozik. Három nő, két férfi.
Február elején vettek föl egy újabb munkatársat.

Háberman Zoltán, 34 éves, egy órát szán a vele folytatott beszél-
getésre.

– Ott érdemes kezdeni, hogy én 1987-ben disszidáltam Izraelbe.
Mi kárpátaljaiak vagyunk, én Ungváron születtem, 1971-ben települ-
tünk át. A szüleim magyarul beszélő, asszimilált zsidók. Én itt nőttem
föl, itt jártam iskolába. 1987-ben még nem lehetett tudni, mi lesz itt,
fiatal srác voltam, el akartam menni. Úgy éreztem, itt egy olyan lan-
gyos pocsolya van, nem lehet fejlődni, nincsenek igazán vonzó kilá-
tások.

Amikor kimentem, Magyarországon még nem volt szociális mun-
kás képzés, Izraelben hallottam erről először. Ott a szociális munka
nagyon fejlett, a közösségi szociális munka különösen. Én minden-
képp egyetemre akartam menni, eredetileg pszichológiát akartam ta-
nulni. Szerencsém volt, mert rögtön kaptam ingyenes kollégiumot,
nyelvtanfolyamot végeztem, egy éves egyetemi előkészítőt, kaptam
ösztöndíjat. Hallottam a szociális munkáról, megtetszett, mert gya-
korlatiasabb, mint a pszichológia. El is végeztem a Jeruzsálemi Héber
Egyetemen, ami a szociális munkás szak világszerte elismert képzési
központja. Érdekesekek voltak az elméleti tárgyak, de engem vonzott a
terepi munka, és az nagyon tetszett, hogy az oktatás egy része már
rögtön a terepen folyt. Dolgoztam a jeruzsálemi polgármesteri hivatal
szociális osztályán, foglalkoztam gyerekekkel, fiatalokkal. Minden ke-
rületben van egy játszóház, én olyan kerületben voltam, amelyikben
arab országokból származó szegény családok laktak. Az ő gyerekeik
számára épült az a játszóház, nyitott volt, mindenki bemehetett, ott
foglalkoztunk délutánonként a csellengő, az itthoni fogalmak szerint
veszélyeztetett gyerekekkel.

Számomra ez a munka egy életre szóló, nagy tanulási folyamat
volt. A gyerekek sokkal keményebbek, agresszívebbek tudnak lenni,
mint a felnőttek, hiszen még ösztönlények. Én toleráns vagyok, befo-
gadó, megengedek, elviselek mindent. Ott megtanultam, hogy hatá-
rokat kell szabni, és ezeket nagyon keményen, következetesen be kell
tartatni. A gyerekeknek erre szükségük van. Ők nagyon pontosan
tesztelik, hogy hol vannak ezek a határok, mit engednek, mit nem
engednek meg nekik. Nemcsak a hátrányos helyzetű, de rendezett

családból való gyerekek is. Én úgy mentem oda, hogy persze, mindent szabad, aztán a fejemre másztak, verekedtek, majdnem fölgújtották a házat. És akkor nagyon megtanultam, hogy ez az engedékenység káros. A gyerekek azokat a szociális munkásokat szerették, akik szigorúak voltak, mert azok biztonságot nyújtottak nekik, velük nem lehetett elszállni. Nem azt mondom, hogy merevnek kell lenni, ridegnek. Valahol a középutat kell megtalálni. Ez erre a házra is vonatkozik.

Jeruzsálem nagy tanulás volt, megismertem egy nyelvet, egy kultúrát. A saját identitásomat is helyre raktam. Ez azért is érdekes, mert 1995-ben átmentem New Yorkba, ott éltem három évig, ott is szociális munkásként dolgoztam. És az nagy élmény volt, hogy ott senkit nem érdekelt ki vagy, honnan jöttél. Magyarországon én zsidó vagyok, Izraelben magyar voltam, New Yorkban ez nem kérdés, ott mindenkinek megvan a maga háttere, élettörténete.

Én ott Bronxban dolgoztam, egy olyan otthonban, olyan közösségben, amelyet elmebeteg siketeknek tartott fent a katolikus egyház az állammal közösen. De éltek ott többes fogyatékosok is, mindannyian nagyon jó, nagyon civilizált körülmények között. Az én szememben ez Amerika, hogy ott ekkora figyelmet fordítanak a fogyatékosokra, hogy ugyanolyan embereknek tartják őket, mint bárki mást, hogy nagyon egyszerű, és ugyanakkor roppant ötletes eszközökkel könnyítik meg az életüket. Ahogy ott viselkednek az emberek, az egy más szint. Remélem, egyszer mi is eljutunk odáig.

Szerettem volna New Yorkban maradni, mert jól éreztem ott magam. Nem beszélve az anyagiakról. A szociális munkás Amerikában is, Nyugat-Európában is a presztízs-lépcső alján van, de ott úgy tíz-tizenöt-ször többet keres, mint amennyit mi, itthon. A különbség az, hogy az ottani alacsony fizetésből normális módon meglehet élni, az itthoni fizetésből pedig egyáltalán nem.

Az élettársam miatt jöttem vissza. New Yorkban ismertem meg, magyar lány, egyéves ösztöndíjjal volt kint, ő mindenképp haza akart jönni, én jöttem utána. De nem bántam meg. Szakmailag semmiképp, mert tanítok, és ebből én tanulok a legtöbbet. Jó pár évet dolgoztam az FSZKI krízis-szolgálatán, Samu doktor mellett. Jung ír az archetípusokról. Az egyik típus a nagy, bölcs öregember. Ezt testesíti meg ő. Igazi apafigura, fantasztikus személyiség. Nagyon jó volt vele dolgozni. Ez különben is egy izgalmas időszak volt, Iványi Gábor volt az igazgató, ott volt Bognár Szabolcs és Samu doktor, az ember bement dolgozni és úgy érezte, hogy amögött, amit csinál, van valami eszmeiség, hogy a hajléktalanokért tettünk valamit, hogy eközben társadalmi problémákról gondolkodunk, módszerekről, amelyeket mi fejlesztünk. Ez nagyon jó volt. Ebben a házban is ez a jó, hogy működik itt egy szellemi műhely.

Az FSZKI-ban aztán megtörtént a nagy váltás, a krízis-szolgálatot átvette a Gajdácsi doktor, hihetetlenül jó fej, orvos, de szociális munkásként is dolgozott. Sokat tanultam tőle, csak a szellemi műhely-hát-

tér hiányzott. Arra már nincs ott erő. Ott majdhogy nem háborús állapotok uralkodnak. Jönnek az abszolút leépült, alkoholtól végállapotban lévő emberek, tolókoksin, amputált lábbal, idősek, akik meghalnának az utcán. Ott, az az orvosi krízis-szolgálat minden nap megment egy emberi életet. Felfoghatatlan, amit ők csinálnak. Aki oda bejön, azt a nulláról kell valahogy felpumpálni. Azoknak az embereknek nincsenek támogatóik, nem tudnak dolgozni, nincs személyi igazolványuk, semmiféle papírjuk, nincs családjuk, nincs jövedelmük, nincs egészségük – semmijük nincs. Azokat az embereket visszavezetni az életbe szinte reménytelen. Ott is van szociális munka, csak hogy nincs semmiféle háttér. A magyar egészségügy összeomlott. Szociális otthoni rendszer sincs.

Akik itt vannak, azok számára talán van esély, hogy egyszer majd nem isznak, hogy lesz állandó munkájuk. Van egy kis fény az alagút végén. A szociális munkásnak tulajdonképpen az a dolga, hogy megszervezze a klienseknek, a csoportnak az együttlét lehetőségeit. Azért jó a csoport, mert a csoporttagok tükröt tartanak egymás elé, folytonos visszajelzés van, mert módot ad az önségítésre. Az a legjobb, ha ők segítik egymást. Nem a szakma, nem a szociális munkás. Hanem ők, belülről.

Lakók

Öltöny, fehér ing, nyakkendő. Egy úr. Jogi doktor. Kezet csókol üdvözléskor és búcsúzáskor. A beszélgetésre magával hoz egy nagyméretű mappát, benne feljegyzések, napi program, teendők stb.

Stílusa választékos, hosszú körmondatokban beszél. A Nyugat-Dunántúlról származik. 44 éves korában egymás után kétszer éri szívinfarktus. „Azóta a nyugodt életmód volt számomra kitűzve ... és a balatonfüredi szívkorházban, az akkor még élt professzor javasolta, hogy kezdeményezzem a leszázalékolásomat.” Ennek 11 éve. Most tehát 55 éves.

A hajléktalanság a többszöri válás következménye. A harmadik házassága révén Budapestre került, ahonnan azelőtt mindig menekült vissza, a nyugalmas kisvárosba. Ez a házasság sem volt sikeres, X. úr másfél év után elköltözött. Éppen nyár volt, és Balatonfüreden kapott egy gondnoki állást. Ősszel viszont következett „a padlószint, a hajléktalan elszállásolások különböző szintjei ... A pihenés lehetőségét a Vöröskereszt Madridi úti szállásán találtam meg, ami borzasztó heterogén, alkohollal fertőzött szálláshely, maximum egy hónapra...”

X. urat egy általa homályban hagyott ismerőse vezette be a hajléktalan lét rejtelseibe. A kiindulópont a Moszkva tér, a Máltai Szeretetszolgálat ingyenkonyhája, ahol reggelire teát és zsíroskenyeret fogyasztott. A homályos eredetű ismerős jó kalauznak bizonyult, X. úr pedig jó tanítványnak. Feljegyzett minden hasznosnak látszó információt. Mikor a beszélgetés során már kissé feloldódott, elmondta

nekem, hogy itt és itt borotválkozás és fürdés közben kimossák és csontszárazra szárítják a fehérenműjét. Hogy lejárt szavatosságú samponot lehet venni 3-400 forint helyett húsz forintért. Hogy azon a 15-18 helyen, ahol a főváros hajléktalanjai tisztálkodhatnak, cipőkefe és bagarol is található. Továbbá felvilágosítással szolgált a ruhaosztó helyek hollétéről. Ő mindig fehér ingben járt, mert abban mindig volt kínálat, mivel a többiek nem tartottak rá igényt. A szálláshelyeket is megismerte és osztályozta. Azokat, amelyekben randalíroztak, törölte a listájáról. Cáfolta, hogy minden hajléktalanszállón lopnak: másfél év alatt ő mindössze öt esetet hallott. Az eltulajdonított holmik pedig néhány napon belül, a ruhaosztás révén pótolhatók.

Zárójelben megjegyezte: „sem parkban, sem állomáson nem tartózkodtam éjszaka”. Továbbá: „Bizonyos kezelések révén, amelyek idegi oldalról, ezek következtében váltak szükségessé, szereztem tudomást erről a Vaspálya utcai Váltó-Házról...”

Érdeklődtem az idegi oldal mibenlétéről. A válasz: „A környezetben jelentős számú személyiség, személy, egyén igen közel állt az idő eltöltésének azon formájához, hogy italozó helyen számos órát eltölt...” Magyarul: mind a Dankó utcai, mind a Madridi úti szálló közelében van italbolt, és az este hat órai nyitásra várva ott isznak a hajléktalanok. X. úr nem veti meg az italt, „de én soha nem ezeket a tablettás, vagy műtrágyából származó borokat fogyasztottam, hanem a B. felvidéki, csopaki, badacsonyi stb. minőségi borokat”. Egy idő után „úgy éreztem, belemerülök abba a nem kívánatos fogyasztásba, ami az ember személyiségét alacsonyabb szintre viszi...” A Dankó utcai kórházban megismert Samu doktortól kért segítséget, aki beutalta őt elvonókúrára Kiskovácsiba. Váltó-Házba onnan jött át. Az első lakók közé tartozik. Bár „Az itt töltött időm a megnyugvás jegyében telik, és aki akar, nemcsak absztinens tud maradni, de ki tudja elégíteni felső szintű igényeit is”, nem áll szándékában itt megöregedni. A kiköltözés lehetőségét egy újabb kapcsolattól, netán házaságtól reméli.

J. Fiatal, 30 év körüli férfi. Értelmes, jó arc. Két alkalommal jelent meg hétfőn, a Lehetőség-csoportban, másodjára fölvtették. Két részletben beszélgetünk, mert az első alkalommal siet, nincs pénze, el kell érnie az ingyenkonyhai ebédet.

Vidéki. Egy Balassagyarmathoz közeli kistelepülésen él. Két gyereke van, a kisfia hat éves, őt említi először, a kislánya nyolc. Az édesanyja neveli őket. A feleségétől elvált, mert az asszony megcsalta, azután meg prosti lett. J. a válás után kezdett inni. Korábban is ivott, de csak szolidan, egy-egy pohár sört. Most viszont többnyire berúgásig.

97-ben jött fel Pestre, a faluban volt egy hajléktalan ember: „ő ismertette, hogy Pesten lehet aludni is, dolgozni is”.

J. családja a reménytelenül szegények közül való. Ózdról származnak, az édesapja abban a Balassagyarmat melletti községben, a térségben kapott munkát és béreltek nekik egy két szoba konyhás házat.

Balesetben halt meg, fiatalon. J. épphogy a nyolc általánost befejezte, munkába állt. Közben a téesz fölbomlott, a házból ki kellett költözni. Jelenleg az édesanyja az élettársával és J. két gyerekével egy hét négyzetméteres nyári konyhában lakik. A gyámhatóság J.-nek már nem engedélyezi, hogy ott lakjon.

Pesten J. alkalmi munkákból él, kőművesek mellett dolgozik. Megismerte a szállókat, az egyikben kirabolták, megverték, az orra is eltört. Gyakran előfordult, hogy már nem jutott számára hely, a fapadon sem, mert nem ért oda munka után időben. Ilyenkor vagy az ún. Vágányon aludt (ez egy vonat), vagy az éjszakai buszokon.

Az építkezéseken elég jól keres, napi 3500 forintot, de sok munkahelyet elrontott az italozással.

„Berúgtam, észrevette a főnök, szólt, köszönjük szépen. Hát megittunk egy felest, meg még egy felest. Ha az ember iszik, nem úgy gondolkodik, nem úgy cselekszik, ahogy kell. Részegen az ember elmegy csajozni óvszer nélkül, józanon ilyet nem tesz. Ha elküldtek részegség miatt, másnap kijózanodtam, elkezdtem gondolkodni: oppá, hol vagyok megint? Ott, ahol elkezdtem. De most úgy döntöttem, hogy véget kell ennek vetni. Az embernek meg kell kapaszkodni. Ott vannak a gyerekek, aranyosak, jó tanulók. Karácsonykor náluk voltam, mondták, hogy velem szeretnének lenni. Kérleltek, apu ne igyál. Azóta nem iszok. Most csak olyan téli munka van, belső munka, de ha kitavasodik, visszamegyek az építkezésre. Muszáj. Alkalmi munka, de ha bejelentett munkára megyek, nem keresem meg a hideg vízre való. Nekem pedig megvan a célom. Mondtam is itt, a fölvetelkor. Én egy év alatt össze akarok spórolni 200–300 ezer forintot. Vidéken valamivel többért házat lehet venni, és akkor ott fogok élni a gyerekekkel. Ez a célom. Ebből nem engedek.”

A házban szeretik, ha az itt lakó embereknek vannak céljai.

Könyvajánló

Zygmunt Bauman: A modernitás és a holokauszt

Max Weber Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2001

Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): Cigánynak születni.

Tanulmányok, dokumentumok.

Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó,
Budapest, 2000.